politika
historie
ekonomie
ekologie
věda
umění
cena 7 Kčs

Přítomnost

II. ročník / 1991

4

Z obsahu:

Princip zásluh v politické praxi

J. FIALA:
O IDEU UNIVERZITY

O. Hausenblas: Proč a jak chodit do školy

Moldan: Kolem energie a energetiky

J. Fištejn: GORBI KOUZLA ZBAVENÝ

Kořalka: O národní identitě

Lze rehabilitovat čechoslovakismus?

Antonín Švehla – straník ve službě státu

PSYCHIATRIE NA ROZCESTÍ

Blažek: Odkud přichází krutost

Steigerwald: Lesk a bída divadla

DAHRENDORF: ÚVAHY O REVOLUCI V EVROPĚ

foto Jaromír Čejka

Pravice versus levice: předpoklady dorozumění

Petr Fidelius

Mnoho už o tom bylo v poslední době napsáno, a můžeme tedy stručně resumovat: pravice a levice jsou pojmy relativní, které mají smysl jen ve vztahu k jednomu a témuž politickému »tělu«, a to v rámci parlamentní demokracie; jedině zde mohou spolu oba směry soupeřit, žádný zde však nemůže definitivně vyhrát; »totálního« vítězství lze dosáhnout jen mimo společnou půdu politiky, a je to vítězství vždy jen iluzorní, neboť se tím ničí samotný smysl toho, oč vítěz usiloval. Teoreticky je to zcela jasné, zní to skoro jako poučka z učebnice. V praxi však s těmito pojmy zacházíme poněkud rozpačitě. Příznačné je už to, že cítíme potřebu přivěšovat k nim vysvětlující přívlastky: »moderní« levice, »demokratická« pravice. Snad aby se to nepletlo s levicí zastaralou a pravicí – nedemokratickou? Ozývají se i hlasy, není-li to vůbec umělé rozdělování politického spektra, jakési plané slovíčkaření. Někdy to tak vskutku vypadá, zvláště když se někdo chytí jednoho kritéria – například »uchovat / změnit status quo« – a začne z něho vyvozovat absolutní závěry: tu se pojednou ukáže, že komunistická strana je dnes silou typicky pravicovou, kdežto Meziparlamentní klub demokratické pravice jako odhodlaný zastánce reformy představuje vlastně radikální levici. Lze to jistě přijmout jako vtipný bonmot, jinak ovšem nutno konstatovat, že jako každý jiný, tak i pravice a levice mohou chtít udržet či změnit daný stav společnosti prostě podle toho, zda jim vyhovuje či nikoliv. Ostatně, ani jiná dílčí kritéria, vzata odděleně, nejsou zcela spolehlivá: neplatí například vždy a všude, že pravice má hlavní zájem na svobodném podnikání, a tedy efektivní tvorbě hmotných statků; může dát přednost jiným hodnotám. A kdybychom jako rozhodující vzali kritérium sociální, podle něhož levice hájí zájmy zaměstnanců, kdežto pravice zastupuje zájmy zaměstnavatelů, těžko bychom si mohli vysvětlit volební úspěchy britských konzervativců v posledních deseti letech. Navíc není pravicová každá strana, která se za pravicovou prohlašuje, což platí zvláště v dnešních našich poměrech, kdy je všechno ještě ve stavu zrodu a kdy je vůbec těžké přesněji určit povahu mnohých stran, hnutí a dalších seskupení. My zde však nehodláme podnikat průzkum politického terénu a zjišťovat rozložení levicových a pravicových sil. Jako identifikační značky těch či oněch idejí nebo programů bývají dokonce tato slůvka dost ošidná. Hranice mezi pravicí a levicí nevede primárně ani v oblasti sociálních či ekonomických zájmů, ani v oblasti »ideové«. Základní rozdíl spočívá v rovině *existenciální:* běží tu o dva podstatně odlišné postoje k politice, z nichž každý vychází z jiného pojetí člověka a společnosti, a v praxi pak vede k jistému zvláštnímu, nezaměnitelnému politickému »stylu«. To je patrně také důvod, proč se tyto pojmy – přes všechny eventuální pochyby o jejich vhodnosti či účelnosti – v politickém slovníku tak houževnatě udržují: ty nebo ony teorie se mohou ukázat jako mylné, zásady se nemusí osvědčit a mohou být vyměněny, a přece »pravice« a »levice« tu stále zůstávají. Jistěže tato označení plodí mnohdy nepříjemný zmatek,

je-li jich zneužíváno k všelijakým vedlejším účelům, nicméně jejich dobrý smysl tkví právě v tom, že umožňují krátce pojmenovat a rozlišit dva základní typy politického jednání. Ani my se bez nich po návratu demokracie neobejdeme; musíme se však naučit rozumně s nimi zacházet.

Specifické znaky obou přístupů zde netřeba dlouze vypočítávat, i o tom bylo v poslední době napsáno již dost. Snad postačí jako náznak takovéto přirovnání: řekněme, že pravicový postoj se podobá postoji zahradníka, kdežto levice si počíná spíš jako stavební inženýr. Pravice vychází z přesvědčení, že úkolem politiky je pouze spravovat a kultivovat to, co jest, co vzniklo samovolným vývojem a osvědčilo se v dlouhé praxi lidského soužití; politické jednání má tedy účel samo v sobě (podobně jako třeba umělecká tvorba). Naproti tomu levice chápe politiku jako prostředek k dosažení nějakého předem pojatého cíle (ať je to např. sociální spravedlnost, rovnost nebo svoboda); má ctižádost »měnit svět k lepšímu«, rozuměj přetvářet společnost podle předem stanoveného plánu, vtisknout jí takovou podobu, která se jí jeví jako správná a rozumná. Nuže, oba přístupy mají něco do sebe; můžeme sympatizovat více s tím nebo s oním, ani jeden však nemůžeme dost dobře a priori zavrhnout: každý z nich vyjadřuje některé podstatné složky lidské povahy. Ostatně nejsou od sebe nikterak neprodyšně odděleny: i zahradník musí zasahovat do »přirozeného« řádu věcí – záhon je třeba zrýt, přihnojit, zbavit plevele atp.; stavitel zas ví, že musí respektovat povahu a vlastnosti materiálu, s nímž pracuje. Oba přístupy mají také svá specifická pokušení: pravice se někdy trestuhodně spoléhá, že »příroda si pomůže sama«, levice zas někdy propadá iluzi, že přírodu (společnost, člověka) lze zgruntu předělat – jaksi v duchu hesla »poručíme větru, dešti« . . .

Vidíme však, že oba přístupy, ač podstatně odlišné, se vzájemně nevylučují, ba že se mohou doplňovat. Tu se ukazuje hlubší smysl onoho triviálního poznatku, jímž jsme začali. Komplementarita pravicového a levicového přístupu k politice se může realizovat právě jen na půdě pluralitní demokracie; jedině zde může každý z obou směrů uplatnit své přednosti, být k užitku celé společnosti; jedině v této institucionalizované »konfliktní spolupráci« lze zároveň účinně korigovat jejich eventuální výstřelky. Prvním předpokladem k tomu ovšem je, že uznáme legitimitu obou trendů, legitimitu zakotvenou hlouběji než v rovině teorií, totiž ve zkušenosti občanského soužití.

Ale to všechno my přece víme. Víme, že »moderní evropský stát«, jímž bychom chtěli být, je právě výsledkem neustálého vyrovnávání mezi pravicí a levicí; že ve schopnosti k takovéto spolupráci spočívá politická kultura nynějších západních demokracií. Jenže vědět to a verbálně uznávat je málo. Problém je v tom, že to nemáme zažité. Že nám chybí odpovídající zkušenost. Ze všech stran se nyní ozývá volání po nové politické kultuře, jenomže tu si nemůžeme vypůjčit jako cizí kapitál. Tu si musíme vytvořit z vlastních zdrojů. Chybí nám zhruba padesát let normálního politického života. Jediným naším »kapitálem« je zkušenost z pohromy, do níž nás zavedl právě »nesmiřitelný boj« mezi levicí a pravicí, vidina »definitivního zúčtování« s nepohodlným protivníkem . . . Pokusme se tedy vytěžit z této zkušenosti nějaký užitek. Jestliže se s ní kriticky nevypořádáme, jestliže ji necháme zplanět v útěšný mýtus o nezasloužené porážce dobře smýšlejících demokratů v zápase s přesilou zla, pak budeme pořád podvědomě »navazovat« tam, kde jsme přestali: u vylučování »nespolehlivých«.

Přítomnost doprovází kresebnými glosami Karel Nepraš

O varovné signály není nouze. Slyšíme například, že levice se musí stát »zapáleným obhájcem skutečné demokracie«. Má to znamenat, že pravice si na demokracii jenom hraje? Že to s demokracií nemyslí vážně? Ostatně důraz na »skutečnou« demokracii nám cosi připomíná: tohoto obratu s oblibou užívali komunisté, zejména v období, než se dostali k moci. Zajímavé je, že autor tohoto výroku, který si jinak stěžuje na žalostný stav naší politické kultury (chybí tolerance, vzájemná úcta, pochopení), nenazve své oponenty jinak než »doktrináři utopického kapitalismu« anebo »fundamentalističtí obhájci raného kapitalismu«. Sotva u nás pravice učinila první organizační krůčky, už se zvedá z druhé strany pokřik o nebezpečí »pravicového extremismu«, o radikalizaci pravice, směřující dokonce až k »fašizaci«! Hle, jak snadno se přes propast času přenášíme o půl století zpět . . . Proti tomu lze uvést třeba nedávné varování před nebezpečím »levicového puče«. Jistě že v této vratké době opatrnosti nikdy nezbývá; bylo-li však zjištěno, že v těch a těch kruzích se chystá puč, pak měly být konkrétně pojmenovány; mluví-li se obecně o »levicovém« puči, padá tím podezření nejen na současné a bývalé komunisty, kteří snad byli míněni, ale šmahem na celou levici, a vyvolává se tak dojem, jako by levice vůbec byla v demokracii nespolehlivý živel, nakloněný k protistátním piklům.

Vnucuje se téměř pochybnost, není-li v tuto chvíli otázka dorozumění tak trochu akademická: o čem by se vlastně prakticky mohl vést dialog? Pravice i levice jsou natolik zaměstnány vnitřními starostmi organizačními, že v dohledné době sotva budou mít čas a chuť pouštět se do vážného rozhovoru s protivníkem. Faktická situace je k tomu zatím také příliš nenutí. Dříve či později se však tato otázka stane aktuální; měli bychom se na to snad již nyní připravovat.

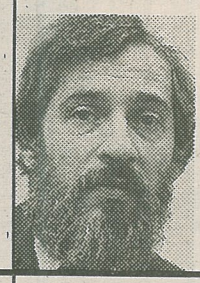

Petr Fidelius (vl. jm. Karel Palek), 1948, studoval na FF UK, do roku 1990 pracoval v kotelně, v samizdatu činný jako editor a publicista; zabýval se především sémantickou analýzou komunistické propagandy. Redaktor Kritického sborníku a zástupce šéfredaktora Přítomnosti.

EKONOMIE

čili o životě

Strávil se ctižádostí. Spaloval se vášní. Anebo užíral závistí. Kdo? Lucien de Rubempré, Rafael de Valentin anebo kdokoli z námezdných žurnalistů, zneuznaných umělců, chudáků, zkrátka kdokoli z přelidněného světa Balzakových románů. Neboť skrytým principem všech jeho postav je nakonec spalování životní energie: celá Lidská komedie je nenapsaný Essai sur les Forces humaines, monumentální výklad energetického dilematu, s nímž se tím či oním způsobem musí vyrovnávat všechno živé. Lhostejno, zabývá-li se fyziologií manželského života anebo hledáním absolutna, vychází Balzac vždy z toho, že každému z nás je dána určitá suma energie, jež se životem spotřebovává a uniká nám jako melodie, která jednou zní silněji a jindy se téměř ztrácí v tichu, avšak nikdy se nevrací. Člověk je podle Balzaka (jak mu to přesvědčivě ukazují různé fosfáty, sulfáty či uhličitany v lidském organismu) retorta, v níž ustavičně probíhá proces hoření a spalování; trvání života pak, jak je zřejmé, závisí na intenzitě tohoto děje. A ten je pak přirozeně tím prchavější, čím více toužíme, chceme a o něco usilujeme, čerpajíce omezené kvantum energie. Ovšem, tento proces je téměř neviditelný, nicméně dá se alespoň znázornit: s každým přáním, jež se v nás zrodí, se zmenší ona oslí kůže, do níž je každému z nás vepsána fatální energetická formule našeho osudu; tento strašlivý talisman je nezničitelný, pokud jej máme, a přesto se nám neustále ztrácí před očima. Člověk se vyčerpává dvěma akty, které vykonává instinktivně a které vysoušejí prameny jeho bytí. Dvě slovesa vyjadřují všechny formy, které na sebe berou obě ty příčiny smrti: CHTÍT a MOCI.

Ano, je tu jisté východisko, záruka – alespoň relativní – dlouhověkosti: pokud se nám podaří zbavit se všech přání, vyškrtnout slova jako »toužím« a »chci«. Trvání života, jak si snadno domyslíme, je přímo úměrné síle, s níž dokážeme vzdorovat – životu. Život je oheň, který třeba zakrývat popelem, a je-li život cílem, pak prostředkem je maximální úspora sil. Vzdát se všech vznětů, vášní, nechtít, být jako kámen anebo jako cedr. Jenže ani kámen netrvá věčně, pouze se stravuje tak, že my, kdo jsme plni usilování, jeho odžívání nemůžeme pozorovat. Chápete už Balzakovo zaujetí lakomci a starci? A necítíte potřebu položit si otázku: žili vůbec, když se dokázali dožít tak vysokého věku?

Takový je základní rozpor, jak jej vidí romanopisec. Život je mrhání energií, plýtvání základním kapitálem. Právě proto je třeba s těmito omezenými prostředky alespoň nějak hospodařit, život je třeba kalkulovat. To všechno je v Balzakových skrblících lichvářích, kteří jsou zároveň kmety. Filosof by řekl, že Balzac vlastně rozebírá »ontologické« předpoklady ekonomie, že hledá její kořeny v lidské konečnosti *(protože právě smrtelnost zodpovídá za to, že energie poskytovaná životu je omezená). Jen proto, že je zde tato existenciální hranice, jen proto má smysl říkat, že žijíce* plýtváme *svou energií. Platí však takové tvrzení za všech podmínek? Jak se to vezme; tento závěr je správný pouze tehdy, je-li život nejvyšším cílem. Ale který život? Vzdáváme-li se života (života, který chce, touží a je otevřený pro možnosti), vzdáváme se ho ve prospěch života (života, který nechce, netouží a pro možnosti je uzavřen). Pohybujeme se v uzavřené ekonomii, v ekonomii konečnosti a smrti.*

Tento uzavřený kruh známe i odjinud, třeba ze známé Hegelovy dialektiky pána a raba. Panství pána je výsledkem toho, že pán pohrdá životem, na němž naopak rab lpí. Pánem se stal ten, kdo se dokázal postavit nad život a čelil smrti tváří v tvář. Tím, že dal svůj život v sázku, získal sebevědomí a svobodu. Avšak, navazuje na tuto úvahu Georges Bataille, tato pravda svobodného sebevědomí je velice podmíněná: pán se přitom musel bezvýhradně podřídit rabské podmínce, protože si v této zkoušce musel zachovat svůj život, aby se mohl stát pánem: osvobozuje se jen tehdy, když se zotročuje, a v okamžiku, kdy se smrti staví čelem, právě tehdy ji musí respektovat (znalci vědí, že Hegel v této souvislosti mluví o »abstraktní negativitě«). Ani pán tedy nepřekonal ekonomické dilema konečnosti života, pouze je zdánlivě zrušil, to jest popřel a uchoval. Ve skutečnosti přijal omezenou ekonomii raba: zde i tam stojí totiž nejvýše život a starost o něj.

Jak to přijde, že tento pán je směšný, jak to, že jeho panství je komedie? Je to tím, že smích jeho panstvím otřásá, a otřásá jím proto, že přichází odjinud. Bataillův smích se opírá o zkušenost jiné kultury a jiné ekonomie, opírá se o zkušenost »prokletých forem« užívání statků, opírá se o zkušenost daru, *o obřady vzájemného obdarovávání, o sakrální význam přebytečné hojnosti a její neproduktivní spotřeby (neboť není vracena nazpět další produkci), o překračování hranic, a tedy i o zkušenost extáze, jež je z pohledu kalkulace ničením, a přece je tvorbou. Zde všude se ukazuje, že omezená ekonomie je vždy vepsána v ekonomii všeobecné, v ekonomii kosmické energie. Konečně i ve smíchu nad hegelovskou dialektikou je cosi z extáze a vytržení, i on překračuje meze. Jistě, tváří v tvář smrti je smích nemístný, v omezené ekonomii konečnosti pro něj vskutku není místa. Balzakovo dilema přece není směšné. Ale čemu jinému se máme smát?*

Miroslav Petříček jr.

PERSPEKTIVY lustrací

V poněkud pokleslém jazyce běžného života se chápe slovo perspektiva jako cosi téměř ekvivalentního pro pohled do budoucnosti. Vzpomeňme jen na kdysi okřídlené »perspektivy národního hospodářství«! V přesnějším, fenomenologickém výměru jsou perspektivy věcí způsoby, jak se nám věci ukazují. V tomto smyslu by tedy ony perspektivy národního hospodářství byly nejen »radostné«, jak vyžadoval povinný idiom, ale stejně tak i »katastrofické« a jakékoli jiné, které bylo možné z předvedeného zahlédnout.

Nepřivykli jsme zkrátka dosud tomu, že sama skutečnost má živoucí, pluralitní povahu a že každý jev, který se nám ukazuje, má mnoho často protichůdných aspektů a perspektiv. Pravda takového jevu však není jedna z těch perspektiv, ale jejich souhrn, celé spektrum, které se před námi otevírá. Oblíbená věta filosofů praví, že pravda bytí je původně skrytá a odhaluje se tím, jak se před námi vyjevuje.

Jen tímto miniaturním filosofickým úvodem zdá se mi pochopitelné to strašné zmatení jazyků, jež zavládlo co úvod k pašijovému týdnu před zraky celého televizního národa po zahájení rozpravy ke zprávě komise pro vyšetření událostí 17. listopadu a k výsledkům lustrací poslanců. Úkolem fenomenologické filosofické metody je vyložit takové zmatení jazyků pomocí přehledného uspořádání různých optik a perspektiv, se snahou pokud možno zabránit tomu, aby se různé perspektivy téhož navzájem mixovaly a aby se vněmový guláš našeho života přenášel do reflexe i do jazyka.

Pokusme se nyní o stručný exkurs do možných optik oné parlamentně lustrační situace. První optika, jež se nabízí, je ona definovaná; úkol, který parlament komisi jednomyslně uložil: zjistit, kdo z poslanců byl registrován jako spolupracovník StB. Smyslem takového zjištění byla snaha zvýšit ve zvichřené době důvěryhodnost parlamentu a odhalit možné zdroje infiltrace nežádoucích vlivů.

Tento úkol komise splnila. Abych učinil svému svědomí zadost, musím dodat: doufejme, protože parlament daný úkol komisi neobyčejně ztížil tím, že přesně nestanovil kritéria, podle nichž měla rozhodovat. Pevně doufám, že komise opravdu dodržela čistě formální princip a zařadila všechny, kdo přijatá kritéria splňovali, a naproti tomu nikoho z těch, kdo je splňoval jen částečně. Základem této optiky totiž je, že se komise musí důsledně zdržet soudu o vině, o tom, kdo skutečně byl agentem StB, natož úsudku, zda a nakolik svou činností skutečně škodil. Trochu mne zamrazilo, když v rozpravě zaznělo, že při hlasování komise o tom, zda poslanec Kavan bude na seznam přečtený ve sněmovně zařazen, rozhodl jediný hlas. Znamená to snad, že existovaly i případy, kdy se o někom jiném hlasovalo s opačným výsledkem? Je opravdu možné, že tolik členů komise nepochopilo smysl svého konání?

S optikou definovanou zájmem očisty parlamentu úzce souvisí otázka: co je poslanecký mandát? Zřejmě ta otázka není jasná, když se tolik vážených osobností rozhorlovalo nad porušováním lidských práv v souvislosti s požadavkem, aby se registrovaní spolupracovníci StB vzdali poslaneckých mandátů.

Poslanecký mandát však není právo ani cosi na způsob sinekury, poslanecký mandát je služba společnosti, kterou na sebe v našem systému poslanec bere v důsledku důvěry, kterou mu projevuje jeho strana tím, že jej kandiduje, a voliči tím, že volí jeho stranu. V tomto systému tedy poslanec není odpovědný svým voličům a ti jej také nemohou odvolávat.

Za první republiky byl poslanec odpovědný své straně, která jej také za určitých okolností odvolat mohla. To není systém nerozumný, dnes by například vyřešil politickou krizi na Slovensku, kde by VPN odbojného Mečiara a jeho skupinku nahradila jinými poslanci; štěpení politických sil v takovém systému je problematické a stabilita mezi volbami vyšší. Po pádu minulého režimu se ovšem nikdo nechtěl žádné straně zodpovídat – všichni věřili, že stačí zodpovídat se vlastnímu svědomí. Dnes jsou u nás poslanci neodvolatelní, proto také musí být jejich volební období relativně krátké a jedině prezident má za určitých okolností právo poslance odvolat – pouze však jako celek, když rozpustí parlament a vypíše nové volby. V tomto systému však tím víc stoupá požadavek na důvěryhodnost poslanců – téměř k nárokům absolutním.

Součástí elementární politické kultury takové společnosti je pak všeobecně sdílený předpoklad, že jakmile je důvěryhodnost poslance zpochybněna, poslanec dá svůj mandát k dispozici a odstoupí. Na to jsem v tomto listu před časem poukázal: v politice – na rozdíl třeba od trestního práva – platí presumpce viny. Důvodně obviněný poslanec odstupuje, aby svou stranu a celý parlament nediskreditoval svou momentální problematičností; při za očištění své pověsti vede právní cestou, a obhájí-li se, vrací se do politiky na kandidátce své – a třeba i jiné – strany v příštích volbách. Představíme-li si například poněkud úzkoprsou společnost, která klade vysoké nároky na tzv. mravní zachovalost poslance, pak třeba skutečnost, že bulvární tisk přinese fotografii jistého poslance přistiženého v nevěstinci, má fatálně za následek jeho odstoupení, i když se posléze dokáže, že tam třeba byl podle vlákán pod záminkou, že jeho syna postihla nehoda.

Deset poslanců, kteří na vyzvání komise neodstoupili, tuto perspektivu buď nepochopilo, nebo odmítlo přijmout. Celá věc má totiž háček: lustracím se dostalo značné a zpravidla velmi laciné a zavádějící publicity, takže otázka viny, jež byla z definice irelevantní a neměla vůbec hrát roli, byla rázem neoddiskutovatelná. Široká veřejnost – manipulovaná sdělovacími prostředky k posedlosti vnitřním nepřítelem – rituálně očekávala dokonce cosi jako zástupné snímání hříchů.

V této situaci, bohužel, odstoupit znamenalo – přiznat se. Navíc o tom, kdo všechno má v registru záznam, si v Praze štěbetají snad i vrabci na střeše a pikantní podrobnosti jsou k mání v kdekteré restauraci. Zaráží, že ty fámy nejsou nehorázné a mají dobré, racionální jádro, jež svědčí buď o nediskrétnosti komise, nebo o dalších zdrojích informací: další důvod pro rychlé a důsledné lustrace.

Desítka odhalených tedy odmítla perspektivu důvěryhodnosti parlamentu a zastínila ji perspektivou obrany vlastní cti. Opět se komicky pomíchala ukazovátka pravice a levice: »pravičák« Kroupa vyzval označené – vesměs levicového zaměření –, aby odstoupili v zájmu parlamentu jakožto instituce jednotlivému poslanci nadřazené, »levičák« Fišera returnoval obranou individua jakožto tradiční hodnoty pravice. Korunu všemu nasadil komunista Svoboda, když se znalostí věci Kroupovu výzvu přirovnal k Bacílkově apelu na obžalované ve Slánského procesu, aby se v zájmu strany přiznali, i když se necítí vinni. Dosvědčil tak snad už po tisící, že základní problém »lidí zvláštního ražení« je v tom, že nechápou samotný pojem hlediska, perspektivy – zřejmě proto, že sociálně geneticky vstřebali jako určující hledisko třídní. Kroupa přece nežádal uznání viny ani oběť, vyzval pouze k uznání nadřazenosti zájmu parlamentu nad zájmy jednotlivých poslanců.

Jinými slovy: lidská práva oněch deseti jako občanů neměla být zkrácena ani v nejmenším a Kroupa jim ostatně zcela přesvědčivě nabídl svou plnou solidaritu. Avšak lidská práva poslance jsou zkrácena jaksi apriori a vždycky, prostě tím, že je poslanec, že se touto službou dočasně vzdává části toho, co je přirozeným a garantovaným právem každého normálního člověka: soukromí, profesních ambic a také části svobody, kterou musí ve smyslu svého mandátu omezovat, aby mohl být reprezentantem a garantem svobody těch druhých.

Obhajovací řeči registrovaných vyzněly různě: hluboký témbr Burianův v bůhvíkolikáté repríze zaujal spíše jalově ležící hřivnou hereckého talentu, stejně jako Bartončíkův stále zřetelněji bondovský akcent double či triple agenta 007. Také Bárta si doznáním svého řídícího agenta o tom, že si agenty Slávka a Kantora ambiciózně vymyslel, nasadil právně dosti neprůstřelnou vestu, soudnému diváku však svitlo už dávno, a pokud se Bártova HSD-SMS se svými registranty ztotožnila, vypovídá to spíše o ní, než o nich – ti jsou jasní. Z právního hlediska nejkurióznější je případ Lédlův: datum jeho vázacího aktu ve spise uvedené se kryje s jeho cestou do zahraničí. Je-li to pravda, z právního hlediska to značně zpochybňuje hodnotu registrů: mohl-li si důstojník StB vymyslet datum vázacího aktu, mohl si teoreticky vymyslet cokoli. Proto je důležité, aby spolupráce s StB zůstala bez trestní sankce. Bože chraň nás, aby podle takto problematických důkazů byl souzen a odsouzen kdokoli, to ať raději nepotrestáno běhá po světě hejno agentů i jejich honáků a nadhaněčů! Ale jako podklad pro důvodné podezření – a to je bohatě dostatečné k požadavku odstoupení poslanců – jsou registry způsobilé a spolehlivé sdostatek.

Zbývá perspektiva mravní: parlamentní komisi v tomto smyslu přísluší, až na další, absolutorium. Obvinění, budou-li se občanskoprávní cestou domáhat zadostiučinění, v některých případech patrně uspějí. Mravním soudcem je jim pouze jejich svědomí a snad, alespoň pro některé, i Bůh.

Na případu Rudolfa Zukala bych se pokusil závěrem ukázat, že hledisko mravnosti má i svůj výměr na úrovni společenství. Zukalovo vystoupení zdálo se mi lidsky nejpřesvědčivější a nic neubralo z úcty, kterou k němu po řadu let chovám. Věřím dokonce, že na onu trapnou epizodu starou bezmála třicet let opravdu zapomněl; nemusí dokazovat něco, o čem svědčí celý jeho život. Když ale zarputile prohlašoval, že se nejen necítí vinen, že se za onu událost ani nestydí, zaslechl jsem falešný tón, který unisono a v různé míře zaznívá ze všech těch smutných příběhů: Zukal řekl, že když jej na vídeňském vyslanectví přemlouvali, aby sepsal charakteristiku jakési neškodné společnosti intelektuálů, nejprve odmítl, ale když na něj vytáhli milostnou historku a pohrozili mu skandalizací, udělal to. Kdyby to udělal bona fide – dnes se spíš říká z hlouposti –, měl plné právo zapomenout, ale protože jednal z pohnutky špatné, byť pochopitelné a omluvitelné, zapomenout neměl. Pak by ovšem, jak ho znám, neopomněl tuto historku připomenout před volbami a jeho strana by nad ní buď mávla rukou, nebo by mu doporučila, aby nekandidoval. V obou případech byl by tento slušný a zasloužilý člověk ušetřen nepříjemné zkoušky.

Deset registrovaných asi zčásti odstoupí, zčásti ne, Bartončík zřejmě zůstane v každém případě. Správně pochopil, že on byl přece do FS zvolen jako pravděpodobný agent StB, a tak by vlastně svým odstoupením své voliče oklamal. To, co se však stalo, učinilo naštěstí zcela zbytečným zákon o zániku mandátu z důvodu spolupráce s StB. Přijetí takového zákona by totiž zpochybnilo legitimitu parlamentu a vneslo by jen zmatení do situace, která je krystalicky jasná: zveřejněním jmen eventuálních spolupracovníků je jakákoli jejich nepřátelská činnost ve FS paralyzována. Každé jejich sebemíň ambiciózní chování v parlamentu přece vyvolá poukaz: ahá, tak přece, už to začíná . . . i tento fatální důsledek je přídavkem na onu misku vah, jež nese nápis: »Odstoupit!«

Zdeněk Pinc

O čem? se mluví

Petr Příhoda

ZAKLÍNADLA TÉTO SEZÓNY

Zaklínadlo je formule, jejímž vyslovením má cosi nastat, případně nenastat. Je to výtvor přacího myšlení (wishful thinking), motivovaného chtěním, touhou, které se však už nezabývá tím, jakými postupy chtěného dosáhnout a co se při tom stane. Svěřuje to blíže neurčeným, možná i magickým silám. Reálnou předlohou je tu pravděpodobně přání dítěte spoléhajícího na mocné rodiče, kteří mu – kéž by! – vyhovějí.

Zaklínadlem nedávné sezóny byl »návrat do Evropy«, ***pojem nejasný a mnohoznačný, i když jen zčásti. Míněna-li »Evropou« tržní ekonomika, byl to cíl reálný, jasný, a totéž platí i o postupu jeho dosažení, jakkoli nesnadném. Avšak ty ostatní aspekty »návratu« už zůstaly nedomyšleny. Zřejmě proto, že předpokládaly ještě zásadnější proměnu smýšlení a namáhavější výkon. S naším evropanstvím budou zkrátka potíže. Už teď je to vidět na těch patáliích se Slováky. – I když tedy téma zůstalo aktuální, zaklínadlo vymizelo z oběhu. Raději je pociťujeme jako klišé.***

O jiná však není nouze. Například z Moravy zní: »Trojfederaci, spolkový stát!« ***– Spolkové státy, jak je známe, se vyznačují silnou ústřední vládou. Hessensko se ochotně podřizuje Bonnu, Korutany Vídni a Nebraska Washingtonu. Ve svých důsledcích je moravský požadavek (nyní i s pomocí KDU) vodou na mlýn nenáviděnému pragocentrismu a těžko si získá slovenskou přízeň. Ledaže by počítal s velmi slabou federální vládou.***

Podobně se to má se »specifičností poměrů«. ***Právě ze Slovenska lze slýchat, že k specifičnosti tamních poměrů má přihlížet ekonomická reforma. Ale reforma bude vždycky probíhat v poměrech nějak specifických a specifický bude i její »dopad«. Někde regionálně specifický, všude podnikově specifický a u každého z nás pohříchu i individuálně specifický. Proč tedy zdůrazňovat další specifičnost, je-li nabíledni? To zatím nikdo pořádně nevysvětlil. Myslí se tím totiž, zdá se, reforma řízená státem čili odborně perestrojka, jinak: nenápadná cesta k rozbití federace.***

Právě teď se mezi zaklínadly objevuje »referendum« ***čili všelidové hlasování o tom, zda federace potrvá, či ne. Jak ale formulovat otázku, aby vystihla jádro věci, to zatím nevíme. Mají hlasovat pouze Slováci? O tom, zda federaci ano-ne? Nebo zda samostatný Slovenský stát ano-ne? Anebo snad – což by bylo možná nejvýstižnější –, zda i na Slovensku reformu stejným způsobem a stejným tempem jako v českých zemích, nebo ne? A co když si probuzené české sebevědomí (či spíše dotčenost) vynutí referendum i v ČR? Budou pak předloženy tytéž otázky? Nebo snad, proboha, jiné? Pokud není punctum saliens obecně a veřejně známo, není jasné, nač se ptát. Jak dlouho bude vyjasňování trvat? I když bude jasno strůjci referenda (Federálnímu shromáždění? SNR?), měla by předcházet osvětová kampaň, aby bylo jasno všem. Bude opravdu osvětová? Nebude to spíš otevření Pandořiny skříňky? – O těchto starostech zatím mnoho slyšet není. Zato je slyšet zaklínání.***

O čem se mluví?

CHVÁLA PAMĚTI MEDITOVÁNÍ U TANKU

Při Posledním soudu prý budeme konfrontováni sami se sebou, s celým svým životem. Tedy i s tím vším, co jsme nevyrovnali a ze vzpomínek vytěsnili. Ukáže se, že náš sebeobraz, jak jsme si jej vytvořili, je torzo.

Lidská paměť není jen neutrální databanka. Je to i tvořivá potence, která – podobna tvůrci mozaikového obrazu – vybírá; něco ponechává, něco odkládá.

Vezměte člověku paměť – a vzali jste mu osobnost. Schopnost podržet ve vzpomínce pouze to poslední náladové rozpoložení lze omluvit jen chorobou.

Co takhle zapamatovat si všechno významné?! Pubertální prohry, rvačky o pozice v zaměstnání, předrozvodové podrazy, ubližování vlastním dětem, zbabělost před opovědným nepřítelem . . . K čemu? K tomu, k čemu míří imperativ »poznej sám sebe«.

Věřím, že národ, který zná dobře své dějiny, si počíná uvážlivěji, že hned tak něčemu nenaletí. Kdyby si například hodně lidí pamatovalo (tento servis obstarává kritické dějepisectví a jeho popularizace), jak jsme se chovali po roce 1918, 1945, 1948, 1969, měly by dnes některé strany či hnutí méně příznivců a jiné více, v některých novinách by se psalo jinak a v něčem bychom byli dál.

Ve svých novodobých dějinách nemáme žádný Trafalgar ani žádné Waterloo. Naše vítězství byla skrovná a porážky nekrvavé. Někdy nebylo hned jasné, jde-li o vítězství nebo o porážku. Poznalo by se to s odstupem, ale mezitím se na to zapomnělo. Mohly by to připomenout monumenty, s jejichž stavbou jsme si pokaždé pospíšili, ale jakmile nastala příležitost vzpomínat, chvátali jsme se jejich odstraňováním.

Takto procházíme svými dějinami jako národ bez paměti. Kdybychom snesli pohled na ten smíchovský memoriál, který se do naší současnosti zajisté nehodí, přiměla by nás nehoráznost scény k otázkám, a ty zase k odpovědím. Byli bychom donuceni připomenout si důležité věci. Třeba to, jak jsme po Mnichovu kapitulovali a jak jsme pak zmalomyslněli. Jak jsme odložili zdravý rozum i veškerou zkušenost stranou a začali vkládat veškeru naději do osvobození jinou totalitní mocí. A jak jsme se pak v jakžtakž svobodných volbách v roce 1946 rozhodli, že dovršíme její vítězství na vlastní půdě vlastníma rukama. Vítězství, v němž jsme nerozpoznali další svou porážku.

Takovéto důkladné rozpomínání a ještě důkladnější pochopení a poučení se, byť s odstupem času, to je ten jediný »soud dějin«, jehož se občas v nouzi dovoláváme. Jiného není. Je to nepříjemný soud. Do něčeho takového se nám pochopitelně nechce. Volíme cestu snadnější: vytěsnit tank z vědomí.

MOC SE TO NEPOVEDLO?

Kýžené i obávané lustrace přišly a já mám zase jednou vztek. Deset poslanců odmítlo odstoupit, jejich jména byla zveřejněna, a přitom některé sebeobhajoby vyzněly – nemohu si pomoci – přesvědčivě. Zaskočilo mě to natolik, že jsem málem přehlédl nepřesvědčivost jiných sebeobhajob. Rozzlobil jsem se na příslušnou komisi, která nezvážila, že její namáhavou práci dokáže zpochybnit podezření, že na pranýři musel stanout třeba i jeden jediný nevinný. V afektu mi však uniklo, že komise udělala pouze to, čím byla pověřena a co předtím parlamentní většina schválila: zjistit, kdo z poslanců má záznam v registrech StB, požádat ho, aby odstoupil, a ohlásit ty, kdo tak neučinili. Nikoli obvinit, nikoli pranýřovat, ale zjistit

Okouzluje mne Vaculíkova záliba v překlepech, které, když se povedou, škoda opravovat. Tak třeba bych věděl o výstižném překlepu ve jméně budoucího zřejmě patrona nefederálního národa slovenského, poslance Pánise. Jen si nejsem jist, zda by nebyla ta hříčka žalovatelná.

Kdysi, v pravěku, žertoval na jedné výstavě kdosi, tuším že Josef Kroutvor, o »dvojicích rovnomocných idiotů«, ta nejpovedenější zněla: »František Ringo Čech – Leonid Iljič Brežněv«. Legrace skončila na StB, kupodivu bez následků, vysvětlilo se to nejapným překlepem, místo »t« mělo být »m«, a kromě žonglování s výrazem »idiom« jsme použili přehršle dalšího lingvistického žargonu – vydával jsem tenkrát Čechovu přezdívku za otěčestvo a i to prošlo, estébáci asi nevěděli, co to je; bylo to ovšem už za Černěnka nebo za Andropova.

Podobnou dvojici rovnomocných idiotů konstruoval bych z Havlova provokování na bratislavském náměstí SNP a Mečiarova českého šovinismu. (Čtěme RESPEKT č. 12 i 13, tam to všechno je.) Už volba místa je geniální: náměstí Slovenského národního povstání – ani to nebudou muset přejmenovávat; i čas byl vybrán znamenitě : 14. březen, 50. výročí vzniku Slovenského štátu – zdalipak na příslušném úřadě Česko-Slovenské republiky upozornili při registraci mítinku jeho organizátory, že oslava je dozajista propagací, a propagace fašismu že je ještě pořád proti zákonům?

Většině slovenských ohlasů jako by víc vadilo, že díky »Havlově provokaci« dostaly události perspektivu a průzračnost, které dále nedovolují pochybovat, víc než to, že k takovým událostem došlo (přesnější bylo by asi říci: »dochází«, protože to nebylo poprvé

Dosť bolo fašizmu

a zřejmě ani naposled), že jsou pro Slovensko čímsi když už ne běžným a normálním, tedy alespoň očekávaným a žádoucím.

Ve vzduchu cítit, že právo oslavovat fašistický stát, jakož i muže, který byl odsouzen jako válečný zločinec, chápe na Slovensku nemlčící menšina jako součást svých lidských práv. Jak že to vyjádřil poslanec(!) Andel?

»Na mítinge 14. marca nebolo nič fašizujúce. Ľudia si proste demokraticky povedali svoje názory. Na rozdiel od minulosti predsa nemôžeme chcieť, aby všetci obyvatelia mali rovnaké názory. Umíte si predstaviť, že by sa pani Thatcherová zúčastnila manifestácie v Severnom Írsku? Keby prezident bol prezieravý politik, nebol by ju navštívil a absolutne nič by sa nestalo.« (Respekt č. 13)

Slova ta vyjadřují všechno, jen je tesat do kamene, duch národa andělsky promluvil. Tím, že přirovnal paní Thatcherovou k Václavu Havlovi, přirovnal také Slovensko k Severnímu Irsku a slovenské národní povstalce z bratislavského náměstí k severoirským teroristům. Zde opravdu nevidět jinou cestu než mečiarovský český šovinismus. Nemám tu komunistickou terminologii rád, ale vůči fašistům prožívám sám sebe šovinisticky. Přiznávám, že jsem byl vychováván jako Čechoslovák, dokonce jsem pokládal za svou povinnost naučit se aspoň mizerně slovensky, po událostech v Bratislavě jsem ale rád, že jsem se už dříve přeškolil na Čecha. Se slovenskými národními povstalci by se mi opravdu nechtělo sdílet jeden národ. Dosť bolo hanby.

Havlova prozíravost projevila se právě v tom, co udělal, i když to bylo zatraceně riskantní, patrně víc, než sám na počátku předpokládal. Souhlasím, zachoval se spíš jako dramatik než jako politik, dodávám však rozhodně: ale jako dobrý dramatik!

Přesně vystihl neuralgický moment příběhu přítomné chvíle, a odhalil tak nutný zvrat děje, který se od řeckých časů právem nazývá katastrofou. Teď už jde jenom o to, stane-li se tato katastrofa posledním předstupněm ke katarzi, k očištění, jak diktuje zákon výstavby řecké tragédie, nebo zda bude jen znamenat tragický konec příběhu o soužití dvou národů.

Nechci už nic poslouchat o mlčící slušné většině slovenského národa, příliš mi to připomíná iluze o mlčící slušné většině národa německého před půl stoletím. Jozefu Kučerákovi a jeho přátelům bych chtěl však vzkázat, že tato mlčící většina není jejich poslední nadějí. Zasadím se ze všech svých sil a ručím, že nebudu sám, aby dostali v zemích koruny české politický azyl, požádají-li o to po vyhlášení Slovenského štátu II. Mám jen strach, dokáží-li se přes dosud neexistující hranice dostat živí.

Zdeněk Pinc

Pozn. Jako obvykle, když něco napíšu, prosil jsem i tentokrát ženu, aby si to přečetla jako první. Podotýkám, že zřejmě vlivem své poměrně přísné výchovy nepochopila – ač absolventka zdravotní školy – moji úvodní narážku. Pro stejně nedovtipné odkazuji proto na Slovník cizích slov, SPN Praha 1971, s. 279, pravý sloupec veprostřed.

Observatorium

domácí média

Každý do jiné Evropy?, ptal se Karel Kříž v LIDOVÝCH NOVINÁCH v rubrice »O čem se mluví« ze 14. 3. 91. Rubrika by se pro tentokrát měla jmenovat »O čem se mluví málo«; věru z toho mála, co může konkurence Lidovým novinám závidět, kladl bych Křížovy ekonomické komentáře na jedno z prvních míst.

Ten sloupek je tak trochu utopen na sedmé straně listu a protože rozměrem ideálně odpovídá sloupku na straně titulní, napadlo mě, že byl napsán už dříve a protože nevyjadřoval nerozbornou čechoslovakistickou linii redakce, byl odložen ad acta. Po propuknutí další česko-slovenské krize patrně došla federální trpělivost i Lidovým novinám a sloupek byl oprášen.

Oč běží? Kříž nedrží běžnou »bělohorskou« dikci v českém traktování slovenské tematiky a věcným pohledem makroekonoma odhaduje následky eventuálního rozdělení Československa. Tedy žádné lamentování o nepřeklenutelném »neštěstí bez míry a hranic«, jakému nasadil vrchol 15. 3. v televizi předseda fotbalové unie Jíra, když se zcela vážnou tváří chmurně varoval před rozkolem, který by znamenal nejen utrum pro účast na jakémsi šampionátu juniorů, ale znemožnil by dokonce naši – to jest českou a slovenskou – účast při losování mistrovství Evropy. Vzpomněl jsem si mimoděk na to, jak se události různých sjezdů nesmazatelně obrážely v hnutí zahrádkářů či filatelistů a trochu mi odlehlo.

Kříž píše: »Nepochybně by se české země více přimkly k západní Evropě a vzniklý sanitární kordón (Slovensko) by pravděpodobně urychlil vstup českých zemí do EHS, možná už společně s Rakouskem v polovině 90. let. České země by získaly minimálně 10 miliard korun, které jsou i letos transferovány do slovenského rozpočtu. Ekonomická reforma by mohla být ještě urychlena. To proto, že by se mohla okamžitě zrušit např. dovozní přirážka, která nyní chrání zejména slovenské podniky před západní konkurencí. (. . .) Zároveň by se dala lépe kontrolovat inflace, neboť ochota slovenských podniků i vlády prosazovat restriktivní měnovou politiku je zatím slabá.«

Citovat druhou část argumentace, vyznívající pro soužití se Slovenskem, netřeba. Vyplývá tedy, že Češi mají pro rozchod se Slováky mnohem více rozumných důvodů než naopak. Proč však je tomu v politickém působení obou partnerů diametrálně jinak?

Důvodů bych viděl hned několik: z české strany je to především jistý kolonialistický sentiment a ressentiment, nejzřetelněji vyjadřovaný právě Lidovými novinami právě s čestnou výjimkou K. Kříže. Trvá zde představa o společenství a majetku, a tedy o spoluzodpovědnosti za hodnoty, které jsme na Slovensku spoluvytvořili či spoluzpotvořili. V tomto smyslu je logické vrážet do kolonií další miliardy. Nelogickým se naproti tomu jeví – a proto ta zesilující se naštvanost v komentářích LN –, že tato původně zajisté altruistická činnost nevyvolává vděčnost, ale čím dál větší popuzenost a vyděračskou agresivitu.

Vně koloniálního kontextu nemohu dost dobře pochopit, proč v souvislosti s kompetenčním zákonem a rozdělením obou ekonomik podle zásady »každý za své« bylo do slovenského rozpočtu přesunuto deset miliard nikoli z kapsy federální, nýbrž z české, a to dokonce nenávratně, nikoli jako půjčka. Nejsem proti investicím českého kapitálu na Slovensku, předcházet však musí bilance předchozích investic (mám takový neblahý dojem, že byly znárodněny, a to dokonce bez náhrady) a všestranné zabezpečení eventuálních investic budoucích.

Téměř každý Čech, který se vyjadřuje k problematice vzájemnosti, nejprve prohlásí, že byl vychován jako Čechoslovák. Přemýšlím, kdy jsem něco takového naposled zaslechl ze slovenské strany, a začínám chápat, že to s tou jednotnou výchovou socialistické školy nebylo asi tak horké, jak se zdůrazňovalo. Čechoslovakismus je nosná idea, přichází-li ze slovenské strany; z české jde bohužel jen o mlácení prázdné slámy. O to podivnější je vhled do programů českých politických stran a hnutí: jsou takřka bez výjimky čechoslovakistické a premiérova snaha (vesměs jen deklarovaná) o českou politiku je i v jeho nyní mateřském Občanském hnutí odmítána jako »pithartovština« (Rychetský).

Často se rovněž zdůrazňuje specifičnost Slovenska a česká stejně neschopnost, jako povinnost Slováky chápat. Opět jde o poněkud jednosměrný proud: z české strany spíš než žebronění o porozumění je slyšet sílící netrpělivost a stále více převládající pocit kolektivní urážky. V hloubi tyto jevy souvisejí s tím, že opravdu nejsme příslušníky jednoho národa. Nedostává se nám společných identifikačních znaků – takových, které by byly založeny ve zdrojích natolik hlubokých, že se odtud přímo odvíjí vědomí národa. Mám na mysli (dle chápání např. Jana Sokola) tradici započatou už středověkou institucí národních světců, jejichž uznáním (svatořečením) se teprve deklaruje jim odpovídající národ jako svébytný.

V moderních dějinách Slováci odmítají podíl na společných politických kultech a tradicích s Čechy implicitně. Tak byl ze slovenské strany vždycky zatlačován obraz Masarykův poukazem třeba na Štefánika, podobně jako je dnes Havel zatracován ve prospěch pravého »tatíčka« slovenské otčiny Jozefa Tisa. Má zřejmě tato hlubinná aktivita vést k vyhlášení Tisa jako mučedníka a posléze k jeho svatořečení. Do této oblasti patří i sveřepá a často obtížně pochopitelná snaha Slováků po dosažení vnějších, reprezentativních symbolů

JE TO KRIZE?

Zdeňka Mlynáře netřeba představovat: jeden z nejlepších mozků našeho politického myšlení konce šedesátých let (přesněji: levého myšlení, ovšem tehdy na domácí scéně jiné prakticky neexistovalo), jeden z prvních signatářů Charty 77, od konce sedmdesátých let profesor politologie v Innsbrucku; autor známé knihy »Mráz přichází z Kremlu«, kdysi spolužák Gorbačovův . . . Pro Rudé právo nepochybně autor prominentní. Na čtyři pokračování, od 13. do 16. března, zde publikoval studii »Hrozící krize naší vládní politiky«.

Obavy z krize, ke které směřuje vládní politika«, autor signalizoval již nadpisem, ve skutečnosti ovšem již současnou politickou situaci interpretuje jako krizovou. Jestli tady ovšem něco (podle textu) hrozí, není to už krize, nýbrž katastrofa. Zní to trochu divadelnicky, a vůbec ne náhodně: Zdeněk Mlynář pojímá naši současnou politiku především jako divadlo. Tomuto pojetí je také struktura textu podřízena.

Mlynář osvědčuje své schopnosti precizního analytika. Zaměřuje-li se ve své analýze jen na některé rysy našeho současného politického dění, pak jistě ne proto, že by snad jiné neviděl; avšak jako správný kritik vybírá jen ty, které tektonicky zapadají do jeho textu; neboť vězte, že správná kritika divadelního kusu musí mít sama podobu dramatu.

Ale konkrétně. Tedy politika jako divadlo: ono se to nabízí, když už se předním politikem stal spisovatel dramat a jedním z jeho státnických aktů bylo například překostýmování hradní stráže. Mlynář ovšem svou metaforu domýšlí dál. Politika v jeho podání pracuje nejen s divadelními rekvizitami (scénářem, kulisami, kostýmy, potleskem . . .), ale hlavně s příznačnými symboly: změnami názvů ulic, »kádrováním« pomníků, rušením starých a zaváděním nových vyznamenání, jmenováním knížete kancléřem . . . Autor zde připojuje antitezi: politiku lze zajisté aranžovat jako drama, nicméně »pachatele«, ať už autora, dramaturga, režiséra . . ., nikdo nezbaví odpovědnosti: sebedovedněji inscenovaná politika se nikdy dočista divadlem nestane, vždycky zůstává v reálu. Mlynář to dokládá na rozehrané symbolice názvu republiky a státního znaku: aktualizování tohoto problému vypustilo z láhve džina sporů o federaci a národnostních rozporů vůbec. Lze na to něco namítnout? Zajisté: tato láhev by bouchla dříve nebo později, s dramaturgií nebo bez ní.

Další věc, kterou Mlynář vytýká vládní politice, je sklon k její ideologizaci. Spojuje to s otázkou, kdo vlastně u nás převzal moc po listopadu 89. Právem poukazuje na to, jak málo byla opozice soustředěná kolem Charty 77 připravena moc převzít; především tím vysvětluje jednak řadu diletantských chyb, jichž se nová moc v praktické politice dopouštěla (a dopouští?), jednak sklon k vytváření nekonstruktivní ideologie v duchu zásady »za všechno může socialismus (plus komunisté), všechno se tedy musí řešit především antisocialisticky«. Z toho pak vyplývá snaha poukazovat neustále k minulosti a vyhýbat se nutnému řešení problémů nadcházejících. Co k tomu říci? Je pravda, že Charta byla hnutí příliš legalistické, než aby vytvářela stínové vládní programy nebo kabinety; proč ale také nezdůraznit, že z časů opozice jí krom počátečního diletantismu zůstal také permanentní étos víry v platnost zákona? To, zdá se mi, je cennější vinkulace než razantní program ekonomický (a kde ho vzít?) nebo třeba nacionální (však by nebylo moc oč stát). Nekonečné poukazování na hříchy komunistů samozřejmě nosné není, jak Mlynář opakuje v závěru; čím dál průkazněji bude jen hledáním náhradního nepřítele, podobně jako slovenské výmluvy na Čechy a Prahu. Zatím jsou výmluvy na komunisty snad spíše průvodním znakem rekonvalescence než vládním programem.

Notnou dávku pozornosti věnuje Mlynář také současné vládní strategii zahraničněpolitické. Vytýká naší politice sklon hledat »mocného«, konkrétně pak snahu nahradit vliv vytrácející se Varšavské smlouvy vlivem Severoatlantického paktu. Připomíná dvě nadmíru důležité věci: jednak by bylo chybné ztrácet ze zřetele vazby na země bývalého sovětského bloku, především na Sovětský svaz sám, jednak nelze zapomínat na nenovou (a vždycky svým způsobem i hrozivou) veličinu německého souseda. Odmítá myšlenku střední Evropy jako »cordon sanitaire« izolující Rusko od Evropy, zároveň však pro Československo navrhuje neutralitu v pásmu od Švédska po Jugoslávii – distinkce zde není jasná; jasné je zde toliko pojímání NATO jako (nukleárního) štítu proti Sovětskému svazu, nikoli jako organické součásti rodící se integrované Evropy. V této souvislosti je možno s československou zahraniční politikou souhlasit nebo nesouhlasit, nelze ji však nechápat. Mlynář to ví; podceňuje nás, myslí-li si, že podceňujeme jeho dovtipnost.

Nejtvrdší je Mlynář tam, kde spojuje analýzu vládní politiky se sociálními otázkami. Mluví hnedle o podvodu Občanského fóra na voličích – za důkaz mu stačí absence pojmu nezaměstnanosti ve volebním programu, jakoby ho – bohužel! – nezahrnovala tržní reforma sama sebou. Co však Mlynáře dráždí na reformní vládní politice nejvíc, je její pojímání vlastnictví – v praxi tedy hlavně program privatizace. Obviňuje vládu, že zachází s národním majetkem jako s válečnou kořistí nebo s konfiskátem. Tím je ovšem napaden program přijatý ve volbách: voliči by nebyli podvedeni Občanským fórem, nýbrž přímo sebou samými.

Právě na otázce vlastnických vztahů se projevuje nejzřetelněji, nakolik zůstává Mlynářovo myšlení zablokováno v dimenzích politického i ekonomického centralismu a etatismu. Mlynář věří v reformovatelnost socialismu, ten si však zřejmě nedovede představit bez tradičního společenského vlastnictví výrobních prostředků – všechno ostatní je strašák restaurace kapitalismu. Klausovu politiku »radikální změny« hodnotí jednoznačně katastroficky. Příznačné na tomto pochmurném nazírání je absence důvěry v možnosti otevřené demokratické společnosti: jako by (například) nemohla levice v některých příštích volbách vyhrát a pokoušet se o socialistickou politiku řekněme švédského typu. Bez balvanu centrálně řízené výroby, zato však se všemi možnostmi tvrdě sociální daňové politiky.

Zátěž stereotypů centralistického myšlení má nepochybně na svědomí i to, že Mlynář není v dané situaci schopen nabídnout ani náznak alternativního programu. Přitom je pravděpodobné, že v nejbližších letech výrazně vzroste důležitost levice u nás; nelze dokonce vyloučit, že v případě selhání současné politiky bude muset převzít politickou odpovědnost sama. Jestliže však zatím koncepčně tápe tak, jak to naznačuje Mlynářova studie, nejsou to vyhlídky příliš povzbudivé.

Jan Horálek

svéprávnosti – i za cenu politických či ekonomických ztrát pro vlastní věc. Potřeba vstoupit do Evropy pod hlavičkou »Slovensko« a vztyčit před sídlem OSN svoji vlajku, to jsou hodnoty, které příslušník starého saturovaného národa asi plně nepochopí nebo je nedokáže vnímat bez úsměšku. Podstatné je ale to, že dosažení těchto hodnot nezávisí na vůli Slováků, ba dokonce ani na zlehčujícím či zabraňujícím úsilí Čechů. Institut přijetí, který tyto hodnoty stále řídí a ovládá, ukazuje, že nestačí volat jako v onom populárním slovenském skeči »Tu som, za kameňom, netreba ma hľadať«; je to stále spíše tak jako – s prominutím – v českém mudrosloví: »Sedávej panenko v koutě, budeš-li hodná, najdou tě.« Problém nespočívá v tom, že by mezinárodně neměla slovenská panenka dostatečnou míru reklamy, jak stále ukřivděně volají na Slovensku, spíš je to tak, že ku svatořečení Josefa Tisa těžko hledat vhodného papeže. Dubček před dvaceti lety byl by věru vhodnějším mučedníkem, rozhodl se však jinak. Ideální hodnou panenku v slovenském koutě, ať se v moderních dějinách dívám, jak se dívám, nějak nevidět.

Závěrem bych ještě ke Křížovým makroekonomickým úvahám poznamenal, že v principu souhlasím s jeho titulkem, jen bych tu Evropu pojímal méně paušálně a méně makroekonomicky: slovenská separace je nesporný krok do sovětské sféry vlivu. Všimněme si, že princip původních republikových ústav, na jejichž základě bude uzavřena federální smlouva, je téměř totožný se sovětskými perestrojkovými vzory, s tím ovšem – doufám – nepominutelným rozdílem, že SSSR se ustavil z původně nezávislých států, jež se dostaly pod sovětskou imperiální pravomoc coby dědičku rozpínavosti carského Ruska, zatímco Československo vzniklo jako jednotný stát v souvislosti s rozpadem Rakouska-Uherska, jako součást nového systému středoevropského uspořádání a bezpečnosti, a to přivtělením do té doby nesuverénního slovenského území ke kdysi svrchované České koruně. Pithart má tedy pravdu, když trvá na tom, že vyhlášení suverenity České a Slovenské republiky by znamenalo zrušení federace.

Dovolávat se proti této argumentaci ústavy z roku 1960 či úprav z roku 1968 není, abych tak řekl, smysluplné. Ona ústava je založena na suverenitě Komunistické strany Československa, pro niž byla národnost pouze kolorit a jejíž supremacii nad státem od počátku (od srpna 68 obzvlášť viditelně) omezoval pouze princip internacionalismu, zastiňující v realitě dvou světových soustav vše.

Je-li ovšem slovenská samostatnost rozhodným krokem do Evropy sovětského typu (toto vyjádření se mi zdá přesnější než oblíbená »balkanizace«), pak mi osamostatnění českých zemí připadá jako cesta do Evropy německé: je to obnovení politické ideje Böhmen und Mähren, tentokráte patrně nikoli v podobě protektorátu, ale v podobě budoucí spolkové země Čechy a Morava v rámci SRN, ať už chápaném doslova, to jest politicky, nebo volněji, ekonomicky.

Kameny, jež se právě chystáte vrhnout, nechte laskavě ještě chvíli odpočívat; potlačte i případné protektorátní nadšení a zvažme společně, zda a nakolik by takové řešení stálo za odepsání téměř dvou set let české historie a návrat do sporů z počátků obrození, přibližně vymezených koncepcí Bolzanovou a proti ní koncepcí jungmannovců. Šlo by věru o odmítnutí etnocentrické varianty národa na jazykovém základě ve smyslu »tschechisch« a přijetí koncepce vlastenectví zemského ve smyslu »böhmisch« (und »mährisch« – abych snad nedopatřením nezapříčinil rozpomenutí se na moravsko-slovácké tradice Velké Moravy a nepřispěl k tomu, že by nás v německých spárech ponechali osamocené, popřípadě jen se Slezany).

Zdeněk Pinc

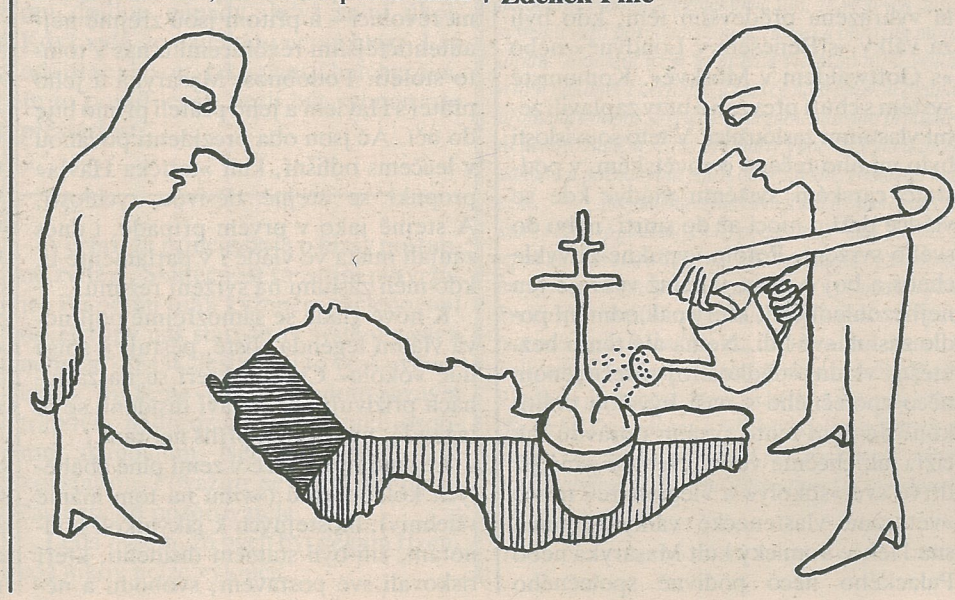

O čem se mluví?

a vyzvat; opatření nikoli represivní, ale preventivní.

Jenže on to tak každý nebere, dokonce i mnozí z těch poslanců, jichž se lustrace nijak nedotkly. Část veřejnosti postup schvaluje, část je rozpačitá, část s ním nesouhlasí. Rozložení reakcí tisku je podobné. Převládá rozpačitost. Zjišťuji zajímavou korelaci, která zřejmě platí pro tisk český i slovenský: komu vadí radikálnost ekonomické reformy, toho pobouřilo i lustrační jednání parlamentu. Nejvíc bratislavskou Pravdu a Rudé právo. To dalo průchod své nechuti nevynalézavým, ale výmluvným způsobem: nazvalo lustrace »národním trapasem«.

Zdá se, že téma lustrací je průsečíkem hned několika problémových linií. Jsou to problémy, které řešit musíme, ale přitom to neumíme. Potřeba očisty společnosti je teoreticky zřejmá, prakticky se však musíme smířit spíše s dlouhodobým »samočistícím« procesem. Itálie se s tím prý potýkala deset let, Německo několik desetiletí. V našem postavení je to nebezpečně dlouhá doba. Proto se parlament rozhodl alespoň pro očistu sebe sama. Učinil problému zadost? Těžko bych mu poradil něco lepšího.

Dalším problémem je »technika«, způsob provedení. Potřebujeme očistu, ale umíme pouze čistku. Co s tím? Pustit se do toho, ač je to riskantní? Snad ano, budou-li další rozhodnutí prozíravá.

Pak je tu problém konsensu čili srozumění všech, tedy veřejnosti. Ano, veřejnost je víceméně srozuměna, pokud zůstane v lavicích pro diváky a »očistná čistka« se odbude v manéži. Ale tak se věci nemají, veřejnost je všelijaká, v její duši se mísí nevinnost se špatným svědomím, res populi agitur. Riziko vzrůstá, ryze preventivní pojetí akce bude těžko udržitelné.

A konečně problém nejtěžší: konkrétní lidé, jichž se to týká. Kdo zná příběh každého z nich? Dají oni do něj plně nahlédnout? Nahlédli jej sami? Zatím nebyli bráni v potaz. Vycházelo se z hypotetické rovnice: záznam v registru = faktická spolupráce. Po tom všem, o čem jsem se zatím zmínil, může tato nedbalost, diktovaná chvatem, vyvolat skandální odezvu.

Mám obavu o dobré jméno parlamentu. Tento sbor nemůže odvádět dobrou práci, i kdyby chtěl. Kromě ustavičné časové tísně je zatěžován obrovskou vahou úkolů, které musí řešit v rychlém sledu, aniž by jim mohl plně porozumět a předvídat možné důsledky zkratkových řešení . . . Přiznám tu rozpor v sobě samém. Na jedné straně bych rád, kdyby se po půldruhém roce aspoň některé instituce těšily úctě, aby nás z blamáží a kocovin nemusel pokaždé vytahovat prezident. Ale nemám jinou instituci než tu, kterou jsem pomáhal svobodně zvolit. A jsem jí povinován jakousi základní loajalitou.

Lustrace jsou otevřeným procesem. Jsou rozehnanou partií, v níž je nutno pokračovat. Situace typu »nejsem si jist, nerozumím plně, ale musím« je typickou situací člověka, který se ocitá v krizi a nechce rezignovat. Tuto situaci lze přijmout, anebo nepřijmout a zařadit se mezi kibice. Za sebe činím předsevzetí: budu v této věci loajální vůči parlamentu, nebudu ty »neprolustrované« pokládat za viníky a nezadám si s žádnou z mafií, které tu vyrůstají jako houby po dešti i bez účasti StB; tedy s žádnou lobby, s žádným klanem nebo klikou, i kdyby měla být jen omezeně významná, zcela dočasná a téměř nevinná.

PRINCIP zásluh

Vojtěch J. Cepl

V. J. C. (1965) studoval na právnické fakultě UK, působí jako soudce v civilně právním úseku Obvodního soudu pro Prahu 4.

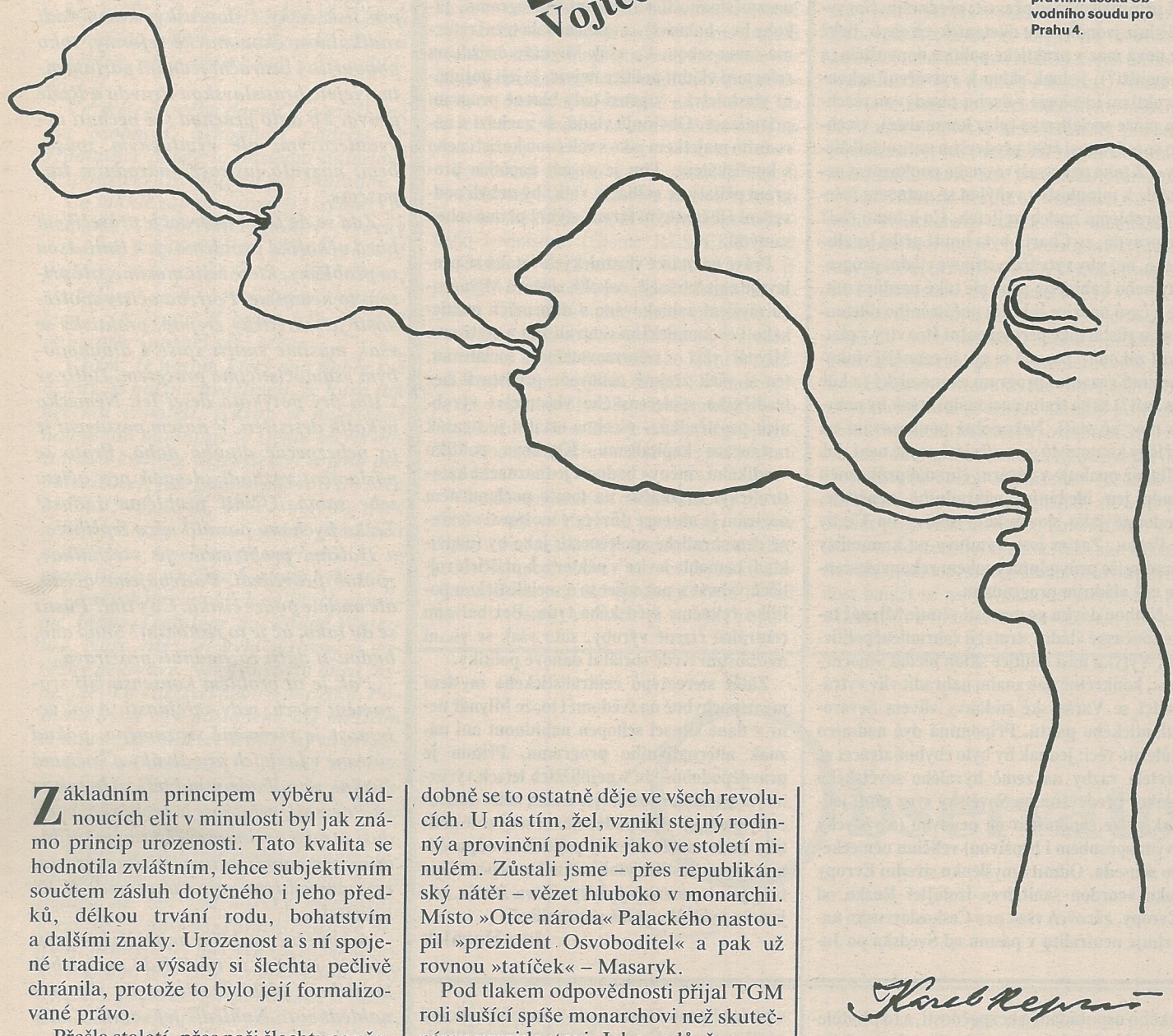

Karel Kepr

Základním principem výběru vládnoucích elit v minulosti byl jak známo princip urozenosti. Tato kvalita se hodnotila zvláštním, lehce subjektivním součtem zásluh dotyčného i jeho předků, délkou trvání rodu, bohatstvím a dalšími znaky. Urozenost a s ní spojené tradice a výsady si šlechta pečlivě chránila, protože to bylo její formalizované právo.

Přešla staletí, přes naši šlechtu se přehnala Bílá hora a znovuzrozený národ tu stál pojednou bez svých přirozených vůdců. Češství se udrželo zejména u nižších a nejnižších vrstev. Ano, stali jsme se národem plebejců. Místo aristokracie musel vzniknout nový systém elit.

Principem jejich výběru se staly opět zásluhy – tentokrát »zásluhy o národ«. Ti nejzasloužilejší vlastenci byli nadšenými současníky stavěni na piedestal a stávali se jakousi novou šlechtou. Vedli potom národ – tak, jak dovedli. Po stránce praktické politiky vlastně dost špatně. Nicméně byla to politika »naše«. Svázána sterými příbuzenskými či přátelskými pouty, byla tím také ohraničena až příliš blízkým horizontem; byla zkrátka domácí, místní, provinční.

Zbytek národa, plebejci bez zásluh, se oproti elitám dopracoval podivuhodné rovnosti, jakési samozřejmé demokracie. Vznikla tak zvláštní dvojakost národa. Na jedné straně elita, jakási pseudoaristokracie, na druhé straně pak »lid obecný«, přirozeně demokratický, ne nepodobný lidu americkému. Demokracie života, ke které se mnoho jinak velmi vyspělých národů těžce propracovalo teprve nedávno (například Angličané), byla nám po vzniku samostatného státu čímsi přirozeným. Zato demokratická vláda a politika – to byl problém, který jsme bohužel nezvládli za celou první republiku . . .

Ta začala tím, že Masaryk a jeho přátelé spolu s »muži 28. října« obsadili všechny rozhodující funkce, neboť měli jednak nepopiratelně nejvíce zásluh, jednak nebyl nikdo jiný v dohledu. Podobně se to ostatně děje ve všech revolucích. U nás tím, žel, vznikl stejný rodinný a provinční podnik jako ve století minulém. Zůstali jsme – přes republikánský nátěr – vězet hluboko v monarchii. Místo »Otce národa« Palackého nastoupil »prezident Osvoboditel« a pak už rovnou »tatíček« – Masaryk.

Pod tlakem odpovědnosti přijal TGM roli slušící spíše monarchovi než skutečnému prezidentovi. Jeho nedůvěra v politiky byla zřejmě oprávněná. Ale tím, že rozhodoval všechno podstatné sám, pomohl neblahý systém udržet. Říká se, že jeho největší chybou bylo, že určil za svého nástupce Beneše. Myslím, že mnohem větší chybou bylo, že vůbec přistoupil na tu nemožnou variantu, aby svého nástupce určoval, zvláště když věděl, že volba parlamentem bude pak jen formalita. Takové řešení je v demokracii neslýchané a škodlivé. Není divu, že Beneš byl vybrán spíše podle zásluh než podle schopností.

V kritickém roce 1938 se slabost systému vyjevila s děsivou jasností. Zasloužilí hrdinové se zmohli na pouhé přijetí kapitulace – v době, kdy bylo třeba činů.

Po válce se princip zásluh v naší politice ještě prohloubil. Politická kariéra byla vyhrazena především těm, kdo byli za války »s Benešem v Londýně« nebo »s Gottwaldem v Moskvě«. Komunisté systém s chutí převzali a brzy zaplavili zemi vlastními zasloužilci. V této souvislosti bylo mnoho řečeno o sovětském, v podstatě carském systému vlády, kde se vládce drží u moci až do smrti, nebo do svého svržení. Potom vypukne obvykle chaos a boj o moc, v němž vyhraje ten nejbezohlednější, který pak odmění podle zásluh své lidi. Nemá ale tento bezútěšný vládní »dědkostroj« přece jenom něco společného s naší bývalou politikou? Je nám tento systém opravdu tak cizí, jak chceme věřit? Neměli jsme již dříve své »sokoly« a »legionáře« místo »veteránů vlastenecké války«? Nemá snad lehce komický kult Masaryka nebo Palackého něco podivně společného s kultem Lenina či Stalina? Je opravdu jen náhoda, že žádný z našich prezidentů neodevzdal úřad na konci řádného období?

Tímto nezbytným historickým úvodem – jak se u nás v Čechách sluší – dostávám se k jádru věci. Domnívám se totiž, že princip zásluh se všemi doprovodnými nešvary v naší politice stále funguje.

V okamžiku revoluce jsme neměli na vybranou – moc museli převzít ti, kdo byli zrovna po ruce. Ti, kdo měli důvěru založenou – na zásluhách.

Podobnost listopadu 1989 a října 1918 je lákavá a nejsem jistě první, kdo si jí všiml. Oba ty převraty jako by spadly z nebe. Oba připomínají veselou parodii na revoluci – a přitom jsou zřejmě nejautentičtějšími revolucemi u nás v tomto století. Podobnost Masaryka a jeho přátel s Havlem a jeho přáteli přímo bije do očí. Ač jsou oba prezidenti povahou v lecčems odlišní, kult »tatíčka Havla« propukl se stejně děsivou rychlostí. A stejně jako v prvém případě, i dnes zaujali místa ve vládě i v parlamentě ti, kdo měli zásluhu na svržení režimu.

K nové vládě se samozřejmě pojí nová vládní legenda. Jistě, pěstují ji spíše lidé »okolo« Charty, kteří se na zásluhách přiživují. Ale praví disidenti se té legendě, nutno říci, příliš nebrání . . .

Legenda praví, že v zemi plné zbabělých kolaborantů (»vinu na tom máme všichni«), lhostejných k jakýmkoli hodnotám, žili-byli stateční disidenti, kteří riskovali své postavení, svobodu a někdy i život za život v pravdě, za národ, vlastně za ty ostatní. Nedbali teroru komunistů a tajné policie, vytrvali – a nakonec slavně zvítězili.

Nikdy bych nechtěl být podezírán, že si myslím, že bývalí disidenti záměrně falšují dějiny. Přesto jsou dějiny znovu upravovány, nenápadně a většinou nevědomě . . .

Charta vznikla, jak dnes už ví skutečně každý, v roce 1977. Toto datum je v nové vládní legendě zatrženo nejvýrazněji. Každý již slyšel, jak to bylo, jak a kdo Chartu sepsal, jak ji vezli městem, kdo co řekl . . . A přece – byl to rok pro naše dějiny opravdu tak výrazný a významný? Domnívám se, že pro většinu z nás byl úplně stejně mizerný jako kterýkoli jiný za Husákovy éry. Aféra s Chartou neudělala na veřejnost větší dojem nežli aféry jiné – například vystoupení kapitána Minaříka o něco dříve nebo křížová válka proti rockové »nové vlně« o něco později. Veřejnost věděla, že jsou tu nějací disidenti. Byli tu již dříve a byli tu i potom. A jejich počet zůstal víceméně stejný až do revoluce. To je prostě smutný fakt. Byla to uzavřená společnost, od zbytku národa oddělená téměř neprostupnou stěnou. Co se týče nesčetných prohlášení a petic disidentů – nenalhávejme si –, nikdo je nečetl, neznal a ani se neodvažoval znát. A i když k někomu přece jen něco proniklo, dělal, jako že se ho to netýká. Vliv Charty na změnu klimatu nebyl téměř žádný. Od jejího vystoupení až do konce osmdesátých let byla stejně slabá a režim stejně pevný jako na počátku.

Smysl Charty 77 byl ostatně v něčem úplně jiném. Spočíval v tom, že vůbec existovala. Tvořila jakési svědomí společnosti, měřítko, které ukazovalo, jak veliká je bída. Charta měla spíše úlohu balbínovskou než masarykovskou. Přenesla trochu zdravého rozumu a mravních hodnot tím nejhorším obdobím. To je mnoho, nesmírně mnoho. Ale není to důvod, abychom tomuto hnutí přiznávali zásluhy, které mu nepatří.

Proti nepočetným disidentům jsou komunistické režimy naprosto imunní. Dalo by se říci, že s něčím podobným počítají. Pro skutečný odpor a boj proti komunismu byla vynalezena zatím jen jedna opravdu účinná zbraň. Tato zbraň využívá základní marxistické poučky, že komunisté stojí v čele pracujících, neboli dělníků a rolníků, neboli mas. Je tedy zapotřebí, aby se masy odhodlaly prakticky *předvést*, že tomu tak není . . . Ano, tou zázračnou a neodolatelnou zbraní je demonstrace. Veřejné, nepřehlédnutelné a zejména masové odmítnutí režimu.

První demonstrace se neobjevily v listopadu 89, ale – chcete-li přesné datum počátku revoluce – dne 21. 8. 1988. Tato první demonstrace byla překvapením nejen pro režim, ale pro celý národ a také pro disidenty. Ti mezi demonstranty tvořili tehdy jen nepatrnou část. Účastníky nelze nijak definovat. Bylo tam hodně mladých, ale také lidé velmi staří. Nelze říci, že to byli studenti, dělníci nebo inteligence. Byli to prostě občané, lidé. Kde se tam najednou vzali, zatím nikdo uspokojivě nevysvětlil. Asi v tom bylo více vlivů: tušení, že Gorbačov už naši vládu chránit nebude; to, že dorostli úplně noví lidé; sám provokující fenomén jakešovlády; a snad ještě mnoho dalšího.

Totéž lze říci i o demonstracích, které následovaly. Jsem přesvědčen, že »Palachův týden« 89 způsobil režimu mnohem více škod než celá předchozí léta činnosti Charty. Tu totiž šlo ignorovat. To, že se Václavské náměstí na týden změnilo v bojiště, přehlédnout nešlo. Režimu ani tak nevadila přítomnost Václava Havla u této události (ostatně ze známých důvodů trvající jen několik minut), vadilo mu především to, že je tam

hodně lidí. I když se podařilo demonstranty nakonec rozehnat a zastrašit, změnila se nálada v celé společnosti. Bylo jen otázkou času, kdy »to« praskne.

Obávám se, že tento pravý význam demonstrací nedocenila ani většina disidentů. Ještě pár dní před listopadem 89 tvrdil Václav Havel, že očekává politické změny až na jaře 1990 a že nebudou spojeny s demonstracemi. Čteme-li článek Petra Pitharta ze srpna 1989, připravený pro frankenskou konferenci o Československu, máme dokonce dojem, že režim je stále stabilnější a společnost pasivnější. Když 17. listopadu volaly desetitisíce studentů pod okny Havlovo jméno, Václav Havel nebyl doma. To není jeho vina, nýbrž skutečnost. Bylo by hezké, kdybychom mohli v rámci legendy tvrdit, že ten průvod tehdy vedl Havel. Skutečnost je méně romantická – nejprve vedl studenty Martin Ulčák, představitel SSM, z Vyšehradu pak nejspíš poručík StB Zifčák alias Růžička.

Revoluci nevyhrály ani rejdy pana Lorence a KGB, ani statečný odboj disidentů, ani studenti. Vyhrál ten obrovský dav na ulicích. Ironie dějin je v tom, že tentokrát doopravdy vyhrály – masy. Revoluce se mohla obejít bez slavných jmen i bez zásahu tajných služeb. Ale ti lidé v ulicích být museli. Stačilo, aby jen jednou nepřišli, a bylo by po revoluci.

Jestliže se průměrný občan provinil trpným souhlasem s poměry, nyní svůj souhlas veřejně odvolal. Stálo ho to jen pár dní strachu a rizika. Čin celkem malý ve srovnání s disidenty, ale i s těmi, kteří chodili na demonstrace dříve. Nicméně tento drobný čin zcela vyvažuje občanovu vinu na poměrech, protože ta byla stejně nepatrná. Smiřme se již s tím, že dříve se poměry změnit nedaly a že mnohaleté čekání občanovo bylo opravdu vynucené. Případ roku 1968 nebo později Polska to dokazuje dost jasně.

Moralisté, kteří v televizi nebo v novinách neustále chmurně opakují, že národ je dočista zkažený a zbabělý, nemají pravdu. Obzvláště rozčilující jsou podobné výlevy od emigrantů. Jaký je důvod pro to, aby si lidé dalších dvacet let sypali popel na hlavu? K čemu to bude dobré?

Vysvětlení je jen jedno. Smysl této legendy spočívá v rozdělení společnosti na zasloužilé a ty ostatní. A tak se lehce přejde existence »šedé zóny« v kultuře, ve vědě i mezi mládeží, zakryje se tichý mnohaletý odpor národa a přehlédne se i ten detail, že nakonec ti »zbabělci« vyhráli revoluci.

Národ bude takový, jaký si ho uděláme. Šíření atmosféry všeobecné, kolektivní viny je však nejen špatný vklad do budoucnosti, je to koneckonců cosi nemorálního.

Udržování principu zásluh má spoustu nepříjemných následků. Snad nejprotivnější je, že se tím podporuje nepotismus a korupce. Na to jsou lidé velice citliví, také kvůli všudypřítomné závisti. Poté, co s jásotem přijali novou vládu, zjišťují, že tu a onde jsou opět známí a příbuzní zasloužilých. Že se opět vyskytují výhody a protekce. Že se »nové struktury« chovají, jako by jim země patřila. Někdy to hraničí s kriminalitou – například, když pracovník »z Hradu« žádá o okamžité předložení dosud neskončeného soudního spisu.

V této souvislosti vyznívá disidentská legenda obzvlášť trapně. Zákeřný český občan dále volá slávu disidentům – ale myslí si své.

Slabost systému zásluh vyšla jasně najevo při volbách nového předsedy OF na podzim minulého roku. Klausovi soupeři, buď přímo disidenti, nebo z téhož okruhu, proti němu hladce prohráli. První reakcí zasloužilých bylo jakési rozhořčení. Co je to za pořádek? Vždyť Klaus nemá žádné zásluhy! Kde byl, když se zakládala Charta?

Václav Klaus je v něčem skutečně nový typ politika u nás. Nedovolává se zásluh, ale hlasů voličů. Není náhoda, že navštívil nejvíce voličských schůzí. Že co chvíli vystupuje v televizi a trpělivě vysvětluje, co právě hodlá udělat. Že i navzdory své zjevně nepopulární úloze a chmurným předpovědím je velmi populární. Lidé zřejmě raději přijmou nepříjemné vysvětlení – například, že nikdo peníze nedostane, protože nejsou – raději, než když se jim nic nevysvětluje.

Dalším pozoruhodným rysem Klausovy osobnosti je přímo anglosaská koncepčnost, »tah na branku«. Nevíme sice, co dělal v roce 1977, ale víme, co chce dělat teď a jak to chce dělat. Jeho názor je od počátku jasný a všem známý; a vše, co dělá, se této koncepce drží. Toto je v naší země opět vlastnost nebývalá a okouzlující. Zářivý optimismus bez jakékoli koncepce dokáží voliči brzy odhalit. Vzpomeňme na tomto místě prudký vzestup a stejně rychlý pád Valtra Komárka.

Tento článek nebyl míněn tak, že by disidenti ve vládě měli být zavrženi, nebo dokonce svrženi. Došlo-li k zakalení studánky, nezlepšíme to tím, že ji znovu rozryjeme. Je třeba postarat se o přítok čisté vody a čekat, až se kal vyplaví.

Konkrétně to znamená, že musíme při výběru politiků nahradit dosavadní princip zásluh principem boje o hlasy. U nás to bude změna skutečně zásadní. Shrňme si to – pro potřebu chvíle – do několika artikulů, jež by měly platit pro každého.

Každý politik musí být stále ve spojení se svými voliči. Musí vědět, co chtějí oni, a musí jim říkat, co chce on. Kdo nemá na voliče čas, nesmí se divit, že bude mít ve volbách smůlu.

Bývalý disident by měl ve svém vlastním zájmu bojovat s disidentskou legendou. Jednak je pro voliče vlastně urážlivá, jednak vytváří kolem politika dojem prázdné pompy a neschopnosti. Hlasy lze získat činy přítomnými, nikoli minulými.

Politik odpovídá za svou absolutní bezúhonnost. Nežádá se po něm heroismus, stačí obyčejná slušnost a solidnost. Politik nesmí být přistižen při lži, při snaze domoci se výhody (v tom jsou voliči přímo paranoidní); nesmí mít špatnou minulost, jinak je nucen lhát. Nesmí se jevit ani jako neprůhledný a tajemný. A kromě toho zodpovídá plně za pověst a chování svých podřízených.

Je-li postaven do role toho, kdo si vybírá své podřízené či spolupracovníky, udělá dobře, když bude vybírat lidi nové, schopné a z různých míst. Rozšíří si tím svoji voličskou základnu. Jinak se politika mění v místní spolek, který se podporuje navzájem.

Konečně by měl politik umět včas odejít – když ho to přestane bavit, když mu dojdou nápady, když splní úkol. Když vidí, že najednou nemá hlasy. Lze odejít se slávou, jako paní Thatcherová. Je to pořád lepší, nežli být vyhnán pro přestárlost.

Věřím, že princip boje o hlasy postupně zvítězí. Skutečnost to zatím potvrzuje. Při onom tolik kýženém začleňování do Evropy náš starožitný systém zásluh nemůže obstát. Jestliže si to včas uvědomíme, můžeme se ještě vyhnout různým trapným nedorozuměním a také osobním skandálům. Nechci strašit, pouze konstatuji. Považuji se za zcela nezúčastněného pozorovatele.

Leda ovšem, že bych byl někým řízen, což nikdy nelze vyloučit.

O D B O J nejde jen o slova

V posledních měsících bylo častokrát slyšet požadavek, aby se obětem poúnorové justice dostalo přiznání statutu účastníků třetího odboje. Tato otázka se několikrát objevila i na stránkách Přítomnosti; vracíme se k ní, abychom se pokusili o komplexnější pohled z pojmového a především jazykového hlediska. Chceme-li nějakou skutečnost nazvat určitým slovem, je třeba přihlédnout k tomu, v jakém smyslu bylo a je onoho slova užíváno. Slovním pojmenováním přiřazujeme pojmenované k okruhu jevů, které spojuje soubor shodných znaků a od ostatních jevů je vymezují znaky odlišné, distinktivní. **S***lova* ***boj, odboj*** *se odvozují slovotvorně i motivačně od všeslovanského slovesa* ***bíti****. Posun od bití k odboji ilustruje staročeské sloveso* ***otbiti****, které vedle »tlučením oddělit od povrchu« mělo význam i »odrazit obranným bojem útočníka«. Podobně staročeské* ***otboj*** *vyjadřuje odpor, bránění se, zvláště použitím zbraně. Stará čeština měla i nedokonavé sloveso* ***otbojovati****, což znamenalo jednak vzdorovat, klást odpor (zvláště použitím zbraně), jednak vést odbojnou válku nebo povstání. Pro úplnost dodejme, že všechna uvedená slova nesla i posunutý význam, jenž byl součástí středověké právní terminologie. Otboj v tomto významu označoval bránění nebo vzepření se úřednímu výkonu; otbiti a otbojovati zde znamenalo zabránit nebo vzpírat se takovému výkonu, což v praxi představovalo neuposlechnutí či odmítnutí posla komorního soudu. Odhlédneme-li tedy od uvedeného terminologizovaného významu, vidíme, že odboj i jemu příbuzné výrazy odvozené se chápaly a užívaly hlavně v souvislosti s brannou aktivitou; zmíněný druhý význam slovesa* ***otbojovati*** *má pak již velmi blízko k novodobému chápání odboje.* **T***ak bylo také slovu odboj rozuměno až do vzniku Československé republiky, totiž jako obraně nebo vzpouře či revoluci. Po vzniku republiky se začíná pojem slova jednak rozšiřovat, jednak konkretizovat a specifikovat v souvislosti s tím, že ke vzniku republiky vedla činnost chápaná a pojmenovaná jako odbojová. Masarykův slovník naučný (díl 5, 1931) ho definuje jako všeobecný, masový odpor proti cizonárodnímu vládnoucímu režimu; zdůrazňuje, že nemusí jít o boj násilný, hlavní je zde snaha o svržení cizího režimu a o dobytí národní svrchovanosti. Dodává pak, že někdy bývá za odboj považována činnost vojenských útvarů (legií) v zahraničí, bojujících po boku mocností, které jsou ve válečném stavu se státem, který národnosti takto osvobozované utlačuje. V souvislosti s činností čs. legií za 1. světové války se tehdy začíná užívat označení »zahraniční odboj«.* **V***íme, že německá expanze za druhé světové války způsobila situaci po mnoha stránkách podobnou, avšak s tím rozdílem, že postiženým nešlo o dobytí národní a státní samostatnosti, nýbrž o její obnovení, a že tato situace postihla vedle nás řadu dalších národů a států. K nezanedbatelným podobnostem mezi oběma odboji patřilo i to, že se podílely na vítězství a byly tedy z hlediska svých účastníků úspěšné. Tyto okolnosti způsobily, že se začalo běžně hovořit o prvním a druhém (domácím či zahraničním) odboji.* **V** *jednom ohledu se ovšem druhý odboj lišil od prvního: byli k němu přiřazeni oběti poprav a vězňové nacistických věznic a koncentračních táborů – bez ohledu na to, zda byli odsouzeni za aktivní odbojovou činnost nebo víceméně náhodně (například rukojmí po 17. listopadu 1939, podezřelí zajištění ihned po okupaci, oběti stanných soudů, obyvatelé Lidic; poněkud nejasné zde zůstává posuzování obětí norimberských zákonů). Přiřadit utrpení obětí k aktivitám odboje není tak zcela protismyslné, jak by se snad mohlo zdát; vězňové koneckonců vázali jistou část nepřátelské branné moci a represe samozřejmě zvyšovaly odpor vůči nepříteli jak doma, tak v sympatizující cizině. Ovšem obsah pojmu odboje se tím oproti dřívějšku dále rozšířil.* **P***řiznáním statutu účastníků odboje obětem nacistických represí se šíře pojmu odboje reglementovala za obecného souhlasu veřejnosti. Těžko se ubránit pocitu, že v tom svou roli hrálo i špatné svědomí většiny – z protektorátní pasivity či kolaborace . . . Hrdinství oběti bylo postaveno na roveň hrdinství boje: z hlediska morálního pochopitelně, z hlediska věcného poněkud sporně. Pojem odboje spojujeme s představou určité aktivity (současné slovníky definují odboj jako prudký hromadný odpor proti vládnoucímu režimu), na rozdíl od přece jen širšího pojmu odporu, rezistence (viz běžně ustálené spojení »pasivní rezistence«). Jestliže jsou oběti represí přece počítány k účastníkům druhého odboje, pak jako jedna jeho složka vedle oněch aktivních (branných, ilegálních atd.).* **M***á-li dnes být obětem represí poúnorového režimu přiznán statut účastníků odboje a tento odboj přiřazen k oběma předchozím jako třetí, je zapotřebí posoudit, co by měl s oběma předchozími společného. Už na první pohled však převažují rozdíly – a nejenom proto, že ve větší míře chyběly aktivní nebo k aktivitě odhodlané složky. Odlišné byly především okolnosti, vnitřní i vnější. Nástup komunistické moci byl sice sledován spíše s nedůvěrou než s nadějí, nicméně komunisté hlásali socialismus a ten v té době, nic naplat, s mnohými nadějemi spojován byl. A nejen u nás. Nelze rovněž zapomínat na volební úspěch komunistů z roku 1946; pro mnoho lidí představovali komunisté alespoň zpočátku legitimní sílu. Zrovna tak Sovětský svaz nemohl být pár let po válce pojímán jako jednoznačně nepřátelská a jenom nebezpečná síla. Chyběly tedy jak hromadná vůle k odporu, tak vědomí nebo pocit národního ohrožení. Kromě toho se novému režimu částečně podařilo spojit občanskou potřebu poválečné obnovy se svými »budovatelskými« záměry; ostatně demagogické ztotožňování vlastních záměrů s ideály obecně přijatelnými dovedla tehdejší moc vůbec obratně kombinovat s násilím a zastrašováním. – Diametrálně se lišily i okolnosti vnější. Především nebyla válka; takzvaná studená válka nebyla jen obrannou reakcí Západu na sovětskou expanzi, nýbrž i projevem nechuti pouštět se do války opravdové. Nebyly tedy ani podmínky pro vznik zahraničního vojska, natož pro jeho aktivní vystoupení.* **Z***astánci požadavku reglementace třetího odboje mohou argumentovat tím, že ve svých důsledcích způsobila čtyřicetiletá existence komunistického systému větší hospodářskou devastaci a ohrozila morální a duchovní existenci národa víc než šest let protektorátu. Avšak ať už je to pravda víc nebo míň, velká část obyvatelstva si to uvědomovala postupně; svědčí o tom nakonec i nechápavá reakce na srpnovou okupaci roku 68. – Na námitku, že po únoru 48 nenásledoval hromadný odpor, bývá často argumentováno příkladem nepříliš početné Charty 77. Zde se však jedná o totální nedorozumění: činnost Charty vůbec nebyla odbojová, naopak – byla legalistická, dovolávala se platných zákonů a požadovala jejich dodržování. Disidenti nebyli »odbojáři« na svobodě a nestávali se jimi ani ve vězení.* **N***ejnaléhavějším a nejčastěji opakovaným argumentem pro přiznání statutu odboje je míra obětí, které vězňové padesátých let podstoupili, dále fakt, že svým osudem burcovali svědomí národa, a samozřejmě jejich mravní síla a autorita, jejich politická bezúhonnost. To vše je přirozeně nutno přiznat bez jakýchkoli výhrad (rezervovaní snad zůstaneme jen v případech politicky motivovaných teroristických aktů a u komunistických obětí vlastního systému, jako byl Slánský). Nic z toho mně však nepřesvědčuje o smyslu vyhlašování statutu odbojářů. Doba byla zlá, nespravedlivá a krutá; kdybychom však její oběti chtěli nazývat účastníky odboje, museli bychom reformovat minulost nebo deformovat slovo. Nejsem si jist, stojí-li to za to.* **M***ohli bychom přiznat obětem padesátých let statut národních mučedníků; jenže i to by bylo málo. Snad jim teď trochu ulehčí nové zákony o rehabilitacích a restitucích. O to se ovšem stará stát. My bychom se měli starat, aby všichni tito naši bližní, dokud jsou mezi námi, požívali respektu a pociťovali úctu, jakou zasluhují; aby se o jejich obětech vědělo a na jejich utrpení nezapomínalo. Ano, nemohou-li být křivdy odčiněny, nechť alespoň nejsou zapomenuty.*

Jan Horálek

Proč a jak chodit do školy

Ondřej Hausenblas

V nepřehledné a konfliktní situaci, která dnes ve školství panuje, je nejlépe udělat si jasno o věcech dříve, než se začneme přít o jednotlivosti.

Zdá se, že přesně nevíme ani to, k čemu škola je nebo jaká má být, natož jak mají vypadat osnovy, učitelé, žáci a výsledky. Co lze udělat, abychom v tom jasno měli?

Musíme nejprve vědět, co od školy chceme a co nechceme.

Co chtít? Výsledek! Obecnou školu, měšťanku i gymnázium a vysoké školy mají opouštět žáci, kteří dokážou samostatně myslet, řešit problémy, dorozumět se a snášet se s ostatními, žáci, kteří jsou si vědomi základního mravního kodexu a mají i bohatý citový život. To vše jim v životě bude sloužit, aby si ze zkušeností dokázali utvářet životní názor a podle dalších zkušeností ho stále zdokonalovali.

K samostatnému myšlení se potřebují setkat během studia s mnoha příklady takového myšlení a sami si je mnohokrát vyzkoušet. To znamená, že učitelé musejí žákům také dát najevo, že výsledky žákovského přemýšlení jsou cenné, ba vytvořit prostředí, ve kterém tyto výsledky najdou své uplatnění. (Jsou školní laboratoře natolik volně přístupné žákům, aby si pod dozorem učitele vyzkoušeli, co vynalezli? Dává škola papír a levnou techniku na množení časopisu? Neodbývají se na hřišti a na školním pozemku jenom předepsané hodiny? Je školník ochoten spravovat a uklízečka uklízet i po nadbytečných žákovských aktivitách?)

Přestože škola je vlastně institucí návodnou, která žáka řídí do takových situací, v nichž se má samostatně projevovat, neměl by si tu připadat jako podřízený. »Technologie školské výroby mozků« nesmí být příliš zřetelná, natož aby ve výuce dominovala: Podívejte se však do dosavadních učebnic, jak jsou v nich formulována zadání, jak jsou žáci uměle přistrkováni k problémům, místo aby problémy i zadání byly navozovány jako naléhavé a lákavé samy o sobě.

K řešení problémů žáci potřebují mít chuť. Jedním ze zcela zanedbávaných úkolů školy je vychovat žáky tak, *aby brali svět jako výzvu*. Příliš často se žáci po dobu studia obávají, že budou mít úlohu špatně. Přijali totiž zhoubnou a dnes univerzálně rozšířenou *představu, že existují správná řešení*. Že někde ve skladu skutečnosti je, jak má svět být. I to patří k úspěchům totalitní ideologie. Aby člověk mohl nějaký problém, úkol, vlastní život řešit, a nikoli pouze naplňovat podle směrnic, musí se zbavit strachu z omylu. K řešení problémů a úloh patří umět rozpoznat podmínky a okolnosti, v nichž se úloha odehrává: zjistit, kdo s kým jedná a proč, jaké k tomu mají prostředky nebo nástroje, za čím jdou a jaké to bude mít následky. Škola by tedy měla žáka uvádět do co nejrozmanitějších situací, aby se porovnáváním naučil rozeznat odlišnosti a osobité rysy jednotlivých případů. Pouhým sezením ve třídě (pokud možno i o přestávce, aby se snad někdo nezranil pobíháním) se ovšem s mnoha situacemi žáci neseznámí. Vyučování by mělo být akcí – třída musí za něčím jít, něco hledat, získávat, poznávat a se získanou znalostí pak dále pracovat.

Dorozumívat se s ostatními, znamená umět spolupracovat, chtít sdělovat své poznatky, názory i city, ale také chovat se tak, aby to druhým nebylo nepříjemné nebo nepřijatelné, škodlivé. Schopnost dorozumět se mívá člověk mravný anebo naopak, k mravnosti musí mít potřebu dorozumívat se, být v kontaktu. Jak se učí spolupracovat, soucítit, debatovat studenti, kteří si (prý, nemohu tomu uvěřit) už ani nenapovídají, kteří netropí učitelům kanadské žertíky, po celé studium sedí v oddělených lavicích a vidí si leda do týla, to si nedovedu představit. Copak se opravdu v české škole smí mluvit, jen když učitel žáka vyvolá? Proč není dovoleno jít se podívat, jak úlohu řeší jiná čtveřice žáků? Děti něco takového nechtějí dělat, nebo nesmějí? A kdo jim to zakázal? Snad ne učitel? – Spolupráci a komunikaci se přece nikdo nenaučí jen ve vyhrazené hodině slohu s tématem »diskuse«.

Bohatý citový život a vnímavost můžeme získat i jinde než ve škole, ale škola by měla poskytovat příležitost, jak takovou otevřenost prohloubit. Má na to jednak estetickou výchovu, jednak vkus a citlivost svých učitelů. To, že se citlivost a vnímavost nedá známkovat, není chybou oněch předmětů, ukazuje to spíš, jak pochybené je běžně uznávané měření výsledků známkami. Ve škole zaměřené na počítání prospěchových průměrů se předměty neznámkovatelné nutně musejí stát méněcennými. Což se také stalo. Jak lze známkovat výkon v hodině literatury, když smyslem studia je připravit žáka na to, aby po celý další život chtěl umělecká díla číst, dokázal se z nich těšit a zároveň je skutečně potřeboval pro sebezdokonalování.

Chceme, aby škola byla pro žáka. Netrval bych na tom, že škola má být pro život. Stačilo by, aby z ní vyšel *životaschopný* žák. Prozatím to mnohde vypadá spíš tak, že škola je pro učitele. Jen nám proboha zase neměňte osnovy! Kdo má zase nově předělávat přípravy na hodinu? – Představme si, že se podaří prosadit zrušení osnov. Že budou vymezeny jen doporučené oblasti zájmu pro určité skupiny podle věku a nadání. Vydáme několik různých učebnic, ze kterých by si učitel mohl vybrat, jestliže si nechce nebo neumí vytvořit svůj vlastní program. Už slyším ty námitky. Za polovinou z nich se skrývá hrůza z povinnosti samostatně se orientovat při vyučování, samostatně měřit a posuzovat schopnosti žáka, jak se projevují na nestandardizovaných úlohách. Druhá půle námitek bude motivována obavou, abychom od egalitářské společnosti nepřešli do elitářské. Dosud byli lidé povinně stejní jako housky na krámě, a najednou bychom měli respektovat, že jeden umí víc a jiný míň? Problém je v tom, že lidé mohou být leda stejně hloupí.

Co tedy od školy chtít nemáme? Všeobecná škola nemá připravovat žáka pro výrobu ani pro jiné zaměstnání. Stát přece nebude platit některým zaměstnavatelům vyškolení jejich pracovníků. Měl by však pečovat o výchovu a vzdělání svých občanů. Nemusíme ovšem odstraňovat ze školy onu zavedenou výchovu k »bojové« připravenosti v polních podmínkách. Ne bezdůvodně se Čechoslováci ve světě prosazovali tím, že dokázali kdeco opravit, že ve vědě nebyli závislí na dodaných programech nebo přístrojích. Postačí, když odstraníme ze školy *strach z možnosti udělat chybu*. Na nějakou dobu by možná měl být zaveden předmět chybování, aby si učitelé uvědomili, že chybami se vskutku člověk učí a že *svoboda je svoboda dělat své vlastní chyby*. Asi všichni známe křečovitý strach našich dětí (nebo svůj) z toho, že »soudružka to po nás chce jinak!« – »Ale takhle to máš taky dobře.« – »Ale ona to chce jinak.« – »A jak?« – »To já právě nevím . . .« Co to tam ta pančelka učí? Předvařený svět. Svět jako jigsaw puzzle, jako skládanku, která se dá sestavit jediným správným způsobem. Nepodceňoval bych tento zdánlivě okrajový, ale velmi častý jev. Je projevem pravé podstaty dosavadního školství a mnohde i učitelství.

Kde však bychom měli vzít takové univerzální učitele, kteří by se nebáli ani práce, ani inspektorů, rozuměli by svému oboru i všem příbuzným vědám, kteří by měli takt a vkus, nebyli hysteričtí, malicherně pedantičtí ani mstiví? Několik jich znám, a jistě je jich mnohem víc. To prozatím stačí. Z jejich tříd vzejdou noví učitelé, ale nebude to hned. Proto dnes máme povinnost pro ty schopné připravit půdu. Nesmíme dopustit, aby nadaní absolventi učitelského studia odcházeli raději kamkoli jinam, jen ne do školství. Odrazuje je nejenom pověst českého učitelstva a platové podmínky, ale i to, že dobře vědí o malichernosti a duchovní uskřípnutosti českého školství. Předpisy, osnovy, kontroly, nezájem, rezignovanost. Škola musí mít takový řád, který neschopným nedovolí nadané učitele uklovat.

Stačí k tomu poměrně málo. Musíme vzít školám nástroj ke klování. Tím jsou přede-

foto Pavel Štecha

O ideu univerzity

Jiří Fiala

»Universita si činí oprávněný nárok, aby sjednotila všechny složky národní kultury, které jsou dnes rozptýlené, aby se stala zase obecným učením, jehož universitas magistrorum et scholarium by byla universitas scientiarium, organizací všeho vědění,« píše v roce 1945 ve své Ideji vysokého učení přední český pedagogický reformátor Václav Příhoda. Se vší zřetelností tu vyvstává pojem »universitas« jakožto klíčový pojem evropské kultury. Co v sobě zahrnuje, čím nás oslovuje?

Nejstarší evropské univerzity vznikly ve středověku reorganizací dřívějších praktických škol (lékařských, právnických). Dílčí, partikulární studia byla sloučena a povýšena na studium obecné, *»studium generale«*. V Čechách usiloval Václav II. o zřízení studia generale již v roce 1294, ale teprve v roce 1347 vydává papež Kliment VI. bulu, která zakládá obecné učení v Praze. K ní přidává Karel IV. o rok později, 7. dubna 1348, samostatné založení královské: »aby naši věrní obyvatelé téhož království, kteří bez přestání lačnějí po plodu věd, nemusili se v cizině doprošovat almužny, ale aby nalézali v království stůl k pohoštění připravený«.

Studium generale – původní středověké označení pro vysoké učení – představovalo instituci, která dostala svolení udílet učené grady. Podoby rozvinutého učení však dosáhla škola teprve tehdy, když se na ní utvořila »universitas«, tedy korporace členů univerzity, podobná obvyklému cechovnímu zřízení. Pražské učení v sobě v tomto ohledu spojilo prvky univerzity pařížské a boloňské – je označováno jakožto »universitas magistrorum et scholarium«, společenství mistrů a studentů. Tato víceméně institucionální »universitas« dostane ovšem později, v éře humanismu, obsah duchovní. Jde tu pak o »universitas litterarum«, představující souhrn veškerého vzdělání – obsah, který je v našem ohlížení za idejí univerzity zvláště důležitý. Univerzita je v tomto smyslu místem společného hledání pravdy, krásy a dobra. Je integrálním celkem, daným mnohotvárností univerzitního vzdělání a bádání – mnohotvárností, jež musí být ovšem pluralitou cest, na kterých je hledána pravda, které se doplňují, sbíhají, prostupují, aniž by některá z nich byla upřednostňována. »Pravda se tak vyvádí z izolace a přichází ve styk s celkem nejen všeho vědění, ale také konkrétně lidského usilování, jež se na vysokých stupních ztotožňuje s pojmem kultury. Věda se tak stává tím, čím vždy byla: kulturní činností.« (Václav Příhoda) To je *idea univerzity:* univerzita je místem, kde se může naplňovat láska k vědě a touha po vědění a poznávání, potřeba vzdělanosti. Univerzita se od škol, jejichž cílem je pouhá výchova k povolání, liší právě úsilím o uspořádané poznání pravdy, o celkové vědění. A tím se stává i tou nejlepší formou výchovy k povolání.

Tato idea univerzity byla mnohokrát opuštěna, zvláště v naší nedávné minulosti. Mnohotvárnost se zaměnila za pouhou různorodost, univerzita se rozpadla na řadu učilišť spjatých jen administrativním aparátem. Společné hledání pravdy se proměnilo v hašteření, v prosazování partikulárních pohledů, v úpadek do odbornictví. Před několika lety řekl tehdejší prezident Mezinárodní asociace teoretické a aplikované mechaniky (tedy vědy, která je prototypem opravdové vědeckosti) Sir James Lighthill: »Dnes dobře víme, že nadšení, kterým byli prodchnuti naši předchůdci díky skvělým výsledkům newtonovské mechaniky, nás dovedlo k zobecněním v oblasti předpovědí, jež se, jak víme, ukázala být falešná. Chceme se všichni společně omluvit za to, že jsme vzdělanou veřejnost zavedli na scestí tím, že jsme se opírali o ideje deterministických systémů, splňujících newtonovské zákony pohybu, které se ukázaly neudržitelnými.«

Absolutizací jednotlivých cest k pravdě se ovšem samotná věda stává protivědeckou. »Přitom,« jak řekl Karl Jaspers při znovuotevření univerzity v Heidelberku v roce 1945, »je věda věděním, které si uvědomuje těsné meze svého vědění; je protivědecké chovat se, jako bychom mohli vědět všechno. Věda, to je neustálá kritika všech výsledků, vlastních stejně jako cizích, zpochybnění pokroku; protivědecké je obávat se, že nás pochybnosti paralyzují. Věda, to je metodický postup, vedoucí krok za krokem k rozhodnutím v oblasti vědění; protivědecké je chtít vidět všechny teorie a všechny možnosti, které si lze představit.« Připomeňme zde ještě, že pouhé odbornictví bez vědomí celistvosti, doprovázené navíc leckdy nepří-

vším striktně vymezené osnovy, závazné plány učiva, monopolní učebnice.

Možná, že s učitelkou, která dokáže sama poznat, co je rozumné a účelné, a bude učit po svém, bude se s žactvem přátelit a vymýšlet třeba i pošetilé akce, nebudou ostatní učitelky mluvit. To se dá vydržet. Jenom nesmějí mít možnost poštvat na ni inspektora, poukázat na hygienickou nevhodnost častých vycházek, oznámit nadměrný pracovní ruch ve třídě své kolegyně. Uklizečka se bude muset smířit s tím, že děti našlapou, když se chodí o přestávce na dvůr. V opačném případě ať hledá škola novou uklizečku, ne však novou učitelku. A kdoví, snad se tak rodiče dočkají i toho, že děti se naučí své předměty už ve škole, že umějí i věci, kterým babička nerozumí, že nemusejí domácí úkol přinést do školy bez chyby a podepsaný od zákonného zástupce dítěte.

Pro přechodné období ovšem je možné osnovy mít: budou k dispozici těm, kdo se sami v osvobozené škole neorientují. Vymezovat nějakou třicetiprocentní volnost v osnovách nestačí – i to znamená přiznat jim svrchovanou moc. Je možné vytvořit třeba osnovy dvojí, alternativní, dosti rozumné a pořádně promyšlené, pro každý předmět formulované z hlediska nejvyšších cílů školy, tj. tak, aby sloužily vzdělanosti, a ne lenosti a stereotypům.

Podle toho by také měly vypadat učebnice. Nemusejí poskytovat učiteli vodítko na běh pololetím, pokud má vlastní program nebo se drží osnov. V učebnici by měly být přehledně nabídnuty pracovní materiály: pracovní a výkladové texty, zobrazení, přehledy, slovníčky, definice, hry, náměty k rozšíření tématu, soupisy popularizační i odborné literatury (též pro dobro učitele). Je pochybné, zda má smysl v učebnici trvat na návaznosti učiva, když je jasné, že vědění je komplexní, že děti jsou každé jiné, že tak jako tak se mnoho látky přesune jinam, protože je třeba zajímavější probrat důkladně jiné téma. Pro některá témata jsou naopak nejlepší programované učebnice s kontrolními testy a shrnujícími cvičeními, ale to jen v těch předmětech, kde převažuje logická vazba jevů.

Autoři osnov na sebe dosud berou odpovědnost za to, jak bude vypadat den, rok, málem celé mládí dítěte a studenta! Uvážíme-li, že jedním z výsledků dosavadního školství bylo, že se učení přesunulo ze školy domů, vypadá minulá koncepce školství jako vrcholný úspěch komunismu. Co z předepsaných a inspektorkou kontrolovaných témat by učitel nestihl, to musel nahnat tak, že řadu praktických úloh nacpal dítěti do tašky na cestu domů. A večer se zoufalá rodina mořila nad úlohami, místo aby si vespolek hráli, sportovali, veselili se a užívali rodinné pohody. Tak hluboký zásek do rodiny, jaký se podařil škole, nesvedla snad ani bytová politika.

Je opravdu jedno, zda to tak někdo zamýšlel, nebo zda se to tak vymklo z rukou. Ve škole rozhoduje výsledek, a ten je otřesný. Netroufl bych si zavádět do školy jednotu a osnovy po tom, co tento národ zažívá od nejedlovské reformy. Že se přísnými osnovami řídilo i školství za první republiky? O to hlubší je nynější krize vzdělanosti. Kde se asi vzali ti, kdo vymysleli a zavedli dosavadní systém? Ne všechno odkoukali z Ruska, ozvala se v nich i rakousko-uherská komisnost.

Co můžeme podniknout? Myslím, že zaprvé je třeba, aby ministerstvo školství nepřiznalo tento rok žádným návrhům osnov a žádným učebnicím všeobecnou a závaznou platnost. A to ani návrhům dobrým! Tím by se totiž jen potvrdila zásada závazného předpisu. Zadruhé už musí ministerstvo naplno přiznat stejné dotace školám státním jako soukromým a církevním, mimo jiné proto, že právě v těch soukromých snadno vznikají nové metody a mají nejméně překážek. Zatřetí ať učitelé, kterým nevyhovují dosavadní pořádky a kteří mají vlastní programy výuky ve svém předmětu a jsou schopni je stručně sepsat, odloží nemístnou skromnost a svůj návrh publikují. Proč by Učitelské noviny, Přítomnost, Nedělní Lidové noviny nebo jiný list nemohly v každém čísle věnovat dvoustranu těmto projektům? Bez dlouhých úvodů by učitel popsal, zda a jak má látku členěnou do ročníků, jaké prameny a pracovní texty používá a které by doporučil druhým, jak navozuje atmosféru zájmu o poznání, jakým způsobem ověřuje úspěch svého působení. Nevylepšovat, nezamlčovat problémy, ve kterých mu metoda nefunguje, protože jeho kolegové-čtenáři mu k tomu mohou leccos poradit. Cílem nebude sestavit na závěr univerzálně úspěšný program, protože ten neexistuje nikde. Smyslem je pomoci si vzájemně ujasnit své možnosti a přesvědčit se, že ke vzdělání vedou různé cesty, nikoli vymleté koryto. Zároveň ať – začtvrté – učitelé napíšou, jak by mohla vypadat opravdu užitečná učebnice v jejich předmětu: zda má učitele i žáka vést školou, anebo zda má být jen inspirací a zdrojem podnětů. Nepochybně tu v různých předmětech dojdou k různým závěrům.

Tahle debata by mohla být do konce právě probíhajícího školního roku uzavřena. Pokud učitelům nabídneme pro příští rok, aby jako nezávazného rámce provizorně využili nynějších návrhů osnov jednotlivých předmětů (po případných nezbytných opravách), i ti méně samostatní odvedou ještě v příštím pololetí dobrou práci. Takoví, kterým to bez striktních osnov vůbec nemyslí, budou bohužel vypadat neschopně, ale ono by se něco takového stejně provalilo. Jejich žáci to na nich poznali už dávno. Musíme se pouze vyvarovat toho, abychom debatu nezměnili v nářky na špatné technické vybavení, nízké platy, těžké osudy . . .

Základním prostředkem ke zlepšení situace ve školách ovšem není ani změna nebo zrušení osnov, ani výměna učebnic. Už se nemůžeme schovávat ani za příkazy sterilních pedagogických příruček. A nemáme čas čekat, až těch nemnoho moudrých postaví pedagogiku zase na nohy. Zejména po tom, čím jsme prošli nebo v čem jsme vyrostli, je pravděpodobné, že o většině svých omylů zatím ani nevíme. Nezbývá nám, než abychom byli jako samotní žáci – ani my (čímž ovšem rozumíme na prvním místě učitele) se nesmíme bát svých omylů. Ty nás budou provázet i nadále, a proto je třeba být pokorní, to jest přístupní kritice i radě a tolerantní vůči druhým.

Ondřej Hausenblas (1954) studoval češtinu a angličtinu na FF UK. Po stáži v Ústavu pro jazyk český ČSAV působil jako lektor češtiny v Čs. rozhlase, redaktor nakladatelství Čs. spisovatel a nyní je asistentem katedry českého jazyka na FF UK. Publikuje v odborném tisku.

foto Jaromír Čejka

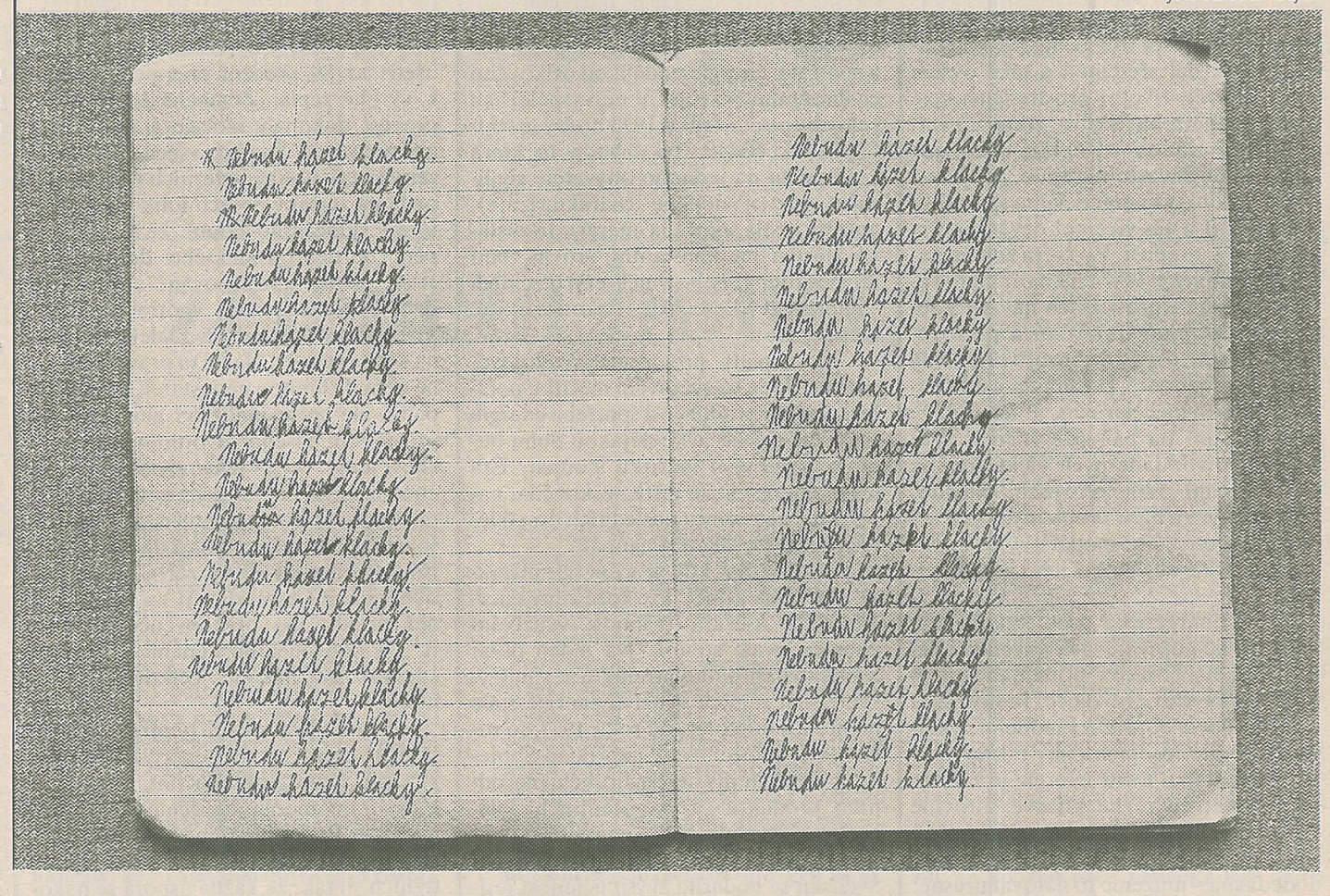

pustnými extrapolacemi mimo oblast platnosti vědní disciplíny, je také nejvlastnějším kořenem totalitní ideologie.

Na odbornickou fragmentaci doplatí nejen celek vědění, ale i samy dílčí vědy, kterým nezbývá než přebírat výsledky cizí vzdělanosti a proměňovat je v pouhé znalosti. Opravdová věda však není souhrn znalostí, nýbrž především vědomí souvislostí. Celek, dávající teprve smysl všem poznatkům, nepochází ze znalostí samých. Vědě, které chybí vědomí celostnosti a neoddělitelnosti od kultury, nezbude než neustále »dohánět a předhánět«. Na to upozorňoval už v minulém století Augustin Smetana: »Podivno, pokud německý národ neužíval ve filosofiii vlastního jazyka, hrál ve vědě toliko podružnou úlohu, musil si stále jenom osvojovat výsledky cizí vzdělanosti . . . Jakmile však jal se filosofovati svým jazykem, získal tento nejen co do objemu, hloubky a bystrosti, nýbrž i filosofie byla potvrzena na tak vysoký stupeň, že německý národ již za jediné století slynul jakožto hlavní reprezentant vědeckého snažení.«

Dnes opět stojíme před dějinným rozhodnutím, na němž závisí osud české kultury. Dáme se cestou osvojování výsledků cizí vzdělanosti, nápodoby, dohánění nedohnatelného, cestou odvozeného odbornictví; přeměníme fakulty definitivně na učební obory se státnicí, z nichž pak budou vycházet lidé »omnia habentes nihil possidentes«? Budeme se ubírat cestou, jež nás definitivně zařadí mezi rozvojové země bez vlastní kultury? Anebo se pokusíme jít cestou »vlastního jazyka«, jež je – zdánlivě paradoxně – tou jedinou cestou k jazyku univerzálnímu?

V tomto století byly u nás učiněny již dva pokusy o obnovu ideje univerzity: před první světovou válkou jej učinil významný pedagog František Drtina, zejména ve své práci Universita budoucnosti (1904), v níž mimo jiné uvažoval o spojení univerzity s technikou v jediný celek. Během nacistické okupace pak integrální ideu univerzity promýšlel již zmíněný Václav Příhoda. Se svými přáteli Jindřichem Kolowratem a Václavem Velvarským později přímo připravoval plán na celkovou reorganizaci vysokých škol, nové rozdělení fakult; navrhovali i vytvoření »nejkrásnějšího univerzitního kampusu na světě«, umístěného v Praze mezi Sokolskou třídou a Vltavou a mezi Karlovým náměstím a Botičem. Příhodova idea vysokého učení pozoruhodně korespondovala s ideou Jaspersovou (kterou zřejmě neznal). Jestliže jsme v úvodu nechali Příhodu připomenout étos evropské »universitas«, přidejme zde jeho vizi univerzity v budoucnosti: »Nové vysoké učení dospěje pak k harmonii v proniknutí ideje, vytvářející nový typ vzdělance. Tato idea vzniká z překonání humanitního individualismu hlubokým pojetím sociální obětavosti a spolupráce, z překonání vzdělávacího aristokratismu pracovním demokratismem, z materialistického specialismu kulturním harmonismem, z receptivního nastrojení tvořivým dynamismem, z ujukaného národního mikropolitismu odvážným kosmopolitismem všech pracovníků vědeckých, z překonání vzdělávací jednostrannosti kulturní celistvostí . . ., a dospěje tak k typu kulturního vědeckého pracovníka proniklého ovzduším pravdy, dobra a krásy.«

Oba pokusy, Drtinův i Příhodův, byly pouhými náběhy, duchovními projekty. Nyní se o něco takového pokoušíme potřetí. Musí to být pokus skromnější: nelze předkládat ani reorganizace fakult, spojení různých typů vysokých škol, ani vytvoření nejkrásnějšího kampusu na světě. Chceme jen pracovat na proměně myšlení všech, kteří budou jednou univerzitu tvořit. Opravdu všech – vždyť obnovit ideu mohou jen společně všichni učitelé a studenti (»universitas magistrorum et scholarium«). Nelze mluvit o žádné reformě univerzity, neuskuteční-li se napřed reforma duchovní. Možná také na tom ztroskotaly oba předchozí pokusy o reformu. Idea univerzity se totiž střetne se starou strukturou myšlení – i u těch, kteří nepatřili k už okřídleným »starým strukturám«.

Obnovujeme zas »studium generale«, které by mělo dodat k osnově odborných předmětů útek obecné vzdělanosti, aby tak vznikl celek, jednota, tkanivo, organismus. Základní pohyb odborného vědeckého myšlení by měl doprovázet souběžný pohyb sebereflexe a hledání smyslu. Nemůže přitom jít o pouhé přidání dalších »předmětů« k už tak přeplněné osnově, ale ani o nějaké všeobecné vzdělávání bez souvislosti se zaměřením jednotlivých fakult . . . Takové úvahy vedly k založení kateder základů vzdělanosti, ke kterému došlo z rozhodnutí rektora Univerzity Karlovy Radima Palouše po dohodě s děkany některých fakult: na matematicko-fyzikální fakultě vznikla katedra filosofie matematiky a přírodních věd, na přírodovědecké fakultě katedra filosofických, metodologických a historických základů přírodovědy, na pedagogické fakultě katedra filosofie a sociálních věd atd. Působí zde vesměs lidé, kteří v posledních desetiletích nemohli na univerzitě učit, ale udržovali a rozvíjeli tradici kultury a nezávislého myšlení v tzv. »paralelní kultuře«. Katedry vzájemně spolupracují, některé přednášky jsou společné, studenti si mohou vybrat i přednášky na jiných fakultách, pořádají se společné semináře, chystá se vydávání interního časopisu. Vnějším výrazem jednoty těchto kateder je jejich spojení v Institutu základů vzdělanosti UK.

Podoba kateder, institutu, přednášek, seminářů, způsobů studia se hledá, vždyť nic obdobného zde po mnoho desetiletí nebylo. Důležité však je, že zde byla zas dána šance ideji univerzity. Tento třetí pokus by neměl ztroskotat.

Jiří Fiala (1939), matematik, filosof. Pracoval řadu let jako programátor ve výpočetních střediscích. Významně se podílel na bytových seminářích v 70. a 80. letech, ve svých přednáškách důsledně hledal souvislosti exaktních a humanitních disciplín. Od roku 1990 působí na katedře filosofie matematiky MFF UK.

Bedřich Moldan

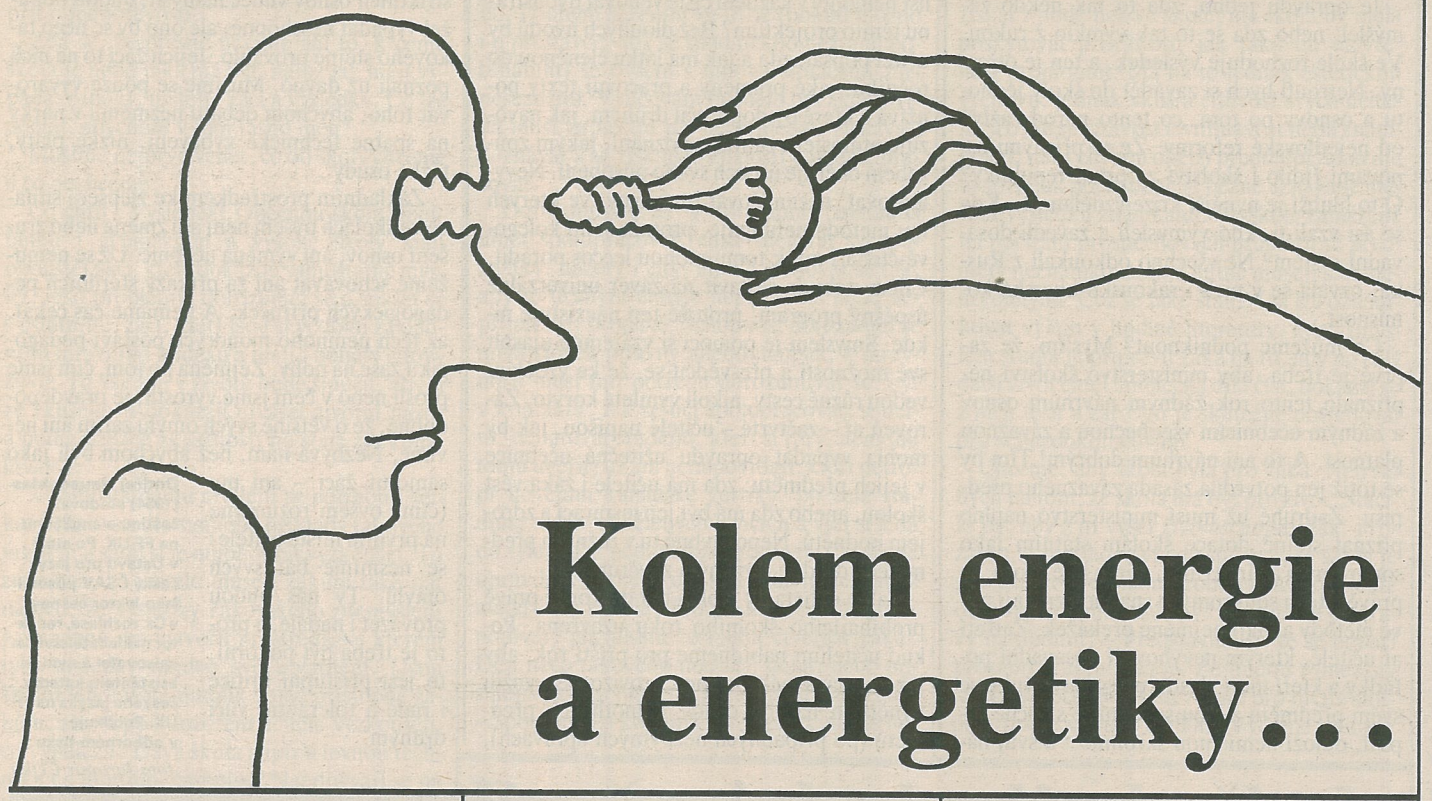

Kolem energie a energetiky…

Že výroba a spotřeba energie ovlivňují čím dál zřetelněji a také ovšem znepokojivěji životní prostředí na celé planetě, netřeba příliš zdůrazňovat. Z domácí zkušenosti dobře víme, jak uhelné doly devastují krajinu, že plynné a tuhé zplodiny energetického spalování představují u nás více než devět desetin škodlivin v ovzduší. Ze světa známe nebezpečí ropných skvrn na moři po haváriích tankerů i provozních havárií v tepenném systému ropovodů a plynovodů. Zvláštní obavy vzbuzují problémy energetiky jaderné, počínající u dolování radioaktivních surovin, jejich úpravy a zpracování na palivové články, přes vlastní provoz jaderných elektráren až po ukládání radioaktivních odpadů. Všechny tyto a další problémy, které sebou energetické hospodářství nese, vedou k širším úvahám o jeho perspektivách.

Vždyť energetická problematika navíc výrazně pojmenovává novodobé dějiny lidské civilizace – přinejmenším od první průmyslové revoluce. Industriální civilizace byla objevem snadného využívání energie fosilních paliv odstartována, na dostatku levné energie je založena, i poté, co se ke klíčové surovině v podobě uhlí přidaly koncem minulého století ropa a později zemní plyn. Téměř donedávna – můžeme to datovat přesně: do roku 1973 – cena energie klesala. Získávala se stále snadněji, doprava, která s ní souvisela, byla jednoduchá, dostatek i láce energie byly charakteristickým rysem civilizačního rozvoje. Do značné míry to platí dosud: stále existuje zhruba přímá úměra mezi celkovou civilizační úrovní jednotlivých zemí a jejich spotřebou energie z fosilních paliv.

V současné době spotřebovává každý člověk na Zemi – měřeno exaktně fyzikálními jednotkami – zhruba 75 gigajoulů (GJ) energie za rok, což je přibližně dvacetkrát víc energie, než přijmeme v potravě. To je ovšem hodnota průměrná. Země, které spotřebovávají na hlavu nejvíce energie (Kanada, USA, Holandsko, bývalá NDR), dosahují úrovně spotřeby 200-300 GJ na osobu a rok. Naproti tomu nejzaostalejší země spotřebovávají méně než 10 GJ (např. Etiopie, Mosambik, Haiti, Laos), a z toho jen asi 1 GJ z fosilních paliv.

V onom roce 1973 nastal historický zlom v poměru lidí k energii. Je to okamžik prvního »ropného šoku«, způsobeného krátkým embargem arabských států na vývoz ropy do některých průmyslově vyspělých států. Následoval tehdy rychlý růst cen ropy a logicky pak i jiných forem energie. Zvýšení cen nebylo jedinou příčinou zásadního obratu: svou úlohu sehrál také probuzený zájem o ochranu životního prostředí a obava z vyčerpání přírodních zdrojů. Úhrnem to vedlo k tomu, že se růst produkce a spotřeby energie oddělil od celkového civilizačního rozvoje. V nejvyspělejších zemích roste od roku 1973 hrubý národní produkt (GNP – takto hodnota, která v přepočtu na jednoho obyvatele civilizační rozvoj nejlépe charakterizuje), aniž by rostla spotřeba energie: ta zůstává zhruba na konstantní úrovni, buď mírně stoupá, nebo v některých zemích – například v Japonsku – dokonce mírně klesá.

Což neplatí pro země rozvojové, a proto třeba ve světovém měřítku počítat s tím, že produkce a spotřeba energie pravděpodobně ještě nějakou dobu bude ve světovém měřítku stoupat. Éra levné energie stále ještě neskončila, například ceny ropy v posledních deseti letech spíše klesaly než naopak.

Nicméně čas, kdy se s energií plýtvalo, pozvolna končí. Přestože ceny energie spíše klesají, účinnost využívání energie trvale stoupá. Na jeden dolar hrubého národního produktu se v nejvyspělejších zemích využívá energie stále méně. Za deset let, od roku 1977 do roku 1987, spotřebovaly například Spojené státy na stejný objem hrubého národního produktu (v »konstantních dolarech«) o čtvrtinu méně energie. Japonsko ušetřilo dokonce 29 % energie, Švédsku se podařilo zvýšit účinnost jejího využívání o 26 %, Francii o 22 % a SRN o 17 %. Oproti předpovědím, že světová produkce energie ještě vzroste, se množí hlasy, které předpokládají její stagnaci a postupně i pokles. Osobně si to myslím také.

Trvale udržitelný rozvoj

Chceme-li ve světovém měřítku dosáhnout trvale udržitelného rozvoje, je zřejmé, že celková produkce energie růst nemůže. Naopak: bude se muset postupně snižovat. Nikoli ovšem nezbytně, soudím, na úkor civilizační úrovně, a to ani za předpokladu, že by někdy v polovině příštího století žilo na světě 10 miliard lidí. Není přitom vůbec nutno, aby životní úroveň lidí na Zemi byla co do úrovně spotřeby energie stejná, jaká je dnes v nejrozvinutějších státech: ty budou muset tak jako tak produkci a spotřebu energie podstatně snižovat, snad více než o 50 procent. Z toho však není třeba mít strach. Mýtus ekonomického růstu provázeného kvantitativním nárůstem ukazatelů už padl. Není přece zapotřebí vyrábět a spotřebovávat energii zbůhdarma. Nikdo nepotřebuje energii jako takovou. Nezbytné služby a výrobky se dají zajistit s daleko menším množstvím energie, než je tomu dosud.

Ano, ve všech oblastech, kde se využívá energie, je možno dosáhnout podstatných úspor. Lze postavit dům, kde se ušetří až 80 procent energie potřebné k výrobě tepla. Znamená to zejména provést dokonalé izolace a využít sluneční energie. Snad na všech místech na zeměkouli, včetně severních oblastí, dopadá na zemský povrch tolik energie ve formě slunečního záření, že to na vytápění běžného rodinného domku stačí . . . Nově konstruované automobily dnes rapidně snižují spotřebu paliva, přičemž ani zde nebyla zdaleka dosažena konečná mez. Navíc tu pravděpodobně nebude limitou nedostatek kapalných paliv, ale spíše množství aut, které se prostě do našeho životního prostředí »nevejde« . . . S významnými úsporami energie se dá počítat již v nejbližší době také v osvětlovací technice, kde se zvyšování účinnosti vyplatí už dnes. Na trhu jsou osvětlovací tělesa, zářivky, které se sice vyrábějí a prodávají za vyšší cenu než žárovka, ale i při konvenčním použití a s konvenčními cenami elektrické energie jsou nakonec celkové náklady nižší . . .

Většinou jsou ovšem opatření ke zvýšení účinnosti využití energie dosti nákladná; nemůžeme počítat s tím, že k úsporám energie dojdeme jaksi automaticky. Při promyšleném využití ekonomických nástrojů však lze využít tržních sil tak, že každá úspora se nakonec vyplatí. V USA například funguje takový systém finančních nástrojů a jiných opatření, že samotní výrobci energie či elektrárenské společnosti mají přímý ekonomický zájem na energetických úsporách. Je to prostě zařízeno tak, že se jim více vyplatí investovat do úsporných opatření u zákazníků, investovat do zvyšování účinnosti jejich energetických spotřebičů, než stavět nové zdroje.

Nové zdroje energie

I když dosáhneme výrazného zvýšení účinnosti výroby energie a její spotřeby, budeme muset nadále hledat nové zdroje. Fosilní paliva jimi nejsou nikoli proto, že jejich ložiska se brzy vyčerpají, ale proto, že jejich spotřeba musí být omezována ze zásadních důvodů: Připravují se mezinárodní dohody, které povedou k zastavení a potom postupně k omezení produkce CO_2 – jakkoli takový proces bude trvat několik desetiletí. Za padesát nebo více let se snad bude používat zlomek dnešního množství fosilních paliv. Jestliže však předpokládáme, že spotřeba energie na světě klesne jen mírně, z čeho budeme energii čerpat?

Slýcháváme leckdy pohotovou odpověď: je tu přece energie jaderná! Osobně tu nevidím spásné východisko. Za posledních dvacet let nastal ve světě jednoznačný odklon od jejího využívání. I když stále ještě pozvolna stoupá podíl elektřiny vyráběné z jaderných zdrojů, jejichž výstavba začala před mnoha lety, lze v nejbližší budoucnosti očekávat, že se tento růst zastaví. V USA nebyl od roku 1979 objednán žádný nový jaderný reaktor. Stále více zemí se rozhoduje jít nejadernou cestou; z těch nejvýznamnějších jenom dvě, Francie a Japonsko, stále ještě projadernou víru vyznávají, ale i zde snad brzy nastane obrat. V Japonsku se po havárii jednoho z jaderných reaktorů zvedla vlna veřejného odporu; francouzský jaderný program (Francie vyrábí z jaderných zdrojů 75 % elektřiny) se dostal do vážných ekonomických potíží. Veřejnost naléhá na bezpečný provoz jaderných zařízení: jeho zajištění ovšem znamená tak obrovské finanční náklady, že samotné tržní síly další rozvoj jaderné energetiky zastaví.

Jestliže však odmítáme jadernou energii a nemůžeme počítat s trvalým využíváním fosilních paliv, jaké jsou jiné cesty? Pro nejbližší období je nejdůležitější podstatně zvyšovat účinnost využití energie a zaměřit se na nejkvalitnější fosilní paliva, zejména na zemní plyn. Zároveň se o naši větší pozornost uchází rozvoj alternativních zdrojů energie, jakkoli žádný z nich není východiskem univerzálním. Největší potenciál je skryt v energii sluneční: stále větší možnosti se přisuzují především přeměně slunečního záření na elektrickou energii. Cena »sluneční« elektřiny trvale klesá a zřejmě se brzy vyrovná ceně elektřiny »uhelné« či »jaderné«. Další alternativní přístupy, mezi něž patří především vítr, rozdíl teplot v oceánech, energie mořských vln, geotermální energie a energie vodních toků, mohou mít značný význam lokální. Například přehrady s elektrárnami na velkých vodních tocích jsou koncentrovaným zdrojem energie, který se dá využít pro náročné výroby.

Zatím je největším technickým problémem uchování energie. Jakkoli je tu lákavá představa vodíku jako univerzálního paliva a »energetické konzervy«, není jasné, zda se podaří vodíkovou technologii zvládnout. Zajímavé jsou projekty různých tepelných zásobníků, ať už ve formě obyčejné horké vody či na bázi různých chemických přeměn. Ačkoli se mnoho světových firem věnuje vývoji nových typů elektrických akumulátorů, zdá se, že skutečně dobré řešení nebylo zatím nalezeno. Nicméně je to problém řešitelný, zřejmě už pomocí těch technologií, které jsou dnes k dispozici.

Situace u nás

Ano, netřeba připomínat neblahý stav naší energetiky. Účinnost využívání energie je nízká, nemáme kvalitní energetické zdroje, více než 60 procent spotřeby kryjeme z nekvalitního hnědého uhlí, jež se náročně dobývá a spaluje za katastrofálních důsledků pro životní prostředí. Zároveň však také máme obrovské rezervy v možných úsporách, od omezení energeticky náročných výrob po širokou modernizaci průmyslu, dopravy i vybavení našich domácností.

Měřeno spotřebou primárních energetických zdrojů, není výroba elektřiny z nich nijak veliká. Tuto skutečnost považují mnozí za jednoznačný důkaz nutnosti dalšího růstu výroby elektrické energie. Není to však tak jednoznačné. Existuje řada států, kde se při podstatně vyšší životní úrovni i vyšší účinnosti zhodnocování energetických zdrojů nevyrábí elektrické energie o mnoho víc. Také se jí u nás nejvíc spotřebuje v průmyslu, kde právě předpokládáme největší úspory. Zkrátka, pro období příštích přibližně deseti let není pravděpodobně zapotřebí s nárůstem výroby a spotřeby elektrické energie počítat.

Přitom se ovšem nelze smířit s tím, že i nadále bude u nás elektřina vyráběna tak jako dosud, to znamená v neúčinných tepelných elektrárnách s obrovskými exhalacemi, bez odsíření, a v zastara-

lých jaderných elektrárnách s nedostatečnými bezpečnostními opatřeními. To však ještě nemusí být argument pro rozvoj jaderné energetiky, která je nesmírně náročná především investičně. V budoucnosti budeme nuceni prakticky všechno – snad kromě několika málo komponent, které dokážeme vyrobit sami – dovážet ze Západu. Nejistá je trvající závislost na Sovětském svazu, odkud musíme odebírat palivové články, protože sami je vyrábět nebudeme a západní typy se pro naše elektrárny nehodí. Je snad zbytečné hovořit o tom, že nemáme vyřešeny problémy plně bezpečného provozu a zejména bezpečného ukládání odpadů i likvidace dosloužívších elektráren. A přímo se mi příčí představa, že bychom měli zachraňovat francouzský, západoněmecký nebo americký nukleární průmysl před ještě rychlejším úpadkem.

Pro nejbližší období se dosavadní nevyhovující elektrárny dají nahradit kombinovanou výrobou tepla a elektřiny ve všech nově rekonstruovaných větších výtopnách celé řady našich měst a obcí, kde existuje centrální zásobování teplem. Jestliže se vytvoří ekonomické a legislativní nástroje, lze si představit rekonstrukci těchto zařízení na výtopny s přidruženou výrobou elektřiny. Při současném programu úspor tepelné energie by to – vzhledem ke spotřebě primárních energetických zdrojů – mohlo znamenat výrobu elektřiny ve srovnání s dneškem dokonce »zadarmo«, Dala by se pořídit s podstatně menšími náklady ve srovnání s náklady na nové jaderné elektrárny.

Jaderná elektrárna v Temelíně se dvěma bloky je dnes natolik rozestavěna, že by pravděpodobně nebylo moudré její výstavbu ukončit. V žádném případě se však nemusí zahajovat žádná stavba dalších jaderných bloků, neodpovědné by bylo přikročit neuváženě ke stavbě dalších bloků kdekoli jinde.

Co musíme udělat

Prvním požadavkem je zvýšení energetické účinnosti – s pomocí všech ekonomických nástrojů, zejména cenových, které jsou dosud plně v rukou státu. V současné době se u nás diskutuje o návrhu federální vlády zvýšit ceny energie. Uvažovat o drastických zvýšeních cen různých typů energie, a vůbec se přitom nezabývat cenou elektřiny, není prozíravé. Tu je rozhodně třeba zvýšit také, a to pokud možno víc než jiné formy energie; zvýšené ceny lze jistě v některých případech kompenzovat. Zřejmě je správné zvýšit nejméně cenu zemního plynu – s tím, že bude třeba umožnit topení tímto ušlechtilým palivem co největšímu počtu obyvatelstva; dovoz plynu je nutno celkově co nejvíc zvýšit. Proč neužít část prostředků, které by jinak spolkly nové jaderné elektrárny?

Každému by se mělo vyplatit spořit energii nejen na základě cen, ale i dalších opatření, různých daňových úlev a dotací. Uvítejme zde rozhodnutí federální vlády uvolnit značné finanční prostředky na úspory a zvyšování účinnosti využití energie. Naopak je nutno co nejvíce odbourat dotace na výrobu elektřiny a zejména na výstavbu nových zdrojů. Nicméně důležité jsou nástroje legislativní: zákony a další normy, včetně technických.

Bohužel zatím nelze počítat – tady narážíme na »psychologickou« bariéru – že se dočkáme nějakého zvláštního nadšení pro úspory a zvyšování účinnosti energie od jejích výrobců: Jakoby je shledávali předmětem zájmu »té druhé strany«. Snad by tu na ministerstvech životního prostředí měly působit silné skupiny, které by úsporná opatření prosazovaly, případně by měl být ustaven malý meziresortní orgán, třeba pomocí podnikového finančního fondu.

Chceme-li se zaměřit na zvyšování účinnosti využívání energie, musíme tuto účinnost dokázat objektivně vyjádřit a změřit. Nejsem si jist, zda umíme kvantifikovat »energetické služby« v potřebě energie »brutto«, to znamená v množství primárních energetických zdrojů. Kdyby tomu tak bylo, nezvyšovali bychom ceny zemního plynu, a přitom ponechávali ceny elektrické energie na stejné úrovni. Elektřina je nejen forma energie vposledu nejvíce devastující životní prostředí, ale znamená také nejméně efektivní využití primárních zdrojů. Jestliže například topíme plynem v moderních topidlech, je jejich energetická účinnost přibližně 80 procent. Účinnost rozvodu plynu počítejme také asi osmdesátiprocentní, stejně jako účinnost dobývání, a počítejme také s určitou »energetickou amortizací«, to znamená se spotřebou energie na výstavbu všech potřebných zařízení – snad opět 80 %. Dohromady to pak znamená, že plynem topíme asi se čtyřicetiprocentní účinností, jinými slovy z každých 100 joulů energie plynu, uloženého v ložisku někde na Sibiři, získáme přibližně 40 joulů tepelné energie, ohřívající nás třeba v našem bytě.

Naproti tomu při topení elektřinou tomu může být takto: Účinnost topení je 90 %, rozvodu 80 %, dobývání uhlí podstatně menší, snad 50 %, »amortizace« (výstavba, odstraňování škod, různé vyvolané investice) 70 %, účinnost výroby elektřiny z uhlí 25 %. Celkově je účinnost pouhých 6,3 joulů tepelné energie.

. . . Nepatří k dobrému tónu vést takto článek k číselným přehledům. Jestliže však konstatujeme, že otázka energie je jedním z bytostných základů naší industriální civilizace, buďme této civilizaci věrni se vší důsledností. Náleží k ní také exaktní, neromantický pohled na její členitý a nejednotný terén – spíše takto, než humanistickým horlením tu vytvoříme opravdové místo pro život.

Bedřich Moldan (1935) – průkopník ekologické problematiky u nás, kterou prosazoval i přes nepřízeň režimu v 70. a 80. letech; podílel se na řadě mezinárodních ekologických výzkumů. Od ledna 1990 do března 1991 ministrem životního prostředí České republiky.

O zeleném hnutí

Ze zkušeností svých mladých let jsem měl k »hnutím« vždycky nedůvěru. Bývalo jich tu víc, třeba národně osvobozenecké nebo mírové, ale v padesátých a šedesátých letech se mi vždycky zdálo, že vím, proč se taková hnutí hýbou a kdo jimi hýbe. Až někdy v polovině let sedmdesátých se něco skutečně hnulo v bohatších zemích světa – a rázem kde se vzalo, tu se vzalo zelené hnutí. Nikdo z moudrých si je nevymyslel, nikdo z mocných o ně nestál. Ale bylo tu – a jaké! Čistá voda, modré nebe, zelené lesy – kdo by to všechno nechtěl! A tak se najednou z věcí dříve samozřejmých staly nové hodnoty a čím dál tím více lidem připadalo, že jsou základní.

Že se tu potichu, ale zásadně něco změnilo, je vidět třeba na starých plakátech. Symbolem prvních pětiletek byly kouřící komíny: čím víc, tím lépe, jen ať se kola roztočí. V posledních deseti letech by už kouřící komín na plakátě znamenal sabotáž. Nebo z jiného soudku, vezměte postavu lovce. Ještě před sto lety to byl ten pravý muž, hrdina bez bázně a hany; veliká paroží nevisívala jen na zámcích. I Hemingway se rád představoval jako lovec a dlouho po něm i Jan Kozák, poslední trapper v Bambujce. Dnes by se za to většina lidí spíše styděla.

Tuhle změnu hodnot pěkně vyjádřil jeden studentský dopis z předloňského listopadu, adresovaný Miloši Jakešovi a dalším:

»Pochopte, prosím, že my budeme žít ve zcela jiném světě, než byl ten, ve kterém žila vaše generace.

Vy jste žili pro své ideje 19. století, my budeme žít pro přírodu a člověka 21. století.

Vy jste žili v industriální společnosti, my budeme žít ve společnosti informační.

Vy jste bojovali s přírodou i mezi sebou, my budeme muset přírodu i sebe navzájem zachraňovat . . .«

Hodnoty se jistě změnily a mění – ale co z nich bude dál? Když se změní hodnoty, nikdo neví, co to udělá, ale něco to udělá s každým. Stačí si připomenout, jak změnilo Evropu, když pár romantiků před dvěma stoletími objevilo hodnotu národa. Původní myšlenka nacionalismu, směřující k oživení či dokonce záchraně ohrožených národů, potom zalomcovala světem a málem ho rozvrátila – byla to také jedna z těch, které »přicházejí na holubičích nožkách a potom řídí svět«. Takové holubičí myšlenky nebývají totiž příliš zřetelné a jasné, a když se zmocní miliónů lidí, mohou vést k velice neholubičím důsledkům, jaké nikdo nepředpokládal.

Při dnešním chápání společnosti a státu je přirozené, že se nové hodnoty začaly promítat do politiky. Vznikly »zelené« strany, první z nich v Německu. Při vší úctě k německé politické kultuře a demokracii už tato okolnost sama nabádá k opatrnosti: proč nejdřív právě tam? Krom toho dosavadní krátké dějiny zelené strany ve Spolkové republice zřetelně ukázaly, že strana zahrnuje velmi rozdílné tendence, které vedly ke vzniku dvou frakcí, tzv. »Realos« a »Fundamentalos«. Strana se skutečně věnuje životnímu prostředí, právům žen a podobně, v celkovém spektru německé politiky ovšem funguje jako krajní levice.

Stranu zelených máme dnes také u nás, zelené hnutí jako takové zabírá ovšem širší půdorys. Jeho program je velice přitažlivý, hlavně pro mladé lidi. Zdá se mi však, že by ještě potřeboval hodně vyjasnit. Pod hlavičkou zeleného hnutí se totiž skrývá celá řada směrů, které spolu nějak souvisí, nicméně každý z nich míří trochu jinam. Jako malý příspěvek k jisté kultivaci hnutí bych tu rád nabídl stručný výčet těchto tendencí a ukázal, že ve svých důsledcích zdaleka neznamenají totéž. Pro přehlednost jsem je shrnul do šesti zhruba vymezených okruhů.

1. **Směr zdravotně-hygienický zdůrazňuje to, co se přímo týká lidského zdraví, výživy, stavu ovzduší, půdy či vody. Stará se o nezávadnost potravin a průměrnou délku lidského života. Bojuje jak proti kyselému dešti, tak proti kouření. Má blízko k medicíně a k přírodním vědám a ze všech má asi nejširší základnu: jeho témata jsou málokomu lhostejná.**
2. **Kulturnímu či humanistickému směru jde především o lidský rozměr životního prostředí, o to, aby se ve městě a v krajině dalo lidsky žít. Chápe prostředí šířeji než předchozí a zdůrazňuje sociologické a estetické stránky životního prostředí či světa. Má blízko k urbanismu, k ochraně krajiny a památek.**
3. **Pro globální směr je středem zájmu otázka celkového hospodaření s možnostmi naší planety. Chce dosáhnout »trvale udržitelného« stavu na Zemi nejen v těžbě surovin, spotřebě energie či změnách klimatu, ale i v oblasti politické. Zdůrazňuje spojení hospodářství s ekologií a hospodářskou i politickou stabilizaci rozvojových zemí. Má blízko k mezinárodním organizacím, k vědě a k řízení společnosti.**
4. **Ochranářský směr v užším smyslu je veden starostí, aby nevyhynuly ohrožené živočišné a rostlinné druhy, aby se šetřily takové ekosystémy jako tropické pralesy, a vůbec aby se uchovávalo biologické a genetické bohatství Země. Má blízko k biologickým vědám a těší se značné pozornosti vzdělaných a bohatých vrstev ve Spojených státech i jinde.**
5. **Asketický směr zdůrazňuje omezování spotřeby každého člověka a brání se všem formám plýtvání. Navazuje na odkaz M. Gándhího i L. N. Tolstého, propaguje soběstačnost lidských sídlišť, řemeslnou výrobu a malé zemědělství. Materiální bohatství a pohodlí chce nahrazovat rozvojem duchovní oblasti, někdy inspirovaným i východními zdroji. Heslem »small is beautiful« se do jisté míry blíží anglickým konzervativcům.**
6. **Romantický směr se dívá s nedůvěrou na technickou civilizaci vůbec. Od předchozího se liší větším důrazem na politické změny, přímou demokracii, práva žen. Obyčejné zlepšování prostředí považuje za kapitalistický trik, který má odvádět pozornost od zásadních změn ve společnosti. Na rozdíl od globálního směru, který je očekává shora, jich chce dosahovat zdola. Je typický pro německé fundamentály.**

Sotva jsem tohle všechno napsal, už bych se měl čtenáři omluvit. Vysvětlit, že to nemyslím úplně doslova. Že je to rozdělení trochu násilné a že směry se vždycky vyskytují v různých kombinacích. Mohlo by se i zdát, že toto rozlišení je vůbec zbytečné. Ale uvažte, prosím, jen tuto okolnost: zdálo by se, že ty dva poslední jsou vlastně totéž; jenže asketický směr je v Británii konzervativní, kdežto romantický v Německu působí jako krajní levice.

Domnívám se, že je to hlavně tím, že všecky zelené směry působí tak či onak protiekonomicky, proti samočinným mechanismům tržní ekonomiky a proti jejím (alespoň krátkodobým) cílům. Proto se zelené hnutí všude střetává s jistým odporem a musí hledat rozmanitá východiska a kompromisy. Právě v těchto praktických důsledcích se jednotlivé směry hodně liší a občas dostávají i do vzájemných konfliktů.

Například velká akce na ochranu tuleňů v Grónsku před několika lety nejen ohrozila existenci celých eskymáckých osad, ale vedla nakonec k nesmírnému přemnožení tuleňů. »Jestli je tady nějaký druh opravdu ohrožený, jsou to Eskymáci,« řekl k tomu starosta jedné rybářské vesnice. Ani spory o atomovou energii nebývají úplně věcné; u nás třeba se v konkrétní otázce »Sokolov, nebo Temelín« zdravotní i kulturní směr dostávaly do konfliktu s romantiky a s Greenpeace . . . Jako chlapci jsme v Kuksu chodívali s jednou výbornou sochařkou za šera oškrabovat chráněný oranžový lišejník, kterému se jako na potvoru nejlépe dařilo na Braunově reliéfu Klanění tří králů.

V zeleném hnutí se vyskytuje i pestrá směs různých rovin či poloh, v nichž se otázky prezentují a rozmýšlejí: od tuhého scientismu přes »zdravý rozum« až po vyložený romantismus, občas narazíte i na názory přímo apokalyptické. Také na tom je vidět, jak hluboko sahají kořeny zeleného hnutí.

Živá směs směrů a poloh je na celém hnutí velmi sympatická. Pro regulérní vstup do politiky bychom však měli požadovat, aby nás každý představitel zelené strany přesvědčil, že má nejen krásné ideály, ale i jasné cíle. Že nejen ví, co by chtěl a ovšem nechtěl, ale i jakými prostředky a za jakou cenu toho chce dosáhnout. Jinak bychom se mohli dočkat velikých překvapení.

Jan Sokol

The Economist

světový tisk

observatorium

Miloš Calda
Jan Hloušek
Veronika Maxová

Pod záhlavím »Chcete-li být skutečně Spojenými státy . . .« přináší britský týdeník THE ECONOMIST úvahu o rozdílech a podobnostech mezi současnou Evropou, která s nadějemi vzhlíží k svému sjednocení, a Spojenými státy americkými v době jejich vzniku. V květnu 1787 se na ústavodárné »konvenci« ve Philadelphii sešlo několik skvělých mužů, zakladatelů nové nezávislé Ameriky: George Washington (budoucí prezident), Alexander Hamilton, James Madison (též budoucí prezident) a Benjamin Franklin. Doufejme, že se neurazí Jacques Delors a jeho přátelé ve vedení Evropského společenství, když řekneme – pokračuje THE ECONOMIST –, že oni takový obdiv nevzbuzují. Mimochodem, dokážeme si někdo představit, že by se hlavní město sjednocené Evropy jmenovalo »Delors«? A přece vytvoření politicky sjednocené Evropy je dnes spojeno s problémy podobného druhu, jaké měli američtí ústavodárci před 204 roky. Mezi tehdejší Amerikou a dnešní Evropou však jsou dva důležité rozdíly:

1. S výjimkou černých otroků byla americká společnost v době vyhlášení nezávislosti (1776) mimořádně homogenní. Přes obrovské vzdálenosti a primitivní komunikace měli tehdy Američané silný pocit soudržnosti. I když se již tehdy rýsoval rozdíl mezi Severem a Jihem, který měl vést k občanské válce 1861-65, spojovalo Američany mnoho podstatných rysů. Až na pár Holanďanů a Němců byli všichni britského původu. Až na Montesquieua byli jejich intelektuálními hrdiny Britové: Hobbes, Locke, Smith a Hume. Mluvili anglicky, řídili se anglickým právem a (podivuje se The Economist) vyznávali anglického Boha.

2. Američané si nezávislost vybojovali na zahraniční velmoci, a to silou. Úspěch ve válce je sjednotil více, než cokoli předtím. Válku však nevedl jeden, ale třináct států, a ty byly i nadále velmi citlivé na svá práva. Vidíme to i na formulaci »Článků konfederace«, jež oněch třináct států v roce 1781 schválilo: podle čl. 2 si státy podržují svoji »suverenitu, svobodu a nezávislost«. Jejich sounáležitost formuluje poněkud nezřetelně čl. 3: státy vstupují do »svazku (v orig. league) pevného vzájemného přátelství«. Již po osmi létech se ukázalo, že je zapotřebí revize, a výsledkem byla ústava Spojených států. Ta vytvořila vládní systém, který byl formálně federální, avšak dával daleko větší moc ústřední vládě. Chce-li se Evropa učit od Ameriky, měla by se podívat na kritizované vady »Článků«. Konfederace je prý jakýmsi nestabilním, nefungujícím, polovičatým kompromisem mezi konglomerátem několika států a státem unitárním. Ekonomové kritizovali zejména to, že každý z oněch třinácti států měl svůj vnitřní trh (Evropské společenství sice již zřídilo trh společný, ale dosud v něm existuje dvanáct měn, což prodražuje a komplikuje obchod), v zahraniční politice se pak projevovala neschopnost partikularizovaných států čelit nebezpečí hrozícímu z ciziny.

Po vyhazovu Britů byla americká peněžní a daňová politika dosti chaotická. Kongres, který vedl válku s Británií, nemohl platit dluhy. Neměl právo uvalovat daně, mohl jen žádat jednotlivé státy o peníze; některé státy platily, jiné ne. Na trhu scházely poctivé peníze (tehdy mince). Některé státy začaly samy tisknout peníze papírové, které většinou brzy ztratily svoji nominální hodnotu (což zavánivě připomíná nedávný manifest jistých slovenských intelektuálů, v němž pro budoucí suverénní a pogenocidní Slovensko nárokují emisní právo – M. C.). Měna jednoho státu nebyla běžným platidlem za jeho hranicemi. Zvláště nepříjemné problémy vznikaly kolem celní politiky. Státy s malými městy a téměř bez přístavů jako New Jersey a Connecticut byly vydány na milost velkým státům – Pensylvánii a New Yorku, kterými do Ameriky proudilo dovážené zboží (opět paralela: problémy s tranzitním plynovodem a ropovodem – M. C.). Newyorské clo platili spotřebitelé v Connecticutu, ale connecticutský fiškus z toho nic neměl.

V prvních letech nezávislosti bylo všech třináct států vystaveno vnějšímu nebezpečí. Británie dosud ovládala Kanadu a měla řadu pevností podél tehdejší západní hranice USA. Britská vojska mohla kdykoli americké státy obklíčit – ještě v roce 1812 vypálila americké hlavní město. Španělsko mělo v držení Floridu, a co bylo ještě horší, kontrolovalo plavbu po Mississippi. Američané se smyslem pro historii – a těch byla tehdy většina – si byli dobře vědomi, že volné evropské konfederace se snadno stávají obětí svých nepřátel. Někteří členové Kongresu přirovnávali americké ústavodárné shromáždění k polskému Sejmu, v němž měl každý poslanec právo veta. Nijak příjemné srovnání – právě v té době si Polsko mezi sebou dělili na třetiny jeho odvěcí nepřátelé.

Důležitým mezníkem tehdejší diskuse o »kompetencích« se stala sbírka esejů »The Federalist Papers«, jež sepsali Alexander Hamilton, James Madison a John Jay několik měsíců po konvenci v roce 1787 (tato práce je klasickým dílem nejen americké, nýbrž i světové politologie). Hamilton argumentoval proti zakladateli Demokratické strany Thomasu Jeffersonovi ve prospěch silné ústřední vlády. Tvrdil, že obchodní války mezi státy povedou k válkám ozbrojeným. Nezůstanou-li Spojené státy jednotné, budou s nimi evropské mocnosti jednat podle zásady »rozděl a panuj« . . . Tato argumentace v roce 1787 převážila; výsledkem byla ústava, kterou má Amerika dodnes. Jak to, že vydržela tak dlouho? Ze tří důvodů:

1. Ústava vymezila novou výkonnou moc, prezidenta – zároveň vrchního velitele branné moci. První článek výslovně zakazoval jednotlivým státům uzavírat pakty, spojenectví či konfederace, udržovat armádu a vést válku, pokud nebudou samy napadeny nebo se neocitnou v bezprostředním nebezpečí.

2. Ústava byla založena na myšlence omezené moci. Dala centrální vládě jen tu moc, která jí byla výslovně přiznána. V jejím 10. dodatku se praví: »Pravomoci, které Ústava nedeleguje Spojeným státům . . . jsou vyhrazeny státům a lidu.«

3. Ústava uznala »moc soudní« a zřídila Nejvyšší soudní dvůr, který měl řešit všechny spory ústavního charakteru, spory mezi jednotlivými státy Unie a federální vládou, spory mezi dvěma či více státy samými. Soudci Nejvyššího soudního dvora jsou jmenováni na dobu neomezenou.

Jak by moderní Evropané mohli všech těchto amerických zkušeností využít? Ti, kteří jsou přesvědčeni, že Evropské společenství by mělo být něčím více než konglomerátem národních států – tento názor se ozývá již od dob Monnetových a Schumanových – tvrdí, že původní americká konfederace byla nestabilní. Podívejme se ale na Sovětský svaz – nestabilní se jeví centralizovaný svaz Stalinův a Brežněvův, a lepší vyhlídky má, doufejme, daleko volnější konfederace. Západoevropští federalisté mohou namítnout, že Společenství využilo amerických zkušeností již koncem padesátých let, když zřídilo Evropský soud, který má pravomoc prohlásit za neplatné ty akty členských států, jež jsou v rozporu s Římskou dohodou, zakládací listinou ES. A zavedlo princip subsidiarity, podle něhož je rozhodnutí Společenství třeba činit na nejnižší možné vládní úrovni. Evropané konce 20. století touží odstranit bariéry stojící v cestě jejich vzájemnému obchodu a vytvořit jednotný trh stejně jako Američané v 18. století. Tehdy se musely státy Unie zříci určité části své suverenity a přenechat Unii určité pravomoci. Neměly vytvářet uvnitř Unie celní bariéry. Výlučné právo regulovat zahraniční obchod a obchod mezi jednotlivými státy si ponechala sama federální vláda.

Mnohé Evropany asi překvapí argumentace těch amerických kritiků, kteří mají obavy z přílišné centralizace a vidí v možnosti federálního zásahu do obchodování mezi jednotlivými státy Unie katastrofu. Neameričanům žijícím v Americe většinou připadá, že jednotlivé státy mají práv až příliš. Nikdo například neví, kde má podrobit svůj vůz každoroční povinné kontrole výfuku, jestliže si dejme tomu koupil auto ve Virginii, žije v Marylandu a pracuje ve federálním distriktu, tedy ve Washingtonu. Pro většinu Evropanů je mimořádně obtížné představit si Evropu, která se vůči vnějšímu světu chová jako celek, vedena společnou vůlí. Evropané přistupují k zahraničněpolitickým problémům radikálně odlišnými způsoby – zčásti proto, že Evropa ještě zdaleka není tak homogenní společností jako Amerika na konci 18. století. V Evropě stále existují různé nacionalismy, i když se v posledním půlstoletí zmírnily. Třebaže téměř celá Evropa před padesáti léty prožila strašnou zkušenost války, evropské národy na ni mají různé vzpomínky. Reakce jednotlivých států na Saddáma Husajna a na opětovné sblížení Michaila Gorbačova se starou gardou nebyla zdaleka jednotná.

Madison s Hamiltonem by považovali Unii bez jednotné zahraniční a obranné politiky za nesmysl, a proto vytvořili silnou exekutivu, nezávislou na jednotlivých státech. Naproti tomu ani těm Evropanům, kteří si přejí jednotnou zahraniční politiku, se nelíbí představa celoevropského prezidenta. Ale federální Evropa bez prezidenta, který by ve své osobě společnou celoevropskou vůli ztělesňoval, stěží vznikne.

Tři čtvrtě století po přijetí ústavy prožily Spojené státy svou nejhlubší krizi – občanskou válku. Její význam pro kolektivní paměť Američanů si většina Neameričanů neuvědomuje. V občanské válce zahynulo přes 600 tisíc lidí, byla to krutá zákopová válka, předzvěst toho, co měla Evropa prožít o padesát let později na Sommě a u Verdunu. Má-li vzniknout celoevropská ústava, spojující několik států, měli bychom předem zajistit, aby nevedla k nějaké evropské občanské válce. To asi bude znít nepřijatelně pro americké seveřanské historiky, kteří jsou hluboce přesvědčeni, že příčinou války nebyl ústavní princip (právo státu odtrhnout se od Unie), nýbrž sociální nespravedlnost (otrokářství). (Novější historické práce se spíše kloní k závěru, že šlo alespoň zpočátku o konflikt státních a federálních práv; tak to bezpochyby viděl i centralistický prezident Lincoln, který byl dlouho ochoten ke kompromisu a přikládal větší váhu zachování Unie než zrušení otrokářského systému – M. C.) Ale bez sporu o otrokářství by se americký Jih nikdy nepokusil o odtržení. Evropští federalisté mohou namítnout, že evropské státy dnes žádná společná záležitost nerozděluje. Na to THE ECONOMIST: nikdo dnes neví, jaké výbušné spory přinese Evropě budoucnost. Některé státy budou považovat za úhelný kámen evropské zahraniční politiky vztahy k Rusku, některé k Americe, jiné soustředí svůj zájem na arabský svět. Spory mohou vypuknout i v projednávání zásad přistěhovalecké politiky či v obchodování se zbraněmi. Schopnost Evropanů jednotlivě hovořit a jednat je dosud pouze hypotetická. Jedno poučení z amerických dějin si však Evropané měli již dnes vzít k srdci – dát předem každému státu právo svobodně a bez překážek z jednotné Evropy vystoupit, končí THE ECONOMIST. (K čemuž dodáváme z pražské perspektivy: kdyby toto právo bylo zakotveno již v původní ústavě Spojených států, Jih by se dříve nebo později odtrhl, USA by se stěží staly světovou velmocí a naše dvacáté století – včetně obou světových válek – by vypadalo jinak, daleko, daleko hůře . . . Každý přece ví, že ve světových válkách tohoto století evropské mocnosti poprvé přestaly být schopné řešit své spory bez mimoevropského zásahu – M. C.)

(mc)

Měli bychom si více všímat, co o nás říkají Němci nejen v dialogu s námi, ale také mezi sebou, co soudí o dnešních německo-českých vztazích ať už na stránkách novin, ať na veřejných přednáškách či přímo na Sudetoněmeckém dnu (někdejší naši krajané si jej letos uspořádají o Svatodušních svátcích opět v Norimberku). Ano, už vědí, že radost z náhlého sbližování po manifestační likvidaci hraničních zátarasů už z leckoho vyprchala, že si nevíme rady s opětnou a zatím nejasnou sounáležitostí s Němci, že leckde se Češi dosud/opět Němců bojí. Určitě nebudu daleko od pravdy, když řeknu, že velká část našich lidí se dokáže s odporem distancovat od ukrutností spáchaných na Němcích a odmítnout pojem kolektivní viny, avšak mnozí přece jen v koutku srdce chovají šalebný střípek uspokojení z toho, že »odsun« proběhl tak dávno, že se nedá napravit. Vyhnání českých Němců je fait accompli, a ostatně, nač znovu drásat špatně zacelené rány.

Hodně pozornosti věnoval našim postojům list FRANKFURTER ALLGEMEINE. Připomenu zde článek jejich vydavatele Johanna Georga Reissmüllera »Na Václavském náměstí«, otištěný už 13. listopadu minulého roku. Vyvolal značný ohlas, zřejmě i kritickým slovem, zaměřeným do vlastních řad – veden nikoli ze sudetoněmeckého, ale širšího, »říšského« hlediska. Podobně jako Rudolf Hilf (srv. Přítomnost č. 6/1990) zapochyboval Reissmüller, že by se větší počet Němců chtěl vrátit do zpustošených Sudet. »Kdo by tam dokázal žít? Nejen že životní prostředí je tam zdevastováno jako snad nikde ve střední Evropě. Tato země byla zruinována ještě dřív, než místní chemičky zničily vzduch i vodu, lesy i pole. Po vyhnání Němců tam noví obyvatelé nechali zpustnout celá města, vesnice i krajinu.« Reissmüller se dotkl údajné nesrovnalosti v mravně politickém postoji Václava Havla, který označil v prosinci 1989 vyhnání za bezpráví, přičemž však dodal, že by se žádný Němec neměl vracet. Dějiny, říká autor článku, »nelze napravovat podle zásad řízení o náhradu škody... V domech vyhnaných Němců žije už třetí generace Čechů, pro niž se Sudety staly domovem. Nikdo nemůže očekávat, že dobrovolně odejdou.«

J. G. Reissmüller ve svém článku konstatoval, že většina českého národa, jak ukázaly reakce na poplašné zvěsti, návrat sudetských Němců rozhodně odmítá. Doporučil proto opustit ideu »velkého návratu« a zaměřit se na spolupráci a dobré sousedství s Čechy. Nastoupit cestu ke smíření, jak ji v roce 1990 naznačila veřejná prohlášení německých i českých katolických biskupů, otevřeně doznávajících viny svých národů.

Frankfurter Allgemeine

V odpověď se ve FRANKFURTER ALLGEMEINE (13. 12. 90) ozval s »nutnými dodatky a korekturami« Georg Wollner, funkcionář Sudetoněmeckého krajanského sdružení. Především prý je nutno diferencovat při posuzování odpovědnosti Čechů a Němců. Na zločinech spáchaných na Češích měli sudetští Němci nejmenší podíl; rozhodně jím nelze ospravedlňovat vyhnání více než 3 miliónů lidí a 240 tisíc obětí na životech. Plány na vyhnání Němců se Beneš zabýval již před rokem 1943. Reissmüller se prý také opomenul zmínit, že sám prezident Masaryk označil v roce 1918 sudetské Němce za kolonisty a přistěhovalce. Navzdory Masarykovu »ostouzení« a pozdější represívní politice v ČSR vytvářeli Němci značnou část hrubého národního produktu země a stále se snažili o vyrovnání s Čechy. Uplatňovali požadavek autonomie, protože jim bylo znemožněno rozumné řešení v rámci menšinových práv. Wollner zdůrazňuje, že v současné době dělají sudetští Němci »nápravnou politiku« – přispívají na renovace kostelů apod. – a projevují značnou ochotu pomáhat i jinak své dřívější vlasti. Pokud jim Češi nevyjdou »ani o milimetr« vstříc, vzniklý nepoměr odradí sudetské Němce od jejich úsilí: »Muselo by jim připadat, že jsou totálně využíváni«. Wollner se odvolává na slova předsedy krajanského sdružení Franze Neubauera, že »ten, kdo přizná učiněné bezpráví a není ochoten je odčinit, působí nevěrohodně«, a vypočítává, co by Češi hospodářsky získali úzkou spoluprací se sudetskými Němci v sousedním Sasku a Bavorsku. Stará kulturní oblast Čech a Moravy by mohla začít nově žít, jenomže to předpokládá – a zde se Wollner dostává k jádru věci – změnu postoje Čechů k navrácení vyvlastněného majetku sudetských Němců. Majetkové vyrovnání pokládá autor článku za jakousi morální podmínku pro ty, kdo se chtějí vrátit do Evropy a vytvořit si doma právní stát. Čechy a Němce čekají nesmírné úkoly, »nicméně jejich společné zvládnutí nemůže spočívat v tom, že Češi nepůjdou vstříc v nápravě křivd«.

Zdá se, že pro některé sudetské Němce by naše cesta do Evropy měla vést také přes kanceláře krajanských spolků. Franz Neubauer to vyjádřil lapidárně 23. února v Mnichově: »ČSFR steht auf dem Prüfstand.« Teď se ukáže, zda budou po morálních deklaracích následovat »konkrétní politické činy«. Po listopadové revoluci v Československu se prý sudetští Němci drželi zpátky, aby nepoškozovali proces demokratizace a politické obnovy. Nejdříve jim šlo o vzájemné poznání a sblížení jako předpoklad spravedlivého vyrovnání, jenomže »neblahé spojenectví komunistů a nacionalistů v Československu« hodlá tomuto vyrovnání za každou cenu zabránit, třebaže prý nebyla otázka majetku Sudetoněmeckým krajanským sdružením nijak výrazně zdůrazňována. Německá spolková vláda teď chce po dohodě s Prahou definitivně zamést sudetoněmecké nároky pod koberec. (Téhož dne, jak píše SUDETENDEUTSCHE ZEITUNG z 1. 3. 1991, vydala agentura DPA zprávu o rozhodnutí bonnské vlády vyčlenit otázky odškodnění z jednání o smlouvách s ČSFR a Polskem.) Neubauer si dovolil malé srovnání s postavením menšin v Itálii: stejně jako německy mluvící obyvatelstvo Jižních Tyrol byli i sudetští Němci začleněni proti své vůli do cizího státu. Rozdíl je pouze v tom, že Italové ponechali Jihotyrolce v jejich vlasti, kdežto Němci byli z Československa vyhnáni a zbaveni majetku. Stejně tak, »co je mezinárodně přiznáváno Palestincům, nesmí být odmítáno vyhnaným Němcům«. Neubauer stanovil požadavek »prohlásit Benešovy protiprávní dekrety za neplatné, . . . umožnit sudetským Němcům přístup k československým médiím, k politice, k hospodářství a duchovnímu životu ČSFR«. Myšlenka spolupráce regionů, kterou zastává i bavorský ministerský předseda Streibl, pro to vytváří »vynikající základ«.

Leccos z toho je zajímavé i proveditelné, jenomže z Neubauerových slov jednoznačně vyplývá snaha rekonstituovat sudetoněmeckou menšinu a znovu jí opatřit násilím odňatá práva, a to po bezmála půlstoletém odloučení sudetských Němců od staré vlasti. Je pozoruhodné, s jakým odporem se v krajanském sdružení setkala věta kancléře Kohla, v níž přirovnal jednání o majetkových právech k »pytli, který už nedokážeme uzavřít«. K tomu prohlásil Peter Küffner v zastoupení čelného sudetoněmeckého představitele Fritze Wittmanna, že případné československé reparační požadavky nejsou oprávněné, protože mezi Německou říší a ČSR nebyl nikdy válečný stav; stejně tak nebylo válečným aktem zřízení protektorátu Čechy a Morava. Náhrada škod způsobených Československu by v jeho interpretaci mohla proběhnout leda v podobě odškodnění za »jednání porušující mezinárodní právo v době míru«. O zatím malé vstřícnosti některých sudetoněmeckých funkcionářů svědčí i jejich spekulace nad naší rozkymácenou federací (k třídílné variantě – a sudetští Němci nic?) a též články uveřejněné na stránkách SUDETENDEUTSCHE ZEITUNG k výročí kadaňského masakru (21 mrtvých). Oskar Böse nazval svůj příspěvek »Sudetoněmecká tragédie nezačala teprve roku 1945« (8. 3. 1991). Když prý 4. března 1919 následovali obyvatelé Sudet výzvu všech svých politických stran a vyšli do ulic pokojně demonstrovat proti Československé republice, »zaslepený nacionalismus Čechů způsobil, že jejich okupační jednotky zastřelily v pohraničí 54 Němců. Tímto dnem začalo systematické porušování našeho práva na sebeurčení«. Poznamenejme zde, že 15. června podalo Rakousko nótu konferenci v Saint-Germain, v níž požadovalo faktické roztrhání vzniklého státu a popření historických hranic českých zemí. Böse však dále připomíná, že »uzavřená oblast německého osídlení v Čechách, na Moravě a v německém Slezsku činila 20 911 km čtverečních, ve složení obyvatelstva představovali Němci 3 109 825 proti pouhým 169 680 Čechům . . . počet Němců byl překroucen na 2 400 000, aby mohl být vytvořen národní československý stát s politicky znevýhodněnými menšinami . . . Tak Češi v roce 1918 sudetoněmecké oblasti obsadili a násilně anektovali; roku 1919 jejich přičlenění k ČSR sankcionovaly a schválily vítězné mocnosti. Sudetští Němci byli donuceni žít v jim cizím státě.«

Je to nepříjemné čtení. Dnes si všichni pozvolna uvědomujeme, že v probíhajících sporech o státoprávní uspořádání se odrážejí hlubší a nebezpečnější problémy, které naše první republika nedokázala vyřešit. Pod Tatrami tápavě hledá svou identitu část kdysi hrdě vyhlašovaného národa československého. Co vlastně víme o Slovácích? Nedávno v jednom televizním pořadu nedokázali čeští středoškoláci jmenovat jediného slovenského spisovatele. O sudetských Němcích víme . . . jen to své. Zdá se, že s tím také nevystačíme.

(jhk)

nature

Kuvajt: tma o polednách

Odhadnout, jak velké množství ropy v Kuvajtu denně shoří, lze jen velmi nepřesně. V roce 1989 se zde těžilo 1 592 000 barelů denně z 363 studní v sedmi ropných polích. Studní však hoří více; podle údajů britského listu THE GUARDIAN (8. 3. 1991) na pět set: hoří tedy i ty, které nebyly před válkou v provozu. Zkušenosti s hašením tak rozsáhlého požáru neexistují. Nadto jsou studny podminovány tak, že je nelze žádným způsobem uzavřít. Podle názorů odborníků může proto trvat devět měsíců až tři roky (ale také déle!), než se požár podaří zlikvidovat.

Přesto se zdá, že nejčernější předpovědi důsledků ekologického vandalství Saddáma Husajna se nepotvrdí. K závěru, že tato událost, jakkoli mimořádně vážná, pravděpodobně nebude mít celosvětový dopad, dochází v britském týdeníku NATURE (7. 3. 1991) Richard D. Small. Z jeho rozboru vyplývá, že kouř z hořící ropy nestoupá do takové výše, aby zasáhl severní polokouli či podstatně ovlivnil monzunové deště. Rovněž zřejmě nehrozí celosvětově významný vzestup CO_2 v atmosféře. Nicméně masívní lokální znečištění poškodí životní prostředí nejen v Perském zálivu, ale také v jižním Íránu, Pákistánu a pravděpodobně i v severní Indii. Zvlášť závažným a těžko odhadnutelným faktorem je doba, po niž budou lidé i zvířata, která spásají sazemi začernalou trávu, účinkům znečištění vystaveni.

Další číslo NATURE (14. 3. 1991) upozorňuje, že vědci i sdělovací prostředky, soustředěni na širší souvislosti této ekologické katastrofy, zřejmě podcenili daleko bezprostřednější problém: zdravotní ohrožení obyvatel Kuvajtu toxickými zplodinami. Ropný kouř totiž obsahuje směs škodlivých chemikálií počínaje SO_2 (kuvajtská ropa je naneštěstí obzvlášť sirnatá) a karcinogeny jako benzen či polyaromatické uhlovodíky konče. D. Shillito, odborník z konzultantské firmy Cremer and Warner, který sám po léta v oblasti Perského zálivu žil, varuje: »Kvalita ovzduší v hlavním městě Kuvajtu může být vždy na dva až tři dny tak zlá, jako byl v 50. letech nechvalně známý londýnský smog.«

(vm)

Jiří Kunc

Španělsko JAKO ZÁVIST

V článku *Španělsko v mysli* (Přítomnost č. 6/1990) ukázal Jan Hloušek, proč se Španělé dostali do Evropy nejméně o patnáct let dříve než my a – nač si to zakrývat – úspěšněji než my. Za frankismu i po něm se vyvíjeli jinak, takže ti z nás, kdo jim trochu závidí a rádi by je napodobili, chovají prý bláhovou naději. Patřím sám mezi takové závistníky, a jakkoli uznávám pádnost Hlouškových argumentů, cosi se ve mně vzpírá a říká – proč vlastně ne? Mezi závistníky bude patrně i Adam Michnik – i on si ještě v létě 1989 přál udržet Polsko na španělské cestě.

Co je vlastně předmětem naší závisti? Stručně řečeno, úroveň politické kultury, jíž se Španělé dopracovali. Mnohokrát předtím, naposledy po roce 1931 a 1939, se tu momentální vítězové považovali za majitele hotových odpovědí na všechny problémy; nicméně při odstraňování frankismu dali Španělé najevo, že chtějí odpovědi společně hledat. Pochopili zřejmě, že neúplné, byť zdánlivě zásadní účtování s minulostí jen reprodukuje deformovaný obraz. Že nelze beztrestně ignorovat a už vůbec ne potlačit žádný rozměr ani žádné období vlastních dějin (byť to bylo třeba čtyřicet let frankistické diktatury).

Tento důležitý předpoklad politické kultury byl zřejmý již některým frankistickým intelektuálům po skončené občanské válce. Cítili se však osamělí a bezmocní v ovzduší represí a revanše, ačkoli sami patřili k tehdejším vítězům. Když v roce 1948 vydal Laín Entralgo knížku Španělsko jako problém, v níž se zamýšlel, jak překonat dusivou antinomii mezi exluzívním tradicionalismem a pokrokářským přejímáním cizích vlivů, bylo toto nové oživení debaty o smyslu španělských dějin rychle uzavřeno. Mladý profesor Calvo Serer mu rezolutně vysvětlil, že od roku 1939 už země žádné problémy nemá: španělská tradice je totožná s katolictvím, takže Španělé znali odjakživa správné odpovědi na otázky, které přinášely reformace, osvícenství, liberalismus, zednářství a komunismus; díky Frankovi dokázali na ně nyní odpovědět i na bitevním poli. Snad právě Calvo, tento popírač všech pochyb, nejlépe reprezentuje vývoj původně frankistických intelektuálů: v polovině 60. let již řídil kritický časopis, záhy byl v nepřítomnosti odsouzen na sedm let vězení, roku 1974 již vystupuje jako zakladatel opoziční koalice Španělská demokratická junta po boku někdejšího úhlavního nepřítele, komunisty Carrilla.

Závist vyvolává právě to, že proti všemu očekávání dokázali Španělé dějinnou tíhu netolerance obdivuhodně překonat. Byly tu osobní řevnivosti i kalkulace, ale zjevně převážila touha po smíru. Můžeme jí říkat vůle ke konsensu nebo snaha zavést mechanismy konsociační demokracie. A právě to budí závist: proč mohlo Hlouškem zdůrazňované historické memento fungovat ve Španělsku jako politický korektiv, kdežto nás spíše hypnotizuje a ponouká k mimetismu, je pro nás nejprve zdrojem euforie nad rychlým a hladkým postupem změn, a pak zase rozčarování nad jeho pomalostí a komplikacemi?

Poukazy na marnost závisti vycházejí z odlišnosti obou situací a přechodů. Na nejnápadnější stránku této odlišnosti upozornil při své pražské návštěvě i jeden z protagonistů španělského procesu, někdejší Suárezův ministr zahraničí Pérez Llorca: »My jsme v zásadě měnili jen systém politický, kdežto vy musíte od základu měnit i systém ekonomický.« Domnívám se však, že jeho tvrzení neodpovídá tak zcela skutečnosti. Reformy hospodářských ministrů z okruhu technokratů Opus Dei od konce 50. let do poloviny 70. let vytvořily jen nepočetnou vrstvu moderních podnikatelů, příliš bezmocnou na to, aby se stala motorem ekonomiky. Ještě v polovině 70. let byl typický španělský podnikatel charakterizován jako bohatý člověk, o něhož vláda všemožně pečuje, aby nezchudl. Zakládaly se podniky bez ohledu na riziko a strategické výhledy – ve vhodném okamžiku byly se ziskem odprodány státu. Mnozí autoři upozorňují na rétorickou povahu módního liberalismu těchto podnikatelů – i když volali po volném vstupu na evropský trh, jen se dávali unášet vlastními představami o výhodách: rizika a nevýhody měl za ně nést laskavý španělský stát. I ve Španělsku tedy stál před reformátory obrovský úkol změny ekonomického systému, do značné míry srovnatelný s tím, před nímž dnes stojíme v naší zemi.

Při všech úvahách o odlišnostech a shodách je tu však cosi mnohem důležitějšího. Nejde o to popírat význam krizového stavu ekonomiky nebo případného napětí v sociální struktuře. Po Furetových pracích o Francouzské revoluci, po pracích F. X. Guerry o reformě a revoluci mexické a hlavně po studiích o různých přechodech k demokracii může jen málokdo pochybovat o rozhodující úloze vlastní politické sféry. Je jen zdánlivým paradoxem, že právě tehdy, kdy se zhroucením starého režimu vymizí i celá zprostředkující sféra politiky a všechny subsystémy začnou fungovat jinak (třeba právo – viz akční výbory, prověrkové komise, lidové tribunály), kdy se ve slitém a zároveň chaotickém celku zdá, jako by sociální sféra přímo komandovala ekonomiku, že právě tehdy rozhoduje o blízké či vzdálené konsolidaci nového systému cosi tak špatně postižitelného optikou klasických teorií sociálního nebo ekonomického determinismu, jako je konkrétní počínání politických elit, psychické ustrojení, informovanost a způsob rozhodování a vystupování jednotlivých osobností. Právě tyto faktory, které lze snadněji popsat v jejich jedinečnosti nežli je formalizovat a podrobit srovnání, rozhodují o tom, zda se vytvoří a zkonsolidují instituce, které nově propojí ekonomickou, sociální a politickou sféru. Instituce, které nezbytně zredukují široký rejstřík možností otevřených v momentu zlomu (zde je také jeden ze zdrojů nevyhnutelného rozčarování), sníží nepředvídatelnost systému nebo – v terminologii Niklase Luhmanna – nově fixují vztah mezi systémem a okolím.

Čili: co Španělům závidím, není ani odlišná startovní čára jejich ekonomiky, ani náskok v zákonné úpravě vlastnických vztahů, ani příznivější mezinárodní okolí (nepochybně měli do Evropy blíže), nýbrž vědoucí chování politické reprezentace, představitelů končícího i začínajícího řádu, kteří se dokázali zbavit pocitu vlastní exkluzivity, mravní a intelektuální suverenity spojené s netolerancí.

Schopnost Španělů poučit se z historie lze nejvýstižněji demonstrovat na tom, jak rozdílně si počínali zakladatelé druhé republiky v roce 1931 a tvůrci pofrankistické parlamentní monarchie v letech 1976-1978, a to v souvislosti s tématem pro nás aktuálním – s tvorbou nové ústavy. Stručně řečeno, zakladatelé druhé republiky se domnívali, že mohou budovat stát na zeleném drnu: především je nutno nekompromisně odstranit všechny pozůstatky temné minulosti. Autoritativní režim se zhroutil takřka nečekaně, i když si to také mohli vykládat jako zásluhu svého zásadového odporu. Nové vládě se říkalo vláda profesorů nebo vláda literátů; s výjimkou odborářského předáka Larga Caballera pocházeli všichni z okruhu madridského Atenea, střediska tvůrčí inteligence, jež bylo ve vleklém konfliktu s diktátorským režimem Prima de Rivery. A v samé vládě brzy získali rozhodující vliv ti morálně nejpřesvědčivější. Především Manuel Azaña, po desetiletí vůdčí osobnost Atenea, dramatik, romanopisec a literární kritik, autor nepříliš rozsáhlého, zato myšlenkově hlubokého a sžíravého díla o konfliktech talentované osobnosti s nekultivovaným nebo zkorumpovaným a mravně zplanělým prostředím. »Pro mne,« napsal Azaña, »je politická akce obranným hnutím rozumu vystupujícího proti říši omylu. Každý politický boj, zbaven svých jevových podob, se redukuje na boj mezi tím, co je pravda a co je lež.«

Tento postoj vyznačil počátek druhé republiky a do značné míry načrtl i kontury jejího tragického konce o několik let později. Volební zákon pro ústavodárné shromáždění z roku 1931, koncipovaný s cílem zavést cosi jako britský systém dvou stran, značně zkreslil voličskou aritmetiku a zdánlivě poskytl vládní koalici pohodlnou většinu 369 z celkového počtu 470 křesel. Takže varovným hlasům centristů, jako byl Lerroux, jenž požadoval »republiku revoluční proti konzervativní reakci a konzervativní proti revoluci«, brzy přestali všichni naslouchat. Republika měla mít svůj obsah a o něm se nedalo diskutovat s lidmi zděděnými z temné minulosti.

Pod tlakem vlády a nedočkavého tisku byla komise, která připravovala návrh ústavy, s prací hotova ve třech týdnech. Námitky opozice byly považovány za obtížné zdržování – její vůdce Gil Robles si stěžoval, že se o ničem nediskutovalo, jen se hlasovalo. V zásadě tedy prošel značně revoluční, sektářský ústavní koncept socialistů; některé formulace bojovní poslanci v plénu ještě zradikalizovali a kvapně odhlasovali. Veškerá varování byla přehlížena jako pochopitelné výkřiky agonizujících temných sil. Tak třeba poslanec kněz Ramón Molina označil návrh ústavy za výzvu k občanské válce a Gil Robles oznámil jménem věřících, že jakmile bude takový text schválen, oni se jím nebudou cítit vázáni a vyhlásí otevření nového ústavodárného období. Všechno nadarmo. V ústavě z roku 1931 byl již zakódován zmar druhé republiky.

A co více, Azaña v čele nové vlády svými iniciativami neustále připravoval veřejnost o dech. Otvíral stále nové fronty boje, ohlašoval nápravu dalších, do té doby mlčky přecházených nepravostí, i když bylo jasné, že na jejich řešení nejsou politické ani finanční prostředky. Toto »principiální« počínání vítězů z let 1931-1933 sice nesnímá s jejich protivníků spoluodpovědnost za další vývoj, ale v nemalé míře byla krajní polarizace politických sil a pak i sama občanská válka 1936 až 1939 jeho důsledkem.

Ústavodárný proces parlamentní monarchie po roce 1976 byl naprosto odlišný. Tentokrát snad všichni čelní politikové explicitně připomínali, jak zhoubná byla o půl století dříve ona politika »vše pro vítěze« s uplatňováním mechanické většiny, a jak je nezbytné dosáhnout konsensu pokud možno i v běžných otázkách správy země, tím spíše při přijímání základní listiny. Ústavní teoretik socialistů Peces-Barba definoval konsensus tak, že nevyžaduje souhlas ve všech bodech, zato vyžaduje, aby ústava neobsahovala nic, co by pro nějakou politickou skupinu bylo naprosto nepřijatelné.

Příprava návrhu nebyla proto svěřena žádnému vládnímu týmu ani bezpartijním odborníkům, ale sedmičlenné subkomisi, kterou sněmovna ustavila v srpnu 1977 po prvních svobodných volbách z delegátů parlamentních stran v poměru podle zastoupení. Striktní uplatnění této zásady by ale znamenalo, že z přípravy budou vyloučeny menšinové národnostní (regionální) strany, takže socialisté jedno ze svých křesel přenechali Kataláncům. V subkomisi tedy pracovali tři delegáti vládní strany Svaz demokratického středu, jeden socialista, jeden Katalánec, jeden zástupce pravicového Lidového spojenectví a jeden komunista. Výsledek práce byl zveřejněn v lednu 1978 a všechny strany – i bez parlamentního zastoupení – byly vyzvány k připomínkám; sešlo se jich více než tisíc. Subkomise z nich mnohé do textu začlenila, takže 80 procent ústavních problémů bylo vyřešeno. Sporné body se týkaly stejných problémů, jež vedly ke konfliktům už v roce 1931 (oddělení církve od státu, školství, rozvod, přerušení těhotenství, úloha ozbrojených sil, národnostní otázka). Při jednání o postavení církve zástupce socialistů natrvalo subkomisi opustil, takže hrozilo, že druhá největší strana ústavu nepodpoří. Ale ještě než mohlo dojít k definitivní roztržce, sešly se čtyřčlenné delegace Svazu demokratického středu (UCD) a socialistů (PSOE) a během večera se dohodly na kompromisu téměř ve všech sporných otázkách, takže v následujících dnech poslanci těchto stran své zásadní připomínky stáhli. Další potíže se vyskytly, když byl text schválený sněmovnou postoupen senátu, který v něm hodlal provést zásadní změny. Opět se uplatnila kuloárová jednání mezi jednotlivci a delegacemi protivných stran.

Pro demonstraci odlišného politického stylu v obou historických situacích to jistě postačí, i když důvodů k závisti bychom asi našli více. Sluší se však, zvláště u objektů nedostupných, poukázat třeba na křivé nohy. Přinejmenším styl jednání není samospásný –vždyť Španělé zásadní stanoviska k ústavě otupili kompromisními formulacemi a věcné řešení ponechali běžnému zákonodárství, což jistě znamená degradaci ústavy. Spoustu věcí odložili – přechodové vlády UCD si třeba netroufly na rekonverzi těžkého průmyslu a odkázaly ji až vládám socialistů. Nejenže nelustrovali spolupracovníky tajné policie, dokonce v květnu 1981 povýšili udavačství na ctnost zavedením institutu kajícího se zločince, jemuž se za spolupráci s vyšetřujícím soudcem automaticky o dva stupně snižuje vlastní trestní kvalifikace. Vůbec nedospěli tak daleko, že by se třeba parlament prohlásil za kompetentní orgán k pronášení historických soudů a odhlasoval nějaké závazné hodnocení uplynulých čtyřiceti let. A co národnostní otázka? Nejprve privilegované postavení pro Katalánce a Basky, pak zase snaha utopit jejich autonomie v moři ostatních autonomií . . . Mnoho divného v pohybu, žádné rázné rozetnutí, jen postup zvolna vpřed a ustavičné korektury. Ale tak mě napadá, není tohle pro nás jen dalším důvodem k závisti?

Jiří Kunc (1947) vystudoval románskou filologii na FF UK v Praze, později pracoval v Orientálním ústavu ČSAV v oblasti moderních dějin Latinské Ameriky. Nyní v Kabinetu pro politické vědy při Ústavu státu a práva ČSAV, kde se zaměřil na srovnávací studium politických systémů.

Jefim Fištejn

J. F. (1946 v Kyjevě) vystudoval novinářskou fakultu Moskevské univerzity; r. 69 po sňatku s čs. občankou přesídlil do Československa, kde se živil jako překladatel. Signatář Charty 77, r. 80 se vystěhoval do zahraničí, 81 začal pracovat v ruském vysílání Radia Svobodná Evropa, kde jako renomovaný komentátor působí dosud. Široce se zabývá politologií a kulturologií; publikoval v Listech, Svědectví a j. českých a ruských periodikách.

Složitý systém vystavený působení vnějších sil tíhne k takové přestavbě, která by maximálně redukovala výsledek vnějšího působení.

Le Chatellierův – Brownův princip

GORBI

KOUZLA ZBAVENÝ

(nad článkem Jurije Burtina)

Pokusme se důstojně uzavřít kapitolu jedné trapné lásky. Michail Sergejevič Gorbačov už dlouho není a zřejmě nikdy nebyl tím, za koho jsme jej v poněkud dětinské iluzi pokládali. Události posledních měsíců hovoří příliš jasnou řečí, pro Gorbačovovy domácí posuzovatele jsou to už jen poslední tahy portrétu hlavy sovětského státu a KSSS. Oporou v našem účtování nám může být zajímavá a přesná analýza ruského publicisty Jurije Burtina »Gorbačov: politický portrét«, kterou 17. 1. 90 uveřejnila v Moskvě Nězavisimaja gazeta; nahlédneme i do dalších materiálů.

Jurij Burtin sám v úvodu svého článku hovoří o »předběžném účtování«, protože Gorbačov se jeví svým životopisem, reputací i pocity, které vzbuzuje v různých skupinách svých současníků, už na první pohled jako složitá historická postava. Iniciátor reforem i zjevná překážka v jejich uskutečňování, zvěstovatel »glasnosti«, který nejednou hněvivě hrozil pěstičkou těm, kdo se ji osmělili brát vážně, autor hesla demokratizace i novopečený diktátor, jenž se vehementně zasazuje o utlumení demokratického hnutí a dělá i nemožné, aby zachránil z totalitního systému, co se dá. Státník, s jehož jménem je stejným právem spojováno uvolnění ve světě, jakož i prudký růst společenského napětí doma, osvobození lidstva od strachu před atomovou smrtí i statisíce uprchlíků z Ázerbájdžánu a Arménie, stejně jako úděsná genocida v Sumgaitu, Baku, Dušanbe, Ferganě a jinde.

»Na Západě Gorbačova donedávna nosili na rukou a nedali na něho dopustit,« píše Burtin, »a tato skutečnost byla přesvědčivě stvrzena udělením Nobelovy ceny za mír. Ovšem o popularitě mezi jeho spoluobčany darmo mluvit: lidé ho nemají rádi, a to velmi zřetelně. Zdá se, že to není způsobeno jen výrazným a stále rychlejším úpadkem a zhoršováním životní úrovně většiny obyvatelstva za léta jeho vlády. Neméně odpuzují jeho osobní vlastnosti jako touha po moci, samolibost, sklon k lavírování a uhýbání, neupřímnost, naprostý nezájem o člověka, jenž čiší z jeho nekonečných proslovů, nejednou projevená zatvrzelost a bezcitnost. Stačí si vzpomenout v této souvislosti na jeho chování po havárii v Černobylu: několik dní hrobového mlčení a pak více než tři roky utajování skutečného rozsahu území zasaženého radiací, a to za cenu života a zdraví desetitisíců, statisíců lidí.

Sám Gorbačov si, jak se zdá, nedělá iluze o své oblibě. Všichni si pamatujeme, jak on sám i jeho skupina prosazovali, aby nebyl volen za prezidenta v celonárodních volbách (s komickou výmluvou, že na to není čas), ale poslanci na sjezdu, kde měl zajištěnu spolehlivou většinu. Během roku, který uběhl od té doby, rozšířil ještě dvakrát své pravomoci, aniž by se veřejnosti ptal na její mínění, ale víc úcty si tím nezískal, spíše naopak. Svědčí o tom leccos, pravděpodpbně však nejvýmluvněji osudy jeho politických protivníků. Stačilo například, aby generální tajemník KSSS vyjádřil své pobouření nad týdeníkem Argumenty i fakty, a náklad tohoto do té doby poměrně málo rozšířeného listu ve velmi krátké době dosáhl neslýchané výše – 32 milióny výtisků. A co Jelcin, z něhož právě Gorbačovova zášť učinila nejpopulárnějšího muže v zemi?«

Existuje ovšem také jiný pohled na věc. Mnozí sovětští intelektuálové se dívají na Gorbačova sice bez nadšení, přece však o poznání smířlivěji. O to přísnější jsou pak vůči »populismu« a »davovým emocím«. Mítinkový povyk uráží jejich jemnocit, lidový vztah ke Gorbačovovi hodnotí jako projev »nízké politické kultury« a přesvědčivý důkaz všeobecné nepřipravenosti k demokracii. Namátkou cituje Burtin několik hesel doktora historických věd A. Kivy »Nebojme se autoritární moci« (Izvěstija z 11. 12. 1990): »Je načase učinit přítrž řádění radikálů a ultraradikálů. Nechť se nesnaží vnutit lidu to, co zatím nemůže přijmout . . . Nemá smysl neustále zdůrazňovat odpovědnost strany a bezpečnostních orgánů za chyby minulosti . . . Na cestě od totality k demokracii se nedá vyhnout etapě autoritarismu . . . Není proč se obávat prezidentské moci . . .«

Tedy – ať žije autoritarismus, byť by mu scházela přirozená autorita! »Všechno to do sebe hezky zapadá a je cítit povědomým zápachem táborové šlichty,« dodává ještě Burtin a ptá se:

»Čím si vysvětlit tak hluboké, až diametrálně odlišné rozdíly v hodnocení Gorbačova různými skupinami jeho současníků, ale především ty nápadné rozpory v jeho vlastním chování? Záhadná postava, chaotická, rozpory a pochybami zmítaná povaha? Ale kdeže. Pro takové osobnosti není místa v nomenklatuře. Ale vždyť ani my nejsme zaplatpánbu slepí, denně ho vidíme a slyšíme v televizi. Myslím, že jakákoli záhadnost se vypaří a všechno začne být prosté a jasné, jakmile začneme při výkladu Gorbačovova jednání vycházet z jeho skutečné úlohy v dnešním společenském zápasu a zejména – což je nejdůležitější – z proměn této role, které se odehrály před našima očima.«

Státníkův politický životopis není zatím sepsán, ale každý budoucí životopisec musí souhlasit s tím, že není Gorbi jako Gorbi. Hrdina z prvních let přestavby se liší od toho, který je na scéně na přelomu let 88–89 . . .

Michail S. Gorbačov byl zvolen generálním tajemníkem ÚV KSSS 11. března 1985. Okolnosti této volby byly okamžitě podrobeny romantizujícím transformacím, posilujícím státníkovo bojovné image. Různé svědecké výpovědi dávaly na srozuměnou, že volba Gorbačova byla výsledkem urputného boje uvnitř politbyra a ÚV strany, probíhala ztuha, přes odpor konzervativců. Šlo o to vzbudit dojem, že přestavba měla alternativu, o níž se rozhodlo nepatrnou většinou hlasů. Takovou verzi podpořil i Jegor Ligačov, aby mohl tuto zásluhu připsat sobě k dobru. Z jakýchsi důvodů vyhovoval zkreslující výklad události samotnému M.S.G., který vlastnoručně rozvedl legendu v barvách. Na setkání se zástupci americké inteligence v červnu loňského roku bájil takto: »V noci z 10. na 11. března 1985 větší část politbyra a stranického vedení dospěla k pevnému přesvědčení, že takto dále žít nelze, a rozhodla se radikálně změnit směr vývoje. O den později jsem byl zvolen generálním tajemníkem ÚV. Započala, jak jí říkají za Západě, druhá ruská revoluce.«

Zcela jinak utkvěl osudový den 10. března 1985 v paměti Vadima Pečeněva, tehdejšího pomocníka Gorbačovova předchůdce Konstantina Černěnka. V obšírné stati »Gorbačov: cesta k vrcholu moci« (Gospodin narod, č. 1/91) tvrdí, že navečer toho dne byl spolu s ostatními referenty Gorbačovem pověřen vypracováním tří dokumentů: nekrologu k úmrtí Černěnka, provolání k lidu a zprávy nového generálního tajemníka ÚV. Cituji: »Všichni jsme již věděli, kdo bude zítra tuto zprávu přednášet – M. S. Gorbačov. Z toho jednoznačně plynulo, že politbyro ho již jmenovalo generálním. Den nato byl návrh na jmenování, předložený Gromykem plénu ÚV, okamžitě, bez námitek a projednávání, jednomyslně schválen. Žádný – zdůrazňuji – žádný zápas, o němž tak dramaticky vykládal Ligačov na 19. stranické konferenci, se nekonal a ani konat nemohl.«

Vadim Pečeněv v článku dokládá, že ve zmíněné době Gorbačov fakticky řídil činnost politbyra a sekretariátu ÚV, jehož zasedáním, pověřen Černěnkem, předsedal od února 1984. Jmenování generálním tajemníkem tedy pouze formalizovalo skutečné poměry v areopagu strany.

Závratnost této strmé kariéry nejednou vzbudila dojem záhady. »Záhada jménem Gorbačov« – tak se jmenoval článek v Moskovských novostech z roku 1989, který vedle obecných komplimentů na adresu původce nového politického myšlení obsahoval již mírnou kritiku jeho nedůslednosti a pokus o analýzu jeho chyb. Gorbačov je totiž ojedinělý tím, že chyboval vždy, nejen za přestavby; zpackal, co se dalo, aniž by ho to zbrzdilo v cestě nahoru. Do politbyra se dostal z funkce tajemníka ÚV pro zemědělství, když zdaleka nekvetlo. Definitivně se začalo hroutit v době, když je měl na starosti v polibyru, ale přesto byl znovu povýšen. Co, u všech čertů, za tím vězí?

Starý aparátčík Vadim Pečeněv má za to, že klíč ke Gorbačovově záhadě je třeba hledat v jeho předpřestavbovém období. Z osobního letitého styku došel k poznání, které se zdánlivě vymyká z pozdějšího kontextu. Gorbačov prý byl ve svých postojích podstatně konzervativnější než kupř. Brežněv, Andropov nebo Černěnko. Požíval pověsti moderního, všestranně obeznámeného skálopevného leninovce, pedanticky oddaného dogmatu. Ne náhodou byl právě on pověřen celkovým dohledem nad vypracováním posledního stranického programu, dlouho předtím, než se stal generálním. Své kerberské poslání bral M.S.G. smrtelně vážně a častým zasahováním dokázal ztrpčovat život mladým referentům, když podvazoval každý jejich pokus o nekonformní formulaci. Pečeněv píše, jak na Gorbačovovo naléhání byla vrácena do programu teze o rozvinutém socialismu a – nastojte! – slovo »přestavba« v obratech jako »nutnost přestavby starého hospodářského mechanismu« bylo důsledně nahrazeno »zdokonalováním«, což měnilo myšlenku v nesmysl.

Pečeněv uvádí řadu jiných zábavných faktů. Začátkem osmdesátých let dospěl Černěnko k názoru, že by nebylo špatné oddělit stranické funkce od státních a hospodářskosprávních. Tuto objevnou myšlenku pak rozvedli pomocníci jeho jménem v teoretických statích v časopise Kommunist a v inaugurační zprávě, když byl v roce 1984 zvolen stranickým generálem. To vše pak opravňovalo jeho referenty, jak se domnívali, zahrnout tuto stěžejní tezi do nového stranického programu. Ale u Gorbačova nepochodili: »Já« – řekl M.S.G. – »takové počínání neschvaluji a od nápadu se distancuji.« A dodal nečekaně: »Když se před časem pokusil Jurij Andropov převést tuto tezi do praktické roviny, musel jsem mu tvrdě oponovat. Vždyť u nás, soudruzi, neexistuje mechanismus, který by zajišťoval samostatný pohyb národního hospodářství. Kdyby za stávajících podmínek první tajemníci stranických výborů svěřili otěže řízení do rukou hospodářských pracovníků, vedlo by to nevyhnutelně k hospodářskému rozkladu.« Na plachou námitku tehdejšího šéfredaktora Pravdy V. Afanasjeva, že by zrušení nomenklatury a zavedení volených řídících funkcí mohlo prospět věci komunistického budování, odsekl M.S.G. neúprosně: »To bychom pak měli polskou variantu zaručenu!« Co je polská varianta a jak s ní bojovat, věděl Gorbačov nejlépe. Právě v popisovaném období 1984–85 předsedal komisi politbyra ÚV pro polskou otázku . . .

Pečeněvovy vzpomínky jsou čtením velice poučným: »My, mladí referenti, jsme byli zprvu zaskočeni takovým Gorbačovovým okřikováním z pozic – řekněme si to otevřeně – konzervativně-dogmatických. Po jednom z jeho četných zásahů ze mne vyhrklo: Zrovna od něho bych takový dogmatický postoj očekával nejméně – je přece naším vrstevníkem! Jeden kolega, který má nyní pověst neostalinisty a dogmatika, na to prohodil: Na-

opak, právě takový postoj mu psychologicky nejvíc odpovídá. Vždyť celou svou životní dráhou je pravým výplodem byrokratického systému, který se my svými nápady snažíme plaše nahlodávat.«

Rozhodující úlohu z hlediska politické kariéry sehrála podle Pečeněva okolnost, že Gorbačov od prvopočátku hledal pro sebe pozici, kterou důsledně obsazuje i nyní – pozici absolutně centristickou, s nepatrnými odchylkami doprava či doleva. Jenže politická škála před březnem 1985 vypadala podstatně jinak než teď. Krajně pravicové, konzervativní křídlo ztělesňovala v té době skupina Grišina a Romanova, »liberální levice« byla reprezentována Andropovem a Černěnkem. Být uprostřed proto nutně znamenalo být o něco konzervativnější než tito pochybní pokrokáři. Proto je nemožné bezpečně oddělit v Gorbačovových postojích ty, které obrážejí jeho niterné inklinace, od těch, jež jsou diktovány politickou konjunkturou. Vlastní přesvědčení pro něj hraje zanedbatelnou roli: je lépe ho jako zcela bezvýznamnou veličinu nebrat v úvahu.

»Nemyslím si,« píše Pečeněv, »že by Gorbačov, i když veřejně vyslovoval pravicově centristické názory, v hloubi duše choval levicově pokrokářské tužby. Nikdy jsem si nepovšiml v jeho chování byť i náznaku pokrytecké dvoutvářnosti nebo osobnostní rozpolcenosti. Domnívám se, že právě centrismus, bez ohledu na jeho politický obsah, byl a zůstává pro Gorbačova nejpřirozenější věcí na světě, poněvadž pouze centrismus mu zajišťuje to, co je pro politika jeho úrovně a ražení naprosto nejdůležitější: nejdřív uchopení moci a pak její rozšíření.«

Podržme v paměti tento předběžný závěr pro potřeby další úvahy. Jak uvádí ve svém článku Jurij Burtin, v prvních měsících po obsazení křesla generálního tajemníka ÚV KSSS působil Gorbačov dojmem obvyklého »nového koštěte« ve starém chlívku stalinsko-brežněvovského reálsocialismu. Částečné omlazení řídících kádrů, neotřelé prosazování přednostního rozvoje strojírenství, jistá obměna oficiálního slovníku (»urychlení sociálně-ekonomického rozvoje«), protialkoholní kampaň, která mu vynesla přezdívku »minerální tajemník« – toť vše, co nám utkvělo v paměti z oněch prvopočátků (1985 až 86). Kdyby se těmito prvními kroky stav země o píď změnil k lepšímu, pak by asi u toho zůstalo. Ale pomalé, leč jisté sesouvání socialistické ekonomiky pod nebezpečnou čáru absolutního poklesu výroby pokračovalo, a tak nutkání »něco udělat« se ukázalo být silnější než stagnační setrvačnost. Vládnoucí oligarchie, jista si neotřesitelností své moci, požehnala tedy podstatnějším reformám svého nového vůdce.

Nejrozhodnější posun se odehrál v oblasti, která se politbyru zdála nejméně nebezpečná, neohrožující bezprostředně zájmy nomenklatury: ve sféře mezinárodních vztahů. Relativně snadno – stačilo zřeknout se některých, pro systém nepodstatných, ideologických stereotypů – se podařilo značně snížit břemeno nehorázných vojenských výdajů, pro něž se trhala ve švech neúčinná sovětská ekonomika. Navíc tu byl eminentní zájem o úvěry a technologickou pomoc ze Západu. Proto byla podniknuta řada opatrných kroků vstříc západním návrhům, předtím nesčetněkrát odmítnutým. Byly to nesporně rozumné kroky a Gorbačov se Ševardnadzem na tom mají nespornou zásluhu. Ale kdo řekl »a«, musí říci i »b«.

Odzbrojení vyžadovalo vzájemnou důvěru, otevřenost, uznání obecně lidských norem a hodnot, což v případě totalitního systému znamenalo požadavek určité liberalizace, a to nejen v zahraniční, ale také ve vnitřní politice, a zároveň také v rámci »socialistického tábora«. Z toho pak vyplynulo vyhlášení »glasnosti« a hesla »více demokracie« (vyváženého zpočátku heslem »více socialismu«), propuštění politických vězňů, návrat akademika Sacharova z vyhnanství. Tedy namísto obvyklé závislosti zahraniční politiky na vnitřní se stal pravý opak: zahraniční politika nového sovětského vedení nebyla tentokrát ani tak »prodloužením«, jako spíše inspirací a pobídkou pro politiku domácí.

Avšak přestavbové líbánky záhy vzaly za své. Nesplnila se naděje aparátu, že kontrolovaná »glasnosť« nenaruší monolit systému a že vděčné masy budou trpělivě a skromně očekávat slíbená dobrodiní. Příliš hluboká byla krize, příliš mnoho výbušné směsi se nashromáždilo ve společnosti, a drobné, zbrklé, polovičaté reformy, hrdě nazývané »revolucí shora«, jen rozlaďovaly vrzavý, třebaže stále jakžtakž fungující mechanismus. Polarizace společenských sil brzo postavila Gorbačova před volbu: Komu stranit – lidu, či nomenklatuře? Radikalizovat přestavbu, s podporou veřejnosti rozhodně usilovat o nahrazení totalitně-byrokratického státu státem demokratickým, zbídačující »plánované« ekonomiky tržním hospodářstvím? Nebo naopak – přibrzdit proces změn, za každou cenu obnovit kontrolu ze strany aparátu a zajistit pro něj maximální výhody?

Budoucí Gorbačovův životopisec nám zajisté poví mnoho zajímavých věcí o faktické a psychologické stránce této volby. Byla učiněna z vlastní vůle, či pod nátlakem? Padla pod dojmem okamžité události, nebo to byl dlouhodobý proces, plný kolísaní, rozhodování a vnitřního zápasu? Jaké vnější síly tu působily? Jsou to zajímavé, nezanedbatelné podrobnosti, ale z historického hlediska je mnohem důležitější výsledek. A ten je znám: když měl volit mezi lidem a nomenklaturou, ráčil soudruh generální tajemník upřednostnit to, co mu bylo blízké a rodné – nomenklaturu a pro ni výhodnou aparátnickou variantu přestavby.

První krůčky tímto směrem byly učiněny už v dobách rozpuku přestavby. Nezapomínejme, že stranické zapuzení Jelcina, provedené pod osobním Gorbačovovým vedením zcela stalinským způsobem, se odehrálo na podzim roku 1987. Čas dosvědčil symptomatický význam tohoto činu, který se tehdy zdál být jen dílčí, třebaže nepříjemnou epizodou. Již příští rok 1988 odhalil Gorbačovovu netušenou podobu, jako kdyby se z velikonočního vajíčka vyklubalo krokodýlí mládě.

19. stranická konference se svolávala v době všeobecného nadšení a elánu pod znovu oživeným heslem »Všechnu moc sovětům!« A najednou, těsně před závěrem konference (jejíž delegáti předvídavě nebyli voleni, ale pečlivě vybíráni), zazní návrh generálního tajemníka, aby předsedy sovětů na všech úrovních byli »zpravidla« první tajemníci stranických organizací příslušné úrovně: okresních, oblastních, ústředních. Je hned na místě ve zmatku odsouhlasen i těmi, kteří by jinak protestovali. Vtipnost tohoto »spojení funkcí«, schváleného pravda rozpačitě, ale přece jen bez znatelného odporu, tehdy mohli docenit jen nejbystřejší jedinci: všechnu moc sovětům, které nicméně zůstanou v moci nomenklatury! Geniální zákeřnost postupu spočívala v tom, že Gorbačov vůbec netrval na jeho absolutním prosazení – ba naopak, nutně potřeboval exemplární výjimky v nejexponovanějších místech (Mossovět, Lensovět aj.), jist si tím, že bezpečně ovládá neviditelnou část společenského ledovce. Tento hmat se časem vycizeloval v základní princip Gorbačovova machiavellismu: dovolit, ne-li podnítit volnou hru politických sil v marginálních sférách, zatímco má nadobro zajištěnu kritickou masu společnosti, její – řekněme – kontrolní balík. Exponovaná poloha nezávislých sovětů provokovala zdání, že se podílejí na výkonu reálné moci. Takto se demokratická varianta vývoje dala v dobře kontrolovatelné situaci rozehrát a odehrát coby vyzkoušeně nevhodná. Mezitím se sovětská moc znovu stala synonymem moci stranické, a to nejen na prezidentské úrovni.

To je pouze jeden z příkladů za všechny, ale stejně dobře do této techniky zapadá způsob, jakým protlačil Gorbačov přes starý Nejvyšší sovět ústavní změny a nový volební zákon s velmi vtipným vynálezem – povinnou třetinovou reprezentací KSSS a jejích dceřiných institucí. To zajišťovalo sovětské oligarchii bezpečnou většinu v nejvyšších zákonodárných orgánech a samotnému Gorbačovovi přineslo nezanedbatelnou maličkost – mimovolební vstup na tento můstek k prezidenství. Tak byl vytvořen mechanismus, který umožňoval svému tvůrci vzestup až k samovládě a z ukazatele jeho popularity činil irelevantní veličinu.

»Takže mluvíme-li o G. jako o politikovi,« říká Burtin, »nemůžeme přehlédnout rozdíl mezi „před“ a „po“. Před případem Jelcin, před 19. konferencí, před Sumgaitem (o jehož utajení se postaral, což evidentně umožnilo následující opakující se projevy genocidy v různých místech země) je jeden Gorbačov, po tom všem – a stále větší měrou – úplně jiný Gorbačov. Nejprve je to oligarcha-reformátor, velice umírněný, který nikdy nedal najevo, že by měl nějaký vyhraněný sociální program, ale přesto je přece jen reformátorem systému; potom je to převážně jeho ochránce. Den za dnem, rok za rokem opakuje svoji oblíbenou písničku: „Přestavba nemá alternativu“, ale pokud to předtím znamenalo: musíme přestavovat, není jiná možnost, teď to znamená, nesmíme připustit demokratickou alternativu té varianty přestavby, která udržuje systém, a v rámci které já hodlám udržet stát.

To všechno většinou naši politologové a publicisté ponechávají stranou, když mluví o G. a lámou si hlavu nad logikou jeho politického chování. Zpravidla mluví o „Gorbačovovi vůbec“ a na vysvětlení těch nebo oněch jeho činů uvádějí ještě obecnější úvahy o tom, co si může a co si nemůže dovolit každý (žádný) pragmatický „reformátor“; o tom, že politika je vždy výslednicí různých protikladných sil atd. Výsledkem podobných hlubokomyslných úvah je nejčastěji závěr, že rozebíraný způsob jednání se sice nejeví jako

nejlepší, ale každý jiný by mohl být ještě horší.

Takové generalizující rozumování namísto konkrétní historické analýzy vede k falešnému hodnocení Gorbačovových zásluh i přehmatů. Na jedné straně jej, jako hrdinu ze známé Hoffmannovy pohádky, zahrnují chválou za skutky, které vykonali jiní nebo které byly způsobeny objektivním během událostí (do značné míry sem patří sebezapření, s nímž jsou někteří Východoevropané ochotni vidět v sovětském státníkovi hlavní zdroj změn, jež se odehrály v jejich zemích). Na straně druhé, všichni svorně souhlasí s tím, že Gorbačovova politická dráha je poznamenána množstvím chybných rozhodnutí, aniž by vyjasnili, co se tu za chyby považuje, v jakých souvislostech či z hlediska jakých zájmů se chybovalo. Pokud máme na mysli zájmy státu, byly skutečně nejednou poškozeny Gorbačovovou vnitřní politikou do té míry, že označení politiky jako chybné je tu samo o sobě projevem nepřiměřené benevolence. Cožpak se dá třeba nazvat chybou zneuznání a zmaření programu »500 dní« Šatalina a Javlinského, který sliboval aspoň částečnou stabilizaci agonizující sovětské ekonomiky? Díváme-li se ovšem na Gorbačovovo počínání z hlediska stavovských zájmů nomenklatury, pak zjistíme, že spíše než chyb a přehmatů má na svém kontě více zásluh, leckdy vskutku nesmazatelných.

»Ano, život ukázal, že Gorbačov projevil nedostatek prozřetelnosti, když odkopnul z cesty kámen, který pak způsobil lavinu. Ale byl to také on, kdo dokázal na této lavině s obdivuhodnou bravurou balancovat. Když se zdálo, že byrokratická vrstva, které vévodí, definitivně ztrácí půdu pod nohama, byl to právě on, kdo jí pomohl nejen se udržet a nepadnout, ale během posledních dvou let nejméně třikrát významně posílil její pozice«, říká Burtin.

Ty tři případy, o nichž autor článku mluví, to jsou první sjezd lidových poslanců v polovině roku 1989, zavedení prezidentského režimu v březnu 1990 a udělení mimořádných plných mocí prezidentovi, schválené v prosinci téhož roku.

Prvnímu sjezdu lidových poslanců předcházela vzedmutá vlna demokratické aktivity. Gorbačov dokázal opozici politicky vykleštit. Všichni byli nemile zaskočeni jeho paternalistickým vystupováním, tím, s jakou samozřejmostí sahal po unfair metodách: pošlapával, když se mu to hodilo, svou vlastní ústavu, okatě manipuloval poslušnou většinou, spouštěl, když si usmyslil, volební mašinerii, nebo naopak vypínal mikrofony, zbavoval slova či jinak umlčoval oponenty, včetně Sacharova, arogantně skákal do řeči a nakonec předčasně prohlásil sjezd za ukončený, což se mimochodem velice podobalo rozpuštění Ústavodárného shromáždění v roce 1918. Jedni omlouvali tyto »procedurální nedostatky« nedostatkem demokratických zkušeností, jež Gorbačov teprve sbírá (»učíme se demokracii«), pro jiné to bylo vyhřeznutí jeho nesympatického nitra. Pro Jurije Burtina jsou obě dvě vysvětlení zavádějící: »Řekněme si to po lopatě: byly to metody a formy důmyslně připraveného a důsledně provedeného státního převratu. Díky Gorbačovově manipulačnímu umění vykonal sjezd to, co se od něj nejméně očekávalo – obnovil samovládu stranicko-byrokratického aparátu. A nejen obnovil, ale i upevnil, protože pověřil vedoucí představitele tohoto aparátu výkonem moci teď už skutečně jménem lidu. Vezmeme-li v úvahu tento výsledek, pak i ta »různohlasá« vystoupení poslanců, stejně jako nejednotné hlasování přišly velice vhod: prosím, račte – vlk se nažral a koza zůstala celá. I pluralismus si přišel na své, a pluralisté přitom ostrouhali kolečka – v porovnání se svými odvážnými projevy a předvolebními sliby teď vypadali jako mluvkové a podvodníci, nebo přinejmenším jako lidé neseriózní a bezvýznamní, které bylo snadné smést z cesty.«

To, co jsme tedy považovali za reálný poli-

tický zápas, byla ve skutečnosti dovedná inscenace, co jsme měli za improvizaci, byla chladnokrevná kalkulace.

Nevšední schopnost prezentovat svou vlastní výhodu jako kompromis předvedl Gorbačov během prezidentské kampaně. Vlastně to nebyla žádná kampaň. Myšlenka se zrodila už na podzim 89 pod dojmem frontálního útoku, v němž veřejnost žádala odstranění 6. článku ústavy, zakotvujícího vedoucí úlohu komunistické strany. Tento soustředěný útok demokratů dokázal Gorbačov na druhém sjezdu lidových poslanců odrazit jen s vypětím všech sil a s použitím nekalých prostředků. Ale z četných výzkumů znal lidové nálady a chápal, že v delší perspektivě je stranický mocenský monopol neudržitelný. Co teď? Z beznadějné situace těží Gorbačov maximum: narychlo svolává mimořádný sjezd lidových poslanců, kde rozehrává skvělou partii: sám navrhuje nešťastný 6. článek Ústavy zrušit! Ale tentokrát – jakožto iniciátor návrhu – může smlouvat, nabízí handl, něco za něco: strana se dobrovolně vzdává ústavní mocenské výsady a výměnou si přeje maličkost: prezidentský úřad pro svého generálního – bez nějakých celonárodních voleb s alternativními kandidáty. Kompromis se zdá být přijatelný a je také bez vzdorování schválen ke všeobecné spokojenosti. Až později pochopí ošizení demokrati, že znovu naletěli: stranický aparát de facto upevnil své postavení, dostal pomocí »svého« prezidenta do rukou veškerou výkonnou moc, která bezpečně brání jeho zájmy. Propagandistický povyk kolem zrušení 6. článku neotřásl komunistickou stranou, na svých místech zůstali okresní, oblastní výbory, gigantická síť stranického tisku, stranický majetek, celý systém privilegií a prebend. Dokonce jakoby natruc domnělým »vítězům«, vzápětí po třetím sjezdu, kde byl Gorbačov promován na prezidenta, dostali straničtí funkcionáři a jiná byrokratická holátka bohatě přidáno k platům. Od té doby uplynul rok, ale dosud nebyla žádná politická strana řádně registrována – důvodů je vždycky habaděj. Ruští demokraté, poučeni ze stalinských dob, vždy chápali, že ústava je jen papírový tygr, ale ukázalo se, že Gorbačov to chápe přece jen lépe.

Třetí akt se odehrál v posledních měsících – čtvrtý sjezd lidových poslanců svěřil Gorbačovovi již zcela diktátorské plné moci. Jeho výnosy mají nyní platnost zákonů. Stejně jako ve všech předchozích případech se tak stalo na jeho vlastní návrh.

Čím vysvětlit novou funkční podobu Gorbačovovy osobní pozice? Jako zoufalý pokus hlavy státu zastavit zhoubně rozkladný proces v zemi? Jako manévr, který umožní odpovědnému poctivci potřít kořistnictví aparátu, jenž se v poslední době už zcela nezakrytě obohacuje tím, že převádí státní prostředky na konta všelijakých pseudodružstev, joint ventures a jiných fingovaných podniků s účastí stranických výborů, tyje z několikerého zvýšení cen zlata a klenotů (o nichž samosebou ví předem), z valutových machinací a jiných metod vyprazdňování státní kapsy?

Samá voda! Burtin cituje ve svém článku známého sovětského publicistu Lena Karpinského, dle kterého je diktatura také chaosem, jenže zaváděným shora, přitom znásobeným tím, který už existuje – tedy eskalace chaosu, politický chaos naroubovaný na chaos ekonomický. Pokud jde o boj proti organizované zločinnosti a stínové ekonomice, pak musíme konstatovat, že i přes občasný válečný povyk a elán ministerstva vnitra, KGB, vlády a samotného prezidenta nejsou oběti na straně protivníka jaksi vidět. A vůbec – což nestačily pro tento čacký boj staré prezidentské kompetence?

Na něco ovšem skutečně nestačily. Potřeba nové diktatury vyvstala poté, co svazové republiky, včetně Ruské federace, vyhlásily vlastní suverenitu a daly najevo, že svou nezávislost berou opravdu vážně. Teprve tehdy začaly vedení KSSS, špička vojensko-průmyslového komplexu, činovníci nespočetných celosvazových resortů a »agresivně poslušná« většina v Nejvyšším sovětu jevit známky neklidu. Jejich zraky se upřely jako vždy ke Gorbačovovi. A Gorbi nezklamal.

Ryzí demokrat na Gorbačovově místě by jistě uvítal proces transformace sovětské totalitní říše ve volné společenství suverénních států. Uvítal by a pomohl překonat nestvůrnou centralizaci, zrušit přebujelou, parazitní nadstavbu nad republikami, která si říká Centrum, navázat mezi republikami přímé, vzájemně výhodné smluvní styky. Ale Gorbačov, jakožto vůdce »nomenklaturní strany«, zvolil pravý opak. Proto ta »válka zákonů«, kterou Centrum vyhlásilo Rusku, ostatním republikám, zkrátka válka proti většině obyvatel země. Proto blokáda Litvy nařízená prezidentským výnosem, ale také nevyhlášená blokáda Moskvy, Leningradu a jiných měst, kde zvítězil blok »Demokratické Rusko«, proto konzervativní radikalizace čtvrtého sjezdu lidových poslanců, který přeslechl Ševardnadzeho dramatické varování a pár lidských hlasů a učinil, co od něj požadovali – znovu pozměnil ústavu a otevřel tak cestu k diktatuře.

Kruh se uzavřel. Gorbačov, který začal s kritikou Stalina a Brežněva, skončil restaurací – přinejmenším zatím v Centru – administrativního systému zcela stagnačního ražení. Restaurace se sice odehrává na poněkud pozměněném ideologickém a společenském pozadí, které zpochybňuje její životnost, ale Gorbačovova starost to není. Stojí zde, tváří v tvář své přestavbě, coby novodobý Taras Bulba: »Já jsem tě zplodil, já tě zabiju!«

Kdo je Michail Gorbačov, jaký je reálný obsah jeho šestileté vnitropolitické činnosti? V Burtinově článku je to řečeno se vší zřetelností:

»Je to jeden z těch dosti často se vyskytujících reformátorů, kteří – jak se říká – „začnou s chválou a končí s hanou“. Zaslechnou hlas doby a odpovědí mu, nemají ale dostatek lásky ani odvahy, aby jej následovali s pevností a odhodláním, v polovině cesty zaškobrtnou, obracejí, vzdávají se a výsledkem je nejen konec dobré věci, ale nakonec i nové zmnožení zla.

Je to vlastně docela prostý příběh. Vůdce zchátralého totalitního systému chce upevnit jeho stabilitu, a tak se pokouší trochu jej reanimovat, oživit a zdokonalit, ale ztrácí kontrolu nad procesy, které vyvolal v život – ty se rozvíjejí nadále podle vlastních zákonitostí a překračují stanovené meze. A v tomto okamžiku, místo aby v tom spatřil prst Boží a přikročil k radikalizaci započatých proměn, po jistém váhání mezi totalitou a demokracií začíná usilovně pracovat na zachování a stabilizaci hroutícího se systému a upevnění privilegovaného postavení jeho vládnoucí vrstvy. A protože nežádoucí procesy sílí, musí vynaložit spoustu obratnosti a vynalézavosti, mezi jiným provést jeden po druhém několik malých státních převratů. Všechno se to zdaří, věci se vracejí k výchozímu bodu a moc je opět pevně v jeho rukou, ale to už v něm všichni vidí ne reformátora, ale reakcionáře. Bývalí spolubojovníci jej opouštějí, na jejich místo nastupují bezzásadoví kariéristé. Avšak i jeho vlastní moc, které toho tolik obětoval, už není zdaleka to, co dříve. Připravena o veřejnou podporu, drží se jen na bodácích. Jaký to bídný konec!«

Neodpustíme si tu ještě obsáhle citovat z Burtina pasáž týkající se onoho tvrdošíjně (zejména v prostředí inteligence) udržovaného přesvědčení, »že přes „všechny své nedostatky“ je G. přijatelný především proto, že je důsledný centrista, stejně vzdálený levici jako pravici. Sám Michail Sergejevič vynaložil nemálo úsilí, aby tento dojem posílil. Když charakterizoval svoji pozici jako obezřetnou a „vyváženou“ (proto ty věčné výzvy k rozvážnosti adresované těm, co měli jiné názory), nikdy nezapomínal distancovat se jak od „konzervativců“, tak od „takzvaných radikálů“. Pravda, to první vždy jen zcela paušálně, kdežto to druhé mnohem konkrétněji a nevraživěji, nevyjímaje často silná slova („podvodníci“ apod.). Těchto rozdílů si ale nikdo nechtěl všímat, a když už, tak si je také správně vyložit. Ochota všechno odpouštět zbožňované osobě (ochota v podstatě hluboce nemorální, protože to znamenalo odpouštět i podvod, cizí utrpení, a dokonce smrt) přišla naší zemi draho. Pokud jde o „demokraty“, ztratili z devíti desetin svou autoritu právě pro svoji nevyčerpatelnou víru v Gorbačova, proto, že se přese všechno (stejně jako ve třicátých letech v poměru ke Stalinovi) vyhýbali „opozici“, tvrdošíjně odmítali každé pomyšlení na něco takového . . .

Tím nechci říci, že Gorbačov ve skutečnosti nikdy nebyl centristou. Byl jím, ale jen krátce. Problém nalezení zlaté střední cesty před ním vyvstal v souvislosti s polarizací společenských sil, spolu s problémem volby mezi demokracií a nomenklaturou, tedy v letech 1987–88. V té době, kdy „revoluce shora“ byla na vrcholu, kdežto „revoluce zdola“ měla za sebou první krůčky, se G. skutečně distancoval nejen od příliš levicově zaměřených sil (vzpomeňme si na zatýkání na Puškinově náměstí), ale i od sil pravicových (vzpomeňme si na odmítnutou akci Ligačova s rozšiřováním stalinistického manifestu Niny Andrejevové v Pravdě z 5. 4. 1988). Posléze se však Gorbačovův centrismus stává stále více záležitostí pouze deklarativní. Časem vzniká silné podezření, že tajně povzbuzuje pravici, protože má na ní osobní zájem. A to i na Ligačovovi samém, kterého si drží zčásti jako strašáka (tady je asi zdroj té oblíbené myšlenky mnoha publicistů, že Gorbačova je třeba bránit), zčásti jako hromosvod pro radikální kritiky; později pak na Gidaspovovi, kterého osobně „přivezl“ do Leningradu, a konečně na Polozkovovi, s nímž už nemá téměř žádná rozdílná stanoviska.

Zájem na nich nesvědčí o ničem jiném než o tom, že sám G. se nezadržitelně pohybuje směrem doprava. Období mezi 19. stranickou konferencí a 27. sjezdem KSSS (léto 1988 – léto 1990) vidím jako období, kdy se Gorbačovův centrismus postupně vypařoval a byl nahrazován stále výraznější a úplnější identifikací se stanovisky té nejreakčnější části aparátu. (Za těchto okolností mě, přiznám se, nemálo udivovali ti, kdo debatovali o žádoucím vzniku „levého středu“ a „svazku Gorbačova s Jelcinem“, jako by tu šlo to to, smířit Ivana Ivanoviče s Ivanem Nikiforovičem, a ne o vztahy politiků představujících protikladné sociální síly a zájmy: jeden zájmy lidu, široké veřejnosti – druhý zájmy zkorumpované parazitní byrokracie.)«

Politika je činností zástupnou, je jednáním jednotlivců ve jménu skupin. Právě proto podle jednotlivců snadno poznáme, koho a co zastupují. Z Gorbačovova nejbližšího okolí vymizeli A. Jakovlev, E. Ševardnadze, V. Bakatin, S. Šatalin, N. Petrakov . . . Neobjevili se a už se neobjeví v nejvyšších funkcích ti, kdo by mohli na jejich linii navázat: G. Javlinskij, A. Sobčak, G. Popov, S. Stankevič, A. Murašov a jiní. Lidé různých názorů, rozdílného věku a povolání, kteří mají přece jenom něco společného: ohromný intelektuální a mravní potenciál, který takto zůstal nevyžádán.

Jejich hromadné vyřazování a odkládání do odpadu politického procesu znamená více než pouhou záměnu jednotlivých hráčů náhradníky. Hlava sovětského státu cílevědomě mění opěrné body na všech podlažích společnosti. Nepotřebuje bývalé »přestavbyvedoucí«, kteří nejednou považovali za svou povinnost prezidenta v těžké situaci podržet. Reálpolitika si nemůže dovolit ohledy na vděčnost, spolehlivost, rovnou páteř.

Ale jak je to s Gorbačovovou prozíravostí a smyslem pro budoucnost, jak je to, koneckonců, s jeho pudem sebezáchovy? Dnes kolem Gorbačova pobíhají vesměs odchovanci ideologického oddělení ÚV, typizované mozky, neschopné generovat myšlenky, lidé bez vlastních nápadů, ale také bez skrupulí. Vysvětlení je nebezpečně jednoduché: změnila se politika, kterou obsluhovalo bývalé prezidentovo mužstvo: pro novou politiku, jejímž obsahem už není »přestavba«, ale pověstná »normalizace«, jsou liberálnější kádry brzdou a přítěží.

Ano, suita každého politického předáka (a zvláště v podmínkách neprávního a nedemokratického státu) vypovídá nejen o jeho osobních sympatiích. Proto Gorbačovovo partnerství s jmenovanými a nejmenovanými demokraty vypovídalo leccos o hlavním směru sovětské velké politiky – k evropské civilizaci, k všelidským hodnotám, k trhu.

Zároveň tato prezidentova družina skýtala jisté záruky proti autoritářství, neřkuli proti diktatuře. Právě pro tuto zásadní vadu je však také Gorbačov nemohl více potřebovat. Nejednou prokázal, že jeho nepřeberné strategické nedostatky jsou bohatě vyváženy hypertroficky vyvinutým mocenským instinktem, vpravdě nietzscheovskou »vůlí k moci«.

Všeobecně se soudí, že »Gorbačov se nemůže stát diktátorem. Ale může se jím stát někdo jiný, komu Gorbačov nyní razí cestu«. (S. Stankevič v Moskovských novostech z 13. 1. 1991) Nuže, za prvé, tvrdým zásahem v Pobaltí dokázal Gorbačov, že v mocenské sféře není role, kterou by nezvládl; za druhé, ani Stalin se diktátorem nenarodil, ale k diktátorství se propracoval.

Jurij Burtin uzavírá: »Z dějinného hlediska je lhostejné, zda Gorbačovova evoluce byla způsobena více vnějšími nebo spíše vnitřními faktory, zda řídil on, nebo zda byl spíše řízen. Politik není nikdy zcela svobodný ve svých činech, ale také jeho nesvoboda je relativní: nic ho nemůže donutit, aby dlouhodobě prováděl politiku, jež se příčí jeho přesvědčení. Proto ho suďme nikoli podle jeho slov a domnělých motivů, ale podle objektivního obsahu a výsledků jeho činnosti.«

(pasáže z článku J. Burtina přeložila Maita Arnautová)

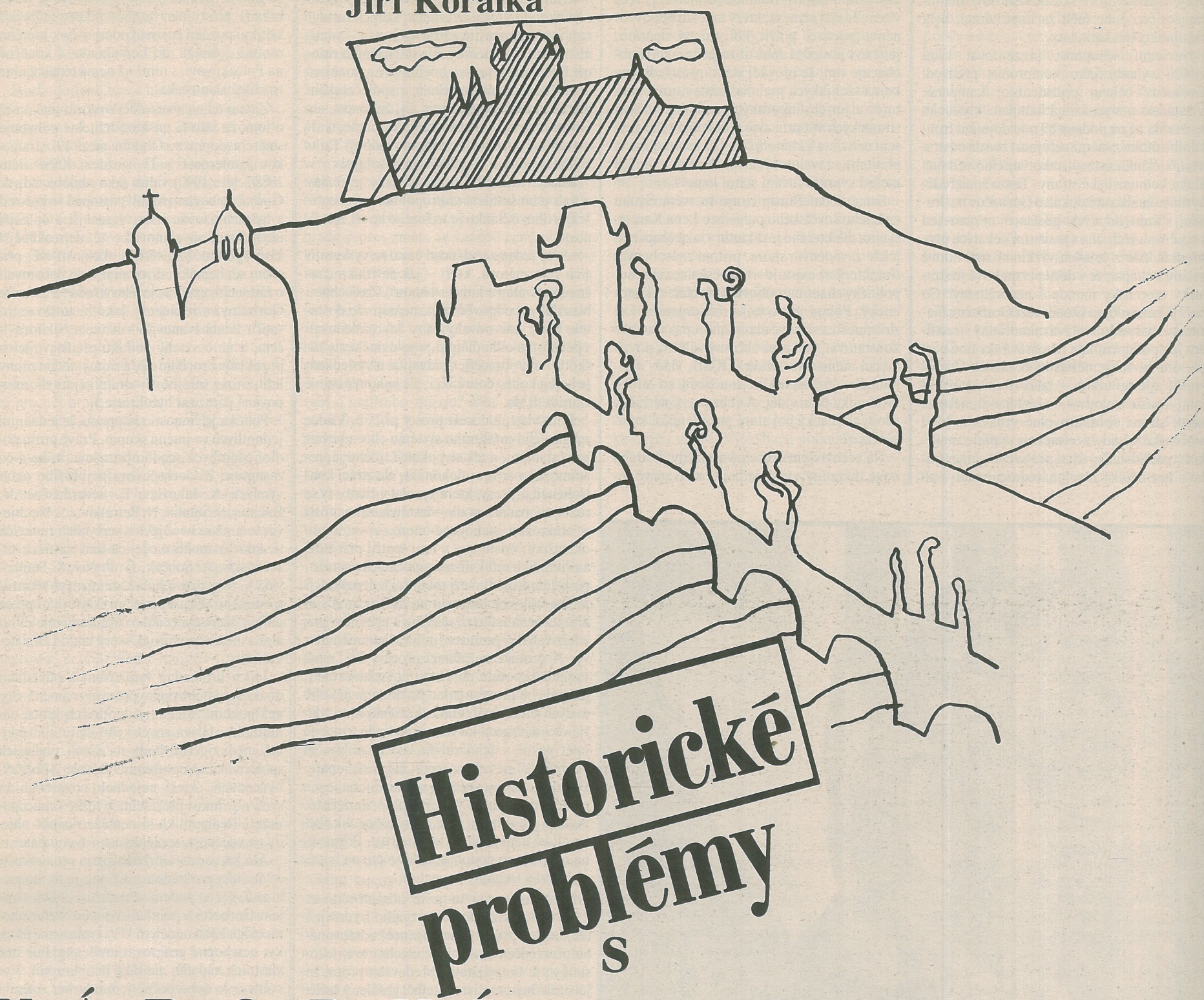

Jiří Kořalka

Historické problémy s NÁRODNÍ IDENTITOU

V únoru byl spoluprací Sociologického ústavu ČSAV a Woodrow Wilson Center for Comparative Social and Historical Studies in Prague otevřen interdisciplinární seminář věnovaný problémům nacionalismu. Pravidelně se tu mají setkávat historikové, filosofové, sociologové, dějepisci umění a další odborníci, aby v mezioborové diskusi toto téma, zejména podobu nacionalismu ve střední a východní Evropě, přesněji pojmenovávali. Seminář má prezentovat problémy nacionalismu z nejširších aspektů, hledat jeho kořeny v minulosti, jakož i jeho souvislosti s právě probíhajícími politickými, ekonomickými a kulturními změnami; připravuje rovněž půdu pro letošní pražskou mezinárodní konferenci věnovanou nacionalismu a kultuře ve střední a východní Evropě. Přítomnost, která se již několikrát problematiky nacionalismu dotkla, hodlá upravené referáty či teze přednesené na tomto interdisciplinárním semináři uveřejňovat, vést tedy na svých stránkách paralelní diskusi o tématu, které se nás dnes tak bytostně dotýká.

Naléhavou otázku, jak jsme vznikli, co jsme byli, co jsme a co budeme, jinak řečeno, problém vlastní identity, si klademe na různých úrovních. V průběhu svého života si stále ujasňujeme identitu osobní, rodinnou, skupinovou, profesní, stejně tak jako lokální, regionální, etnicko-kulturní, národně politickou, státní, evropskou, všelidskou. Zejména v našem geografickém prostoru střední Evropy to s otázkou etnické a národní identity nikdy nebylo snadné.

Ještě kolem poloviny 19. století byla národně politická identita obyvatelstva českých zemí věcí nadmíru nejistou a rozporuplnou. S modernizací společnosti, se sociálním a kulturním vzestupem širokých, dříve neprivilegovaných vrstev, bylo po celé Evropě spojeno úsilí o překonávání stavovských a regionálních hranic, prosazování spisovného a úředního jazyka, šíření národního vědomí a národních ideologií. Nebylo českou zvláštností, že se veškerý společenský život postupně nacionalizoval souběžně s rozvojem industrializace. Specifická je však podle mého názoru okolnost, že tento vývoj byl v českých zemích spojen s pěti různými, navzájem jen stěží slučitelnými národně politickými tendencemi . . .

1. Tendence ke státně politickému rakušanství

Již od roku 1526 byly země České koruny klíčovou součástí mnohonárodního habsburského soustátí, v němž se politické rozhodování hlavně od počátku 17. století zřetelně přesunulo do Vídně. Avšak jen dvakrát, v reformním desetiletí císaře Josefa II. po roce 1780 a v desetiletí neoabsolutismu po politické porážce revoluce z let 1848-1849, byl z Vídně podniknut pokus o sjednocení etnicky pestrého obyvatelstva habsburské říše ve státně politický rakouský národ. Pražský rodák Josef Alexander Helfert napsal roku 1853 knížku o národních dějinách, v níž chápal národ výlučně ve smyslu teritoriálním, jako společný pojem pro obyvatelstvo celého Rakouska. Hlavní oporu rakouského státního patriotismu – vedle císaře a panovnického dvora – tvořilo dobře organizované státní úřednictvo, důstojnický sbor, vyšší katolická hierarchie, centralisticky zaměřená část šlechty, v éře liberalismu také úspěšní podnikatelé a příslušníci svobodných povolání, včetně velkých skupin emancipovaného židovského obyvatelstva. Státně politické rakušanství bylo svou podstatou supraetnické a slučitelné s etnicko-jazykovou různorodostí monarchie, ovšem za předpokladu, že aktivita jednotlivých etnických složek nepřeroste do národně politické oblasti.

2. Tendence k rozšíření velkoněmeckých představ na české země

Německé národně sjednocovací hnutí, jež ve své liberální a demokratické podobě vyvrcholilo v revolučních letech 1848 – 1849, usilovalo o přeměnu Německého spolku (vytvořeného roku 1815 jako mezinárodně právní svazek svrchovaných panovníků a svobodných měst) ve spolkový nebo jednotný německý stát. Součástí Německého spolku nebyla habsburská monarchie jako celek, ale byly do něho začleněny Čechy, Morava, Slezsko a území dnešního Rakouska včetně slovinského Kraňska a přístavu Terstu. Ve vzrušených publicistických diskusích před rokem 1848 i v průběhu revoluce se uplatňovalo ve vztahu k obyvatelstvu českých zemí většinou západoevropské, státně politické pojetí národa. Podobně jako se jinak hovořící Bretonci, Provensálci nebo i Alsasané stali v politickém smyslu součástí francouzského národa, měl také v Německu vznikající národní stát určovat národně politickou identitu. V tomto duchu byli Češi považováni nanejvýš za etnicko-kulturní skupinu s omezenými jazykovými právy na nižších stupních škol, v církvi a samosprávě, ale v politickém smyslu se měli stát plnoprávnými příslušníky německého státního národa, měli být povýšeni na »slovansky mluvící Němce«.

Přední čeští politikové v čele s Františkem Palackým rozhodně odmítali toto podřízení etnicko-kulturního češství národně politickému německví. Do frankfurtského parlamentu roku 1848 však byli vedle moravských Němců zvoleni v jazykově českých okresech na Moravě také někteří »slovanští Moravané«, kteří se nepovažovali za Čechy a v národně politickém smyslu podpořili vytváření německého národního státu. Většina moravských politiků roku 1848 byla ovšem spíše orientována na Rakousko. Velkoněmecké tendence se až do prusko-rakouské války roku 1866 silně projevovaly také mezi politicky aktivními rakouskými Němci a zesílily pokaždé, když se německá převaha v mnohonárodním Rakousku zdála být ohrožena; naproti tomu v Německé říši po roce 1871 se tyto názory šířily hlavně v pravicově nacionalistických stranách a hnutích. Velkoněmci všech odstínů vždy uplatňovali geopolitické argumenty: kdo začleňoval Vídeň a rakouské alpské země do Německa, nebyl ochoten vzdát se Čech a Moravy jako spojovacího článku mezi severem a jihovýchodem Německa.

3. Tendence ke všeobecnému slovanství

Fikce jednotného slovanského národa nevznikla původně v české kultuře a vědě. Již kolem poloviny 18. století byla představa o jazykové a kulturní jednotě Slovanů rozšířena mezi západoevropskými, německými a zčásti i polskými učenci. V Čechách nedospěla slovanská myšlenka nikdy k takovému rozkvětu jako mezi některými slovenskými či slovinskými osvícenci a romantiky, kteří ve vlastním etniku spatřovali nejryzejší ztělesnění všeobecného slovanství, někdy dokonce poslední pozůstatek praslovanství. Je ovšem pravda, že v řadách druhé generace českých obrozenců kolem Josefa Jungmanna se všeslovanské nadšení v období napoleonských válek prolínalo se zřetelným spoléháním na veliké Rusko. Láskyplný příklon Jungmanna a jeho druhů k »bohyni Slávě« měl v prvé řadě přispět k emancipaci od tíživé převahy německého živlu ve společnosti a kultuře českých zemí. Uvažovalo se o přizpůsobení češtiny ruštině, Kollár a Šafařík psali o rozličných kmenech »slovanského národa«. Čeští obrozenci však zdůrazňovali pouze slovanskou jednotu kulturní, kdežto v politické oblasti každé všeslovanství narušovaly mocenskopolitické aspirace Ruska. Bylo tomu tak poprvé v případě potlačení polského povstání z let 1830 až 1831 a později při každém bližším seznámení s ruskými poměry, od Karla Havlíčka až po legionáře. Nicméně všeslovanské iluze se mezi Čechy vyznačovaly velkou regenerační schopností.

4. Tendence k dvojjazyčnému »bohemismu« a »moravismu«

Dvě hlavní, neobyčejně významné tendence zemského patriotismu – nazývejme je »bohemismem« v Čechách a »moravismem« na Moravě – působily dlouhodobě. Navazovaly na stavovsko-politická pojetí zemských sněmů a zemských výborů Království českého a Markrabství moravského před rokem 1848. Vyznačovaly se pak tím, že za politický národ, bez ohledu na etnicko-jazykové rozdíly, prohlašovaly pouze politicky privilegované síly, zejména panský, rytířský a prelátský stav. Záměrně se hovořilo o dvojjazyčném národu českém nebo moravském – tedy užívajícím český a německý jazyk. Bernard Bolzano zdůrazňoval výhody dvojjazyčnosti a nabádal k přátelskému soužití obou »částí národa«. Také tato tendence se však mohla úspěšně uplatnit jen v období před všeobecnou demokratizací společnosti, před vtažením dříve neprivilegovaných vrstev do národně politického života. Potom se původní supraetnický bohemismus rozčlenil do dvou navenek příbuzných, ale ve své podstatě protichůdných směrů, které si oba přály ovlivnit svým pojetím veškeré obyvatelstvo Čech, bez ohledu na jazyk:

Pod vlivem velkoněmeckých koncepcí bylo České království považováno za starou německou říšskou zemi a její obyvatelé (v německé jazykové podobě »Böhmen«) za jeden z kmenů německého politického národa, podobně jako Sasové, Frankové a Bavoři. Češi v etnicko-jazykovém smyslu (v německé podobě »Czechen«) nebyli v tomto pojetí ničím víc než etnickou skupinou uvnitř politického kmene obyvatel Čech (tedy »Böhmen«), jejíž historická tradice (hlavně husitství) a lidová kultura měly obohatit německé národní dědictví.

Naproti tomu české národní hnutí považovalo Čechy za pokračovatele slavných historických tradic Českého království a za svébytný evropský národ. Bylo příznačné, že v češtině stačil pro německé pojmy »böhmisch« a »tschechisch« jediný výraz »český«, podobně jako maďarština má pro naše pojmy »uherský« a »maďarský« jediné slovo »magyar«. Všechny české politické strany – s výjimkou národnostně smířlivých Masarykových realistů a sociálních demokratů – se rozhodně bránily tomu, aby Češi byli v němčině nazýváni »Czechen«, později »Tschechen«, a prosazovaly pro ně vždy označení »Böhmen« a »böhmisch«. Jednoznačně politické pojetí národa razil Jakub Malý roku 1866 v Riegrově Slovníku naučném a zastánci českého státního práva chápali pod pojmem »politický národ český« (například ve státoprávní deklaraci z 22. srpna 1868) veškeré obyvatelstvo Čech, případně zemí České koruny; sám Palacký prohlásil Čechy roku 1868 za »národ dvojjazyčný«. Základní obtíž ovšem byla v tom, že se nepodařilo přesvědčit převážnou většinu Němců v Čechách, aby se považovali za německy mluvící Čechy, stejně jako se velkoněmeckým demokratům ani pozdějším extrémním nacionalistům nepodařilo přesvědčit Čechy, že jsou slovansky mluvícími Němci.

5. Vítězná tendence k vytvoření moderního českého národa

Bez ohledu na to, že činnost aktivních českých vlastenců až do poloviny čtyřicátých let 19. století zaplňovala jen malou část společenské reality té doby, přeměnili se Češi v relativně příznivých politicko-právních podmínkách mnohonárodního Rakouska během několika desetiletí z etnicko-jazykové skupiny v moderní, sociálně a politicky diferencovanou národní společnost. Již v revolučních letech 1848–1849 se ukázalo, že si politická reprezentace českého národního hnutí dovedla získat širokou společenskou podporu v jazykově českých městech i venkovských oblastech Čech. Od počátku šedesátých let 19. století se vznikající česká občanská společnost opírala na jedné straně o neobyčejně hustou síť spolků a národních organizací všeho druhu, zahrnující všechna česká města a větší obce, na druhé straně o vlivnou obecní a okresní samosprávu. S výjimkou Českých Budějovic přešla do českých rukou již v šedesátých letech správa všech měst jazykově české oblasti Čech, přičemž Praha se stala národní metropolí, jejíž význam daleko překračoval hranice země. Vedle vyspělého základního, středního a odborného školství, které – s výjimkou Pruska – bylo na vyšší úrovni než v sousedních zemích, vyrostly dobře vedené české vysoké školy technického, univerzitního i uměleckého zaměření.

Přes nesporné úspěchy hospodářské, společenské a kulturní zůstávala po celé 19. století závažným problémem identita Čechů ve státně politické oblasti. Na mocensky exponovaném teritoriu mezi sjednocujícím se Německem a obrovitým Ruskem pomýšlelo jen velmi málo českých politiků až do roku 1914 na úplnou státní samostatnost. S tím větší odpovědností promýšleli političtí představitelé české společnosti různé alternativy nadnárodního uspořádání střední Evropy. Mezi významnými osobnostmi roku 1848 byl František Palacký první, kdo posunul rakouskou státní myšlenku na vyšší rovinu, od soužití politicky bezprávných etnických celků a skupin pod absolutistickou vládou císaře k dobrovolnému spojení svébytných a plnoprávných národů a národnostních skupin ve společné federaci. Neměl to být útvar pouze supraetnický, nýbrž multinacionální, mnohonárodní, s výslovným uznáním národní svébytnosti jednotlivých součástí federace. Nejpřednější čeští politikové – od F. L. Riegra přes T. G. Masaryka a Karla Kramáře až k Bohumíru Šmeralovi – se výslovně přihlásili k Palackého pojetí mnohonárodního Rakouska jako možné záruky svobodného národního vývoje Čechů a jiných národů habsburské monarchie mezi silným Německem a silným Ruskem.

Československou republiku z roku 1918 považovala naprostá většina českého národa za svůj vlastní stát a zcela se s tímto státem ztotožnila; značná část národa se dokonce cítila být více Čechoslováky než Čechy. Dvacetileté trvání demokratického Československa však bylo příliš krátké na to, aby se československé státně politické vědomí všeobecně rozšířilo a upevnilo také mimo české národní prostředí. Nepodařilo se překonat tradiční středoevropský rozpor mezi státní příslušností a národností. Parlamentně demokratický systém a cílevědomý rozvoj školství všech stupňů vytvořil na Slovensku příznivé podmínky k dovršení národotvorného procesu. Teprve v Československé republice se Slováci z více či méně trpěné etnicko-jazykové skupiny, jakou byli v uherské části habsburské monarchie až do roku 1918, stali svébytným a plně konstituovaným národem. Přitom po celých dvacet let republiky existovaly nezanedbatelné skupiny československy smýšlejících Slováků, Rusínů, Židů i sudetských Němců, jejichž vliv působí zčásti i do dnešní doby. Násilné změny od podzimních měsíců roku 1938 až do prvních let po skončení druhé světové války rozrušily mnoho tradičních struktur a vazeb ve střední Evropě, ale v každém případě ještě více upevnily sepětí českého národa s československým státem.

6. Tendence k moravskému regionalismu

Vítězství české národně politické tendence na Moravě nebylo v minulosti a není ani dnes tak jednoznačné jako v Čechách. Na jedné straně působil dvojjazyčný zemský patriotismus na Moravě mnohem déle a silněji než »bohemismus«; přispěl nepochybně k tomu, že česko-německý národnostní konflikt byl na Moravě méně vyhraněný než v Čechách a že došlo k částečnému uklidnění tohoto konfliktu moravským vyrovnáním z listopadu 1905. Na druhé straně je tu vskutku možné s jistou rezervou hovořit o existenci samostatné národně politické tendence v podobě slovanského moravanství, tj. snahy o prosazení Moravanů jako svébytného národa mezi Čechy a Slováky. Pokus o vytvoření moravského spisovného jazyka kolem roku 1840 byl zcela neúspěšný a setkal se s rozhodným odmítnutím předních činitelů českého národního hnutí pocházejících z Moravy, především Františka Palackého. Trvalo však několik desetiletí, než se německá část politické a kulturní reprezentace obyvatelstva Moravy začala považovat za moravské Čechy. Protože výraz »český« byl i v češtině poměrně dlouho chápán v teritoriálním smyslu, ve vztahu k území a obyvatelům Království českého, rozšířil se po roce 1848 pojem »československý«, případně »Čechoslované« pro společné označení Slovanů českého jazyka v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a ve Vídni, v některých případech i na Slovensku. Historicky vzniklé rozdíly mezi vývojem českého národního hnutí v Čechách a na Moravě se tím podařilo jen zčásti překlenout, ne však překonat.

Etnografické a regionální rozdíly mezi jednotlivými oblastmi Moravy byly vždy mnohem větší než v Čechách, kde působila obrovská přitažlivost Prahy jako národního centra. Stoupenci rakouského státního patriotismu i velkoněmeckých koncepcí rádi zdůrazňovali etnicko-jazykové odlišnosti obyvatel Hané, Valašska, Lašska a Moravského Slovácka, aby tím zpochybnili příslušnost »slovanských Moravanů« k českému národu. Přes oficiální obavy z panslavismu dávaly rakouské úřady přednost tomu, aby nově vzniklé střední školy s českým vyučovacím jazykem v Brně a Olomouci byly nazvány »slovanskými gymnázii«, nikoli českými, a také ve sčítání obyvatelstva v letech 1880-1910 byla úředně zjišťována »obcovací řeč« česko-moravsko-slovenská (přičemž tvůrci tohoto termínu měli na mysli nářečí Moravského Slovácka, nikoli Slovenska, protože Slováci z Uher byli v Předlitavsku po roce 1867 považování za cizí státní příslušníky a jejich jazyk se nezjišťoval). Průraznost etnického moravanství oslabovalo soupeření mezi Brnem, Olomoucí a později i Ostravou, které se staly důležitými regionálními středisky, ale postrádaly integrační sílu pro celou zemi, zvláště když správa těchto měst zůstala až do roku 1918 v rukou moravských Němců. Zvítězila myšlenka »národa v Čechách i na Moravě jednotného«, jak to vyjádřil František Palacký při poklepu základního kamene k Národnímu divadlu v Praze v květnu 1868.

S nadějí konstatujeme, že nově probuzený regionalismus v různých částech Evropy se většinou nedostává do rozporu s národně politickou, státní a evropskou identitou, což znamená určitý příslib pro klidné uspořádání vztahů nejen mezi moravanstvím, českým národem a československým státem, ale i mezi jednotlivými regiony Moravy a Slezska.

Něco osobního na závěr

Nesouhlasím s názorem, že by dnešní generace Čechů byla národně vlažná, že by nám scházel potřebný český nacionalismus. Mnoho se toho u nás za posledních padesát let změnilo. Česká společnost si již od roku 1918 postupně přivykala hledat podstatu své národní existence nejen v etnicko-kulturní oblasti, ale především v činnosti státně politické. Síla české společnosti posledních desetiletí byla nepochybně také v tom, že dokázala integrovat nemalé skupiny z dvojjazyčného prostředí s německou převahou z prostředí židovského nebo z řad politické emigrace ruské, ukrajinské i řecké. Máme ve své většině podobný racionální, vášněmi v podstatě nedotčený vztah k vlastnímu národu, ke svým sousedům i k myšlence nadnárodní integrace jako současné národní společnosti západní a severní Evropy. Nebojíme se již německých jídelních lístků v pražských restauracích a německého hovoru turistů v ulicích českých měst. Nemáme zapotřebí žárlivě střežit národní jednotu, aby snad někdo nevybočil z řady, nebo dokonce nepřeběhl k »národnímu nepříteli«. Znakem vyspělosti národa je to, že si dalekosáhlou politickou a regionální diferenciaci může dovolit bez újmy na ideji národní existence. Připomeňme onu myšlenku, připisovanou G. B. Shawovi: zdravý národ mluví o svém národním cítění právě tak málo, jako zdravý člověk pociťuje své kosti.

K myšlence nadnárodní integrace máme řadu společenských předpokladů . . . Většina českých historiků 19. století dnes rozhodně odmítá rozšířenou tezi o »rakouském žaláři národů« a zdůrazňuje příznivé podmínky, které se vytvořily před rokem 1914 v rakouské mnohonárodní monarchii pro hospodářský, sociální, politický a kulturní vzestup české společnosti. Osobně vyzvedám z české politiky 19. a první poloviny 20. století především osobnosti a tendence národnostně smířlivé, usilující o mezinárodní dorozumění a nadnárodní uspořádání. Současné i příští integrační procesy středoevropské a celoevropské nás vybízejí k tomu, abychom si zachovali chladné hlavy v ovzduší rozbouřených vášní národních a regionálních v našem zeměpisném prostoru.

V zájmu dobrého soužití se svými sousedy, v zájmu Evropy máme teď odpovědnost za to, aby se nynější i budoucí národní i regionální rozpory na území Československa řešily uvnitř naší federace a nezatěžovaly vztahy mezinárodní. Snad nejsem přehnaným optimistou, věřím-li v možnost takového ústavního uspořádání Československa, které zabezpečí hospodářskou a politickou stabilitu a umožní českému a slovenskému národu i všem národnostním a regionálním skupinám ve společné federaci úspěšně překonávat národní omezenost a výlučnost.

Jiří Kořalka (1931) vystudoval historii na FF UK. 19 let pracoval v Historickém ústavu ČSAV, od r. 1975 působí jako vedoucí historik Husitského muzea v Táboře. Zabývá se především sociálními dějinami 19. století se zaměřením na otázky teorie národa a německo-českých vztahů.
Jeho stěžejní prací je publikace »Co je národ« (1969); posledních dvacet let publikoval převážně v zahraničí.

česká politika

František A. Brauner

O postavení poslanců z Čech na sněmu říšském a jejich odchodu odtamtud

(německy psaný leták přeložil L. Machač, uveřejněno v Pokrokové revui, roč. 5, 1908–09; kráceno)

Stará vláda Rakouska zkázyplnou zarputilostí v zásadě a záhubnou důsledností ve volbě prostředků přivedla národy tohoto státu na takový stupeň netečnosti ke společným státním zájmům a k takovému odcizení jednotlivých národů vespolek, že nebyly s to, aby nalezly dosti rychle pojítko svých zájmů, když v březnu r. 1848 náhle se zhroutila zetlelá vládní soustava pod mohutným přívalem světových událostí zvenčí a skoro instinktivním přičiněním národů uvnitř, a když nastala s všeobecnou západoevropskou érou zároveň i nová éra pro Rakousko.

Každý národ, každá země vyslovila více nebo méně určitě své tužby, jimiž dávno prahla, každá hleděla, aby pokud lze bylo, nejširší měrou dobyla pro sebe příznivých koncesí. A když mocnému Rakousku z jihu hrozila ztráta jedné z jeho největších a nejkrásnějších zemí, zdálo se, že osudná odstředivost je také roztrhne na západ i východ. Chytrá a perfidní politika Kossuthova použila tlaku z Prahy i z Vídně, útočícího na uvolněnou ústřední moc, aby odtrhla Uhry od Rakouska. A kmenové země německé projevily rozhodně a neukrytě svou oddanost k mnohoslibnému, novému, sjednocenému Německu. Toliko země, v nichž obývají Slované, zvláště České království, nikdy více nepoznaly nutnosti dalšího trvání Rakouska, nežli v okamžiku, kdy ono na prahu lepší budoucnosti prohlásilo jako nejvyšší zásadu nové ústavy princip plné rovnoprávnosti národů. Čechové spatřovali v možné ztrátě Itálie citelné oslabení hmotných sil Rakouska v přítomnosti; v ústupcích Uhrům však a v novém Německu viděli politickou záhubu společného státu a hrob své vlastní budoucnosti. Kdežto v Uhrách a provinciích německých byl dosud možný jen patriotismus rakouskodynastický, probudil se nejprve u Čechů patriotismus *převahou politický*. A zde právě vystoupil národní i politický odpor vůči politické jednotě rakouského státního území s novým jakýmsi Německem a přesvědčení o nepřípustnosti a neudržitelnosti ústupků dobytých Kossuthem panujícímu plemeni v Uhrách stejně mocně. V Čechách nejprve se poznalo, že konstituční Rakousko možné jest jedině jako stát federativní, spočívající na úplné rovnoprávnosti všech národů. Již tehdá se to hlásalo, když za hranicemi Čech náhled tento byl označován za učení politicky bludné a kdy byly rakouské barvy popírány i tupeny jak na půdě uherské, tak na půdě německo-rakouské.

Stanovisko politiky Čechů, spočívající v povaze věci a na správném pojetí národních a politických poměrů Rakouska, bylo z mnohých stran potíráno a napadáno tím prudčeji, čím praktičtějším se ukazovalo, a čím více právě proto bylo překážkou uskutečnění plánů méně praktických, separačních i asociačních, a čím bylo nebezpečnější odtržení a choutkám panovačným. Nejprudší opozice proti tomuto stanovisku, totiž maďarská, přicházela z Uher, kde české federační ideje dílem nalezly přijetí u severních i jižních Slovanů i u samých Rumunů i Němců, dílem probudily se samy . . .

Zneužitím důvěry našich zemských úřadů, Slovanstvu ze zvyku a z nevědomosti ještě pořád nepřejících, a jitřením naší patrioticky rozohněné mládeže byl zosnován s ďábelskou zlomyslností konflikt mezi vojskem a pražským studentstvem, který nebyl vypočítán na nic jiného nežli na rozbití Slovanského sjezdu, konaného v Praze, a mimochodem též na zamezení českého sněmu zemského, jehož se obáváno jakož převahou slovanského. Následků této srážky bylo zcela zřejmým překroucením pravdy vykořistěno také ještě k tomu, aby uvedeno bylo jméno Čechů v nenávist také tam, kde proti nim zjevný rozpor zájmů politických a národnostních na odpor se nestavěl. Vůči celému Rakousku, vůči celému Německu jevil se nyní Čech jako spiklenec držený na uzdě jenom mocí policejní a vojenskou, jako vrah svého německého spoluobčana, jako pokrytecký hlasatel věci svobody a lidskosti, jako spojenec či žoldnéř zemělačného cizího despotismu. Byla-li osnova této historicky památné pletichy dosti chytře nastrojena, aby otřásla i věrou mužů téhož národa v jich stále věrné stoupence, aby zaujala a obloudila všechny autority zemské, jaký div, dosáhl-li tento předsudek u všech stran předem jinak smýšlejících politicky a u sousedních národů mocnosti přesvědčení.

Za vlády vojenské, daleko přes spravedlivý čas a potřebu se vlekoucí, k níž upínali živlové reakční všech tříd a stavů své naděje, za všeobecné nedůvěry a zmatku úřednické hrůzovlády, zčerstva se zvedající, volil český národ své zástupce do říšského sněmu; a volil, ač nikoliv naskrze šťastně, přece převahou dobře; z většiny muže smýšlení onoho, které bylo tehdá právě osočováno, nenáviděno a podezříváno. Téměř poslední vstoupili i zástupci Čech do říšského sněmu. Příznivý úsudek dozajista před nimi nešel . . .

Již napřed stáli zástupcové všech německých zemí Rakouska jako kompaktní masa naproti Čechům a zástupcové z německočeských okresů, jakožto vůdcové a koryfejové le-

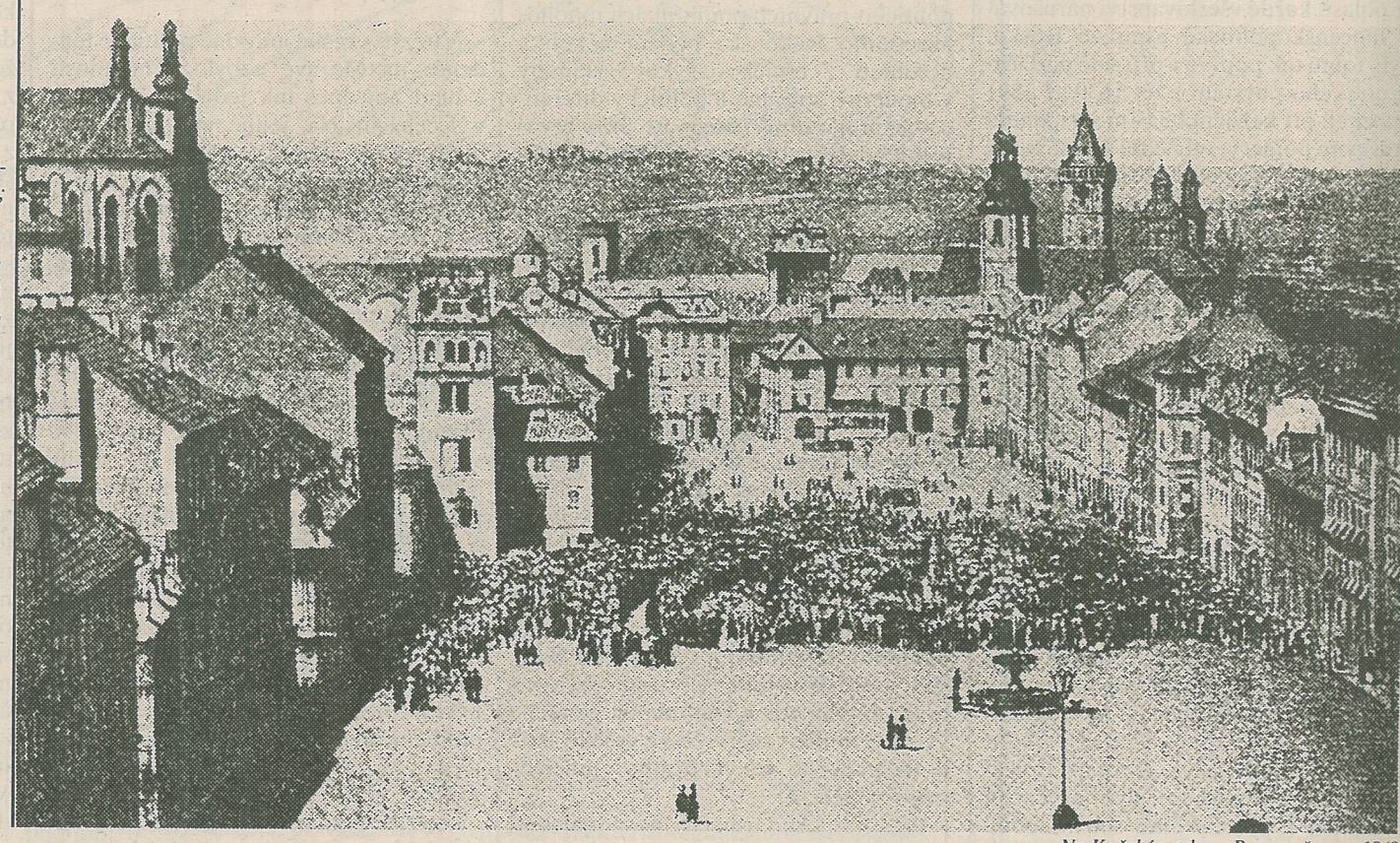

Na Koňském trhu v Praze v červnu 1848

Ve Vídni vypukla 6. října 1848 revoluce a čeští poslanci téměř do jednoho opustili říšský sněm i hlavní město monarchie, neboť nabyli přesvědčení, že jejich další působení zde je s posláním zákonodárného a ústavodárného sněmu v rozporu. Kolikátá to již vlastně byla revoluce toho roku 1848, který tak zásadně proměnil nejen Rakousko, ale celou západní a střední Evropu? Podat historický výklad dění v letech 1848–1849 tu nepatří k našemu záměru, ale pokusme se osvětlit snahy tehdejší české politiky, zvláště jak se projevila na říšském sněmu.

Je pozoruhodné sledovat, s jakou jistotou se hned v březnu 1848 představitelé českých liberálů chopili politické aktivity a jak rozhodně dokázali jednat. Prvořadá pozornost byla věnována přípravě zemského ústavodárného sněmu, jak jej zaručil císař svým kabinetním listem z 8. dubna 1848 a potvrdil znovu patentem z 6. června. Přípravné práce se ujal Národní výbor, který soustředil ve svých řadách přední osobnosti českého politického a veřejného života. Úkolem českého sněmu bylo vypracovat zemskou ústavu, která by zabezpečila Českému království značná práva; hlavně by však český sněm předcházel říšskému sněmu, jenž měl rozhodovat o záležitostech společných pro celou monarchii. Toho si byli Češi velmi dobře vědomi a již v Národním výboru se ustavila sekce k vypracování vlastního návrhu říšské ústavy.

Uskutečnění zemského sněmu zmařil ovšem vojenský zásah generála Windischgrätze o svatodušních bouřích v Praze. Po neúspěšné snaze přimět vládu, aby dodržela své slovo a konání zemského sněmu umožnila ještě před sněmem říšským, přijeli svobodně zvolení čeští poslanci do Vídně, aby se tak podíleli na vznešeném, ale přetěžkém úkolu dát mnohonárodnímu Rakousku moderní a spravedlivou ústavu. Je zřejmé, že Češi nebyli zrovna v jednoduchém postavení – o tom nám podává svědectví i významná politická osobnost tohoto okamžiku, právník a publicista František August Brauner, který vypracoval už v březnu návrh petice, o níž jednalo slavné shromáždění ve Svatováclavských lázních . . .

Složení říšského sněmu bylo pro Čechy poměrně příznivé, neboť Slované měli většinu; to ovšem neznamenalo, že česká pozice byla snadná. Vůdčí osobností – nikoli ovšem mluvčím – českých poslanců na říšském sněmu byl nesporně František Palacký; vedle něho se prosadili i další čeští liberálové, znamenitý řečník F. L. Rieger, A. M. Pinkas, A. Strobach, A. P. Trojan a ovšem i F. A. Brauner. Snaha české politiky na říšském sněmu byla zřejmá: vytvořit silnou provládní většinu a poté vládu přesvědčit, aby přijala federalistický program, zásadu národní rovnoprávnosti a jednoty Rakouska. Pouze zde viděli Češi záruku dalšího možného vývoje svého národa.

Právě to, že se jednoznačně postavili za územní celistvost monarchie včetně Uherského království, umožnilo českým poslancům vytvořit parlamentní většinu a dosáhnout určité názorové shody s vládou. K výraznému střetu mezi pravicí, reprezentovanou právě českými liberály, a německou levicí došlo pak ovšem při jednání o tom, zda má sněm přijmout uherskou deputaci, žádající o pomoc proti Jelačićovi, jenž zahájil vojenské tažení proti maďarské revoluci. Češi, kteří viděli v hrozícím odtržení Uher zánik společného státu a s tím i ohrožení svobody svého národa, hlasovali velmi rozhodně proti tomuto přijetí a dosáhli toho, že uherští poslové byli odmítnuti. Po říjnovém povstání německých radikálů uprchla téměř polovina poslanců z Vídně a mezi nimi byla také většina Čechů, kteří si jednak nebyli ve Vídni jisti svým životem a jednak se odmítali podílet na činnosti parlamentu, který již nepovažovali za svobodný. V Praze pověřili poslanci F. A. Braunera a J. A. Helferta, aby jednali jejich jménem s vládou o možném přeložení říšského sněmu; také díky jim se podařilo udržet právní kontinuitu sněmu, za jehož nové sídlo byla vybrána Kroměříž. I zde se čeští poslanci snažili udržet provládní většinu, ale čím více se nová vláda vzdávala konstitučního a demokratického principu (což se projevilo především ve střetu během jednání o základních občanských právech), tím obtížnějším partnerem se stávala pro liberálně smýšlející poslance. Po 10. lednu 1849, kdy již byly zřejmé reakční úmysly vlády knížete Felixe Schwarzenberga, se vytvořila na základě prohlášení »Pinkas + 177« protivládní koalice českých a německých liberálů. Když dne 2. března 1849 prohlásil předseda ústavního výboru říšského sněmu J. Feifalik: »Jsem šťasten, že mohu vysokému ústavodárnému sněmu ohlásit, že ústavní návrh je hotov,« shrnul tak v jedné větě nesmírné množství práce, které poslanci odvedli, aby vdechli Rakousku nový život. Závěrečný akt přijetí a vyhlášení ústavy však již nebylo říšskému sněmu dopřáno provést, neboť 7. března obsadili sněmovnu vojáci. Kroměřížský ústavodárný říšský sněm byl tedy rozpuštěn, aniž mohly vejít v život plody jeho několikaměsíčního úsilí, a parlamentní život v Rakousku tak byl na dvanáct let umlčen.

Účast českých poslanců na říšském sněmu byla rozhodně přínosem a jejich nezastupitelná úloha při přípravě a projednávání všech důležitých zákonů se projevila zvláště v ústavním výboru, kam byla soustředěna pozornost všech. Pravice, jejíž jádro tvořili čeští poslanci, působila celkem kompaktním dojmem a její vůdcové si brzy získali vysokou autoritu. Příznačné, byť snad až příliš příznivé, je i její hodnocení, jež vzešlo z pera mladého A. Springera, tehdy vídeňského dopisovatele předních pražských novin Constitutionelles Blatt aus Böhmen: »Pravice jest dokonale organizovaná strana, sledující svůj cíl s železnou důsledností . . .; jest také parlamentní a politickou mocí . . . Má to, co centru chybí, cíl a plán, a co chybí levici, jednotnost a politický akt.« Čeští politici, i ve snaze získat podporu vlády a hájit národní požadavky, pamatovali na své liberální zásady a nelze jejich úsilí přirovnávat k výrazně konzervativnějšímu centru. Pro své počínání na říšském sněmu získali v národě silnou podporu a také první český politický spolek Lípa slovanská, který tlumočil radikálnější představy a zahrnoval poslance častými kritikami, se v rozhodujících chvílích postavil na jejich stranu. To se ukázalo i v okamžiku, kdy čeští poslanci opustili po říjnové revoluci říšský sněm a Slovanská Lípa

vice, byli ovšem nejenom přirozenými spojenci, ale též autoritami o poměrech Čech a úmyslech Čechů. To byly špatné předzvěsti parlamentní činnosti českých poslanců. Než osvědčilo se pořekadlo: »Když je nouze nejvyšší, je pomoc nejbližší«. Spravedlivá věc pronikla. Pohled na složení říšského sněmu musil přesvědčiti i centralistu dřív zarputilého, že může býti Rakousko státem zrovna tak málo *německým* jako *slovanským*, a nutnost federace národů, daná přírodou s plnou rovnoprávností všech národů, zjednala si přístup k většině všech členů dřív, nežli na ni přišla řeč jako na vlastní ústavní otázku ve sněmovně samé. Spřátelili-li se a shodli-li se s tímto názorem, bylo přesvědčení o možnosti a nutnosti jednotného, zúplna nezávislého Rakouska nejbližším toho důsledkem a politická idea Čechů nebyla žádnou šalbou, nijakým panslavistickým výtvorem fantazie. K ní přivinula se skorem bezděky majorita sněmovny a tato majorita podporovala a držela ministerstvo, které poctivě aspoň se namáhalo přivésti do státního svazku, uvolněného slabostí a nedostatkem přesvědčení ministerstva předešlého, sílu a jednotu.

Proti této většině sněmovny, spojené s novým ministerstvem, vystupujícím rázněji, utvořila se opozice »levice«, za níž stáli oba živly Slovanům nepřátelské, centralisté nyní ultraněmečtí a ultramaďarští. Tito posléze řečení však od té doby vedli hlavní slovo a rozvinuli k dosažení svých cílů činnost a rozpětí hmotných sil, jak toho jen vymáhala alternativa blížící se: všeho dobýti, nebo vše ztratiti . . .

Ministerstvo nemohlo onoho času ještě míti pevný program své politiky a též neskládalo se z mužů politického smýšlení veskrze stejně liberálního a stejně rozhodného. Bylo-li však ministerstvo jen zpola poctivé a opatrné, muselo býti pro udržení jednoty Rakouska, tedy pro onen základní princip, v němž spojila se ponejprv majorita sněmovny; tudíž muselo býti jako ona napadáno a pronásledováno až k pádu.

Kdo sledoval pozorně interpelace, útočící bez přestání na ministerstvo, v jejich tendenci i ve formálním způsobu, musí přiznati, že se nedály nikdy na prospěch úlohy říšského sněmu, anebo jen zřídka. Spíše bylo jich k tomu stále zneužíváno, aby uvedly ministerstvo do rozpaků a aby zeslabily vládní moc v periodě přechodní, kdy bylo žádoucím mocné vystupování její. Nepřímo byla s ministerstvem spolu potírána majorita sněmovny, která ministerstvo držela . . .

Když nedala se rozbíti majorita kejklemi čistě parlamentárními a ministerstvo jimi nedalo se poraziti, aby novým ministerstvem levice mohla přijíti k moci, zpracovával se lid vně sněmovny, gardy a studenti, aby vyvolali konflikt a hned při jeho propuknutí přinutili říšský sněm pod nátlakem rozdrážděného davu, aby uchvátil moc a aby se dostal do sporu se sebou samotným anebo s ministerstvem . . .

Říšský sněm pozbyl veškeré půdy k svému zákonitému pokračování, protože v zájmu sídelního města, zachváceného zjevnou rebelií netoliko proti vládní moci, ale i proti veškeré monarchii, když císař byl vypuzen z Vídně, bylo mu uzavříti a schváliti opatření, které mimo vídeňské zdi nejenom že nemělo sympatií žádných, nýbrž i od každého bylo zavrhováno a potíráno. Čeští poslanci byli úplně v právu, pokládali-li říšský sněm za nesvobodný, za terorizovaný a za rozbitý, kdy v ohrožené osobě prezidenta a některých členů sebe a říšský sněm rušenými spatřovali. A jistě kdyby býval některý člen sněmu někde mezi obyvatelstvem slovanským i za okolností daleko méně vážných vydán takovému vlivu, veškeré Německo by bědovalo nad terorismem a slovanským barbarstvím a i sám ideál říšské centrální moci by musel býti na ochranu německé věci učiněn skutkem. Avšak nebylo toto osobní ohrožení, alespoň ne hlavně, důvodem odchodu českých deputovaných. Bylo to přesvědčení od nich pocházející, jimi poprvé a nejurčitěji vyslovené o jediné možné budoucnosti Rakouska. Rakousko musí padnouti, anebo musí býti Kossuth přemožen a Uhry sjednoceny s veškerým Rakouskem společnou svobodnou ústavou.

Toto přesvědčení, a že to jinak nepůjde, leč mocí zbraně, tkvělo nám příliš hluboko, abychom, deputovaní Čech, dali se mýliti marnivou hrou slov o svobodě a demokracii. Opustili jsme Vídeň v bezpečném předvídání, co přijde . . .

Kdyby naopak říšský sněm ve Vídni až do konce pohromadě býval zůstal a kdyby – jak musil – ve své úplnosti učinil ona nesmyslná usnesení, která Jelačiće z jeho postavení v Uhrách odstranila a která žádnému vojsku možnosti doraziti k Vídni podati neměla, největší neštěstí, jaké se mohlo státi, docílili a přivodili. Ostatek, ač ovšem o tom pochybuje se, odešlí deputovaní z Čech starali se poctivě o věc svobody pospolné. Vymohli u Jeho Veličenstva manifest z 19. října a ve spojení s říšskou sněmovní deputací z Vídně podstatné zmírnění manifestu z 16. téhož měsíce a ubezpečili se co nejrychlejším opětným svoláním rozbitého sněmu dříve ještě, než kdo pro případ, až by vše zbraní provedeno bylo, odvážil se vysloviti přání uviděti shromážděný říšský sněm jiný.

Ať nám jen jest popřáno času a klidu k opravdu úspěšným pracím a nebojíme se úsudku zralého obecenstva, které rozhodne, zda jsme muži pravé svobody národů.

V Praze, v listopadu 1848

ve svém prohlášení »Buďme svorni« přímo odsoudila říjnovou vídeňskou revoluci jako akt namířený proti zásadě rovnoprávnosti národů a proti celistvosti Rakouska: »My stojíme pro rovnoprávnost všech národů, ta strana však ve Vídni bojuje pro svrchovanost Němců a Maďarů, pro roztržení Rakouska a přidělení jedné části k Frankfurtu a druhé k Budapešti.«

Již jsme zdůraznili, že čeští poslanci byli jednotni v názoru, že pouze federalizace Rakouska zaručí svobodný rozvoj všech jeho národů v otázce, na základě jakého principu má tato federace vzniknout a jak má být vymezena pravomoc jednotlivých zemí vůči centru.

Nejznámější je koncepce, s kterou vystoupil Palacký v ústavním výboru říšského sněmu. Považoval národní princip za určující pro další vývoj monarchie i celé Evropy a tomu zcela přizpůsobil i svůj návrh uspořádání federativního Rakouska podle národností. Nové územní členění zcela pomíjelo historické právo a historické hranice jednotlivých zemí; znamenalo kromě jiného i roztržení území Čech, Moravy a Slezska na část českou a německou. Palackého dalekosáhlé odhodlání zcela říši přetvořit plynulo z jeho pevného filosofického přesvědčení, že sjednocení každého národa v jeden územní celek je nutnost daná »duchem času«, kdy se střetávají ideje centralizace na jedné straně a prosazení národní svébytnosti na straně druhé. Palacký byl přesvědčen, že stát je nutno uspořádat tak, aby se zabezpečil plný rozvoj národům. Součástí jeho ústavního návrhu bylo i jasné vymezení kompetencí říšského a zemského sněmu, vytvoření zemské vlády a její poměr k říšskému ministerstvu, které mělo spravovat oblasti nezbytné pro fungování říše jako celku: zahraniční vztahy, obranu, finance, obchod a veřejné práce.

Odlišné stanovisko v ústavním výboru zastával další vynikající český politik Adolf Maria Pinkas, který neschvaloval návrh na rozdělení říše dle národností a vyslovoval se pro zřízení národních kurií: »Kdyby měli býti rakouští národové odděleni, uvadlo by Rakousko, místo aby rozkvetlo. Národní kurie jsou nejlepší ochranou proti národní nadvládě.« Také Pinkas se cítil federalistou, ale podporoval větší úlohu centra na úkor působnosti samotných zemí.

S důsledně státoprávním stanoviskem vystoupil F. A. Brauner, nikoli však na říšském sněmu, nýbrž již v březnu 1848 ve Svatováclavských lázních při sestavování petic císaři. Ve svém návrhu první petice z 11. března žádal, aby se zachovaly právní kontinuita a státní charakter České koruny a aby její země – Čechy, Morava a Slezsko – byly zastoupeny na společném sněmu. Tento požadavek opakoval i při sestavování druhé petice, avšak kabinetní list císaře státoprávní nároky Čechů, jak je Brauner formuloval, postoupil jednání říšského sněmu, » . . .kde tyto tři země budou zastoupeny«.

Braunerovo státoprávní stanovisko se tedy nestalo součástí politického programu české politiky na sněmovních jednáních v letech 1848–49: boj o státní právo určoval dění na české politické scéně až v letech pozdějších.

Petr Buriánek **Jiří Šitler**

slova politiky

OPOZICE

Brzy po obnově svobodného politického života se v československé veřejnosti začala projevovat silná nespokojenost se zvolenými orgány státní a politické moci. Sám o sobě tento jev nepřekvapuje: v každé společnosti občané i tisk spíše kritizují, než chválí. Zaráží však skutečnost, že kritikové nenabízejí alternativy. V dnešním Československu totiž na rozdíl od poměrů obvyklých v západních demokraciích chybí opozice, tj. alternativní parlamentní většina, která by aspirovala na převzetí vládních funkcí. Tato situace není ovšem zcela výjimečná, jak nás přesvědčí například pohled do sousedního Rakouska. Neměla by však vést k tomu, aby se při rekonstituci politického myšlení u nás zanedbalo jedno z nejdůležitějších témat, jakým je role opozice v moderním politickém životě.

V nejširším slova smyslu označuje opozice lidský instinkt charakterizovaný schopností odporovat danému stavu věcí, tedy to, že člověk dokáže říci »ne«. Je to první krok k vyjádření vlastní vůle. Ve smyslu politickém představuje opozice nesouhlas s panovníkem či vládou a je jevem tak starým jako soužití lidí vůbec . . . V každé společnosti narážejí ti, kdo jsou u moci, na odpor, a proto musejí své právo rozhodování neustále prosazovat a potvrzovat. Způsoby, jakými se nositelé moci vyrovnávají s těmi, kdo jim odporují, mohou být různé: od násilného odstraňování protivníků přes úplatky až k přesvědčování a vyjednávání. Vývoj středověkých, především církevních institucí v mnohém přispěl k formování moderní společenské samosprávy, a tím i k vývoji institucionalizovaných způsobů řešení konfliktních situací, ke kterým dochází právě v důsledku lidské schopnosti nesmířit se s daným stavem věcí. Politická opozice jako legitimní instituce společenského života je však specifickým jevem moderní evropské civilizace.

Kolébkou současného chápání politické opozice a její funkce ve svobodném politickém životě je Velká Británie. V první polovině 18. století se za dlouhé vlády Roberta Walpola (1721–1742) v britském parlamentě zformovala skupina poslanců inspirovaná myšlenkami lorda Bolingbroka, která kritizovala politiku vlády. Pravidelně byli obviňováni z nedostatku loajality vůči koruně i panovníkovi, a to argumenty nikoli nepodobnými těm, kterými byla ještě nedávno u nás potlačována jako »protistátní« veřejná kritika vládnoucí komunistické strany . Bolingbrokovo seskupení bylo proto nuceno neustále se bránit: zdůrazňovalo, že terčem jejich kritiky není král (třebaže to byl on, kdo kritizované ministry do jejich úřadů dosadil), nýbrž konkrétní politická rozhodnutí vládních úředníků.

Již v polovině 18. století bylo ze zasedacího pořádku britského parlamentu patrné, kdo patří ke straně vládní a kdo ke straně opoziční. V roce 1783 došlo poprvé při změně vlády i k výměně míst poslanců, neboť opozice vyhrála volby a doposud vládní strana se stala stranou opoziční. V té době se již pro institucionální označení opozice začalo používat termínu »public body« a v roce 1826 bylo prvně použito výrazu »His Majesty's Opposition«, což vyjadřovalo skutečnost, že opozice je součástí vládního systému. V britském politickém životě se tak stala nezbytnou institucí kontrolující vládní činnost, přicházející s alternativními řešeními politických problémů a nabízející se jako politická síla kdykoli ochotná převzít vládní funkce. Benjamin Disraeli, jeden z nejvýraznějších politiků druhé poloviny 19. století, formuloval význam opozice nejzřetelněji, když poukázal na její pozitivní přínos: »Žádná vláda si bez přísné opozice nemůže být sama sebou dlouho jistá.« Od roku 1937 se pak opozice ve Velké Británii oficiálně nazývá »Alternativní vláda Jejího Veličenstva« a vůdce opozice v parlamentu je za svou činnost dokonce placen ze státní pokladny jako kterýkoli jiný vládní úředník.

Na evropském kontinentě se chápání opozice vyvíjelo zcela jinak. Vzhledem k tomu, že v evropských parlamentech byly jednotlivé politické strany zastoupeny poměrně, tvořily se vlády obvykle z koalic více politických stran, stejně jako více politických stran zůstávalo v opozici. Jestliže politická nutnost přivádí vládní koalice alespoň v základních liniích ke společnému postupu, neplatí to obvykle pro strany v opozici, které zastávají nekompromisně svá vlastní stanoviska, snaží se získat veřejnost pro své názory a profilovat se jako samostatné politické síly. To pak často vede k tomu, že opozice více usiluje o to vládě v její činnosti bránit, než aby se formovala v alternativní politickou sílu schopnou převzít vládní úkoly. Francouzské a italské dějiny, ale především nešťastné zkušenosti Německa a většiny východoevropských států z doby mezi světovými válkami ukázaly slabiny tohoto chápání opozice. Neschopnost parlamentů zajistit vládní většinu a politický radikalismus některých politických stran vedly tehdy k úplnému rozpadu parlamentárních demokracií a k jejich nahrazení diktaturami různého druhu.

První československá republika však byla výjimkou: i za silně nepříznivých podmínek, které jinde vedly k vzniku diktatur, se podařilo parlamentární systém udržet. Vysvětlit tento úspěch není snadné; zcela jistě zde však sehrála svou roli vůle a schopnost mnoha politických stran dohodnout se na kompromisních řešeních. Takzvaná Pětka či Osma (takto uskupení nejvýznamnějších politických stran v příslušném počtu) jako specifické instituce československého parlamentního života ke zdaru mezistranického dohadování výrazně přispívaly. Příležitostně byly sice kritizovány jako neústavní centrum politické moci, které jednalo a rozhodovalo bez kontroly veřejnosti, ba i parlamentu, avšak pozitivní přínos pro stabilitu stranického systému této instituci nikdo neupíral. Vládní většina se vytvářela poměrně hladce a stejně tak probíhalo střídání vládních a opozičních stran.

Problematičtější byla existence takových politických stran, které v Československu tvořily opozici nejen vůči vládě, ale i vůči státu. Od vzniku republiky zůstávaly některé opoziční skupiny mimo státotvorný proces. Velká území byla k novému státu připojena nikoli uplatněním principu sebeurčení, tehdy všeobecně proklamovaného, nebo na základě politických jednání, nýbrž vojenskou silou. Šlo především o části Slovenska a části českých zemí osídlených Němci. Tato opozice vůči státu, zpočátku potlačená vojensky, se sice během dvacátých let relativně úspěšně transformovala v opozici parlamentní, avšak skutečně loajální politická seskupení z těchto opozičních sil nikdy nevznikla. U sudetoněmeckých, tzv. aktivistických stran i u Slovenské strany ľudové jsou patrné rozporuplné postoje, které sice akceptovaly československý stát de facto, ale nikoliv expresis verbis. Jiný podobně rozporuplný vztah ke státu měla i komunistická strana se svým revolučním programem odbourání tzv. buržoazního státu.

V československém parlamentu tedy existovala dvojí opozice, tzv. opozice vládní, akceptující rámec dané ústavy, a tzv. opozice protiústavní, která usilovala o zásadní změny státního a politického systému.

Tento stav naneštěstí nevedl tzv. vládní strany k širokým a zásadním diskusím o alternativních řešeních tohoto základního problému státu. Spíše naopak: pocit jakoby »vnějšího« ohrožení přispěl ke sbližování uvnitř státotvorného tábora, a tím i k postupnému oslabování funkce vládní opozice. Antonín Švehla charakterizoval tuto situaci již v roce 1929: »1920 kladly politické strany požadavky jako podmínku vstupu do vlády, 1925 vstupovaly do vlády bez podmínek a v roce 1929 jsou ochotny dělat za přijetí do vlády ústupky.« Tímto oslabováním funkce loajální vládní opozice se ztrácela naděje, že se podaří překlenout propast mezi oběma protichůdnými tábory. Původní protiústavní opozice – s výjimkou strany komunistické – přecházela v politicky nadmíru obtížných třicátých letech do opozice opět vyloženě protistátní.

Po druhé světové válce ztratily tyto síly své místo v československém politickém systému: odsunem německého a částečně i maďarského obyvatelstva a odsouzením tzv. kolaborantských seskupení byla tato někdejší opozice ze státního či politického života zcela vyloučena. Státotvorné seskupení politických stran, vytvořené v průběhu válečných let pod vedením Edvarda Beneše a za účasti komunistické strany, dosáhlo na konci války toho, že byl ustaven bezopoziční vládní systém tzv. Národní fronty. Tento systém nejen že negarantoval práva pro institucionálně zakotvenou politickou opozici, nýbrž umožnil i vylučování jednotlivých stran z politického života. Obětí tohoto vývoje se stala například kdysi nejsilnější česká politická strana – strana agrární. Události z roku 1948 se v tomto světle jeví jako poslední krok k úplnému okleštění někdejší plurality politického života.

Institucionalizovaná opozice přestala v Československu existovat v roce 1938. Došlo k tomu v důsledku nepříznivých vnějších tlaků, ale jak poznamenává americký historik Joseph Rothschild, životaschopnost každého politického systému se projevuje především za nepříznivých podmínek. Dějiny opozice v Československu kladou mnoho nezodpovězených otázek, které si právě dnes, kdy se zde obnovuje svobodný politický život, zaslouží pozornost: Nemáme ve zvyku chápat opozici spíše jako nutné zlo než jako plnoprávného zástupce legitimních zájmů různých politických seskupení? Nespatřujeme v politickém protivníkovi osobního nepřítele? Je kritický postoj opozičních stran v politickém životě hodnocen jako pozitivní přínos, nabízející alternativní perspektivy? Jsou politické síly, o něž se opoziční strany opírají, chápány jako legitimní účastníci politického života? Nevyřazují se určité skupiny obyvatel ze společnosti? Chápe se při výměně názorů politická opozice jako užitečný partner? Představuje vyrovnávání mezi vládní většinou a opoziční menšinou pomocí kompromisních řešení existujících problémů základ veškerého politického života? George Orwell kdysi řekl, že katolíci a komunisté mají společné to, že se domnívají, že jejich oponenti nemohou být zároveň čestní i inteligentní. V tuto chvíli není podstatné, zda se něco takového katolíků a komunistů týká, zcela jisté však je, že jsme-li schopni přiznat našim oponentům jak poctivost, tak inteligenci (jsme-li tedy nepředpojatí), jsme zároveň vybaveni jedním ze základních předpokladů pro úspěšné soužití zastánců nejrůznějších politických názorů.

Eva Hartmannová

Hovořit o Češích není tak nebezpečno jako hovořit o Slovácích; nejnebezpečnějším pokusem však se zdá rozhovor o Čechoslovácích a čechoslovakismu. Pojmy »československý« a »Čechoslovák« byly stvořeny v převratě a podkladem jim – věříme – nebyly jen otázky či zájmy mezinárodně politické, ale i citové. Ale tento novotvar, jistě dobře myšlený, stal se brzy kamenem úrazu, a dnes na Slovensku slovo »Čechoslovák« často bývá slyšeno v pohrdavém výraze »Čvachoslovák«, čili ani ryba ani rak, zárodek čehosi neurčitého, nejasného.

V Čechách se nechápe význam tohoto slova plně. V zemích historických, zdá se, je tento význam chápán ve smyslu úředním, jemuž existenci zaručuje ústavní listina a jakési neurčité pozadí mu dávají mírové smlouvy.

Na Slovensku je tomu trochu jinak. Zde slovíčko »Čechoslovák« má krev i maso, zde na Slovensku dokonce i Čechoslováky možno vidět a možno s nimi hovořit, ruku jim podat, na zdraví se poptat: a podle toho, kdo s nimi mluví, je buď polituje, nebo se nad nimi útrpně usměje. Jsouť i zde na Slovensku považováni za něco zvláštního, třídu pro sebe, za snílky – tedy za něco podivného, neurčitého a nejasného. Věří se o nich jako o svobodných zednářích, že jsou vznešení ve svých zásadách, ale právě tak jako zednáři mají i své úhlavní nepřátele. A tak Čechoslovák na Slovensku hrdě se bije v prsa, tvrdě, že Čechoslovákem jest, zatím co ostatní kolem se smějí. Jinak řečeno: Čechoslovák, toť pojem, který jedni milují a druzí nenávidí. Je však – zdá se – zatím více těch, kteří nenávidí.

(B. Müller, Přítomnost IV, 1927, č. 40)

Jestliže dnes na Slovensku pozorujeme silné hnutí pro autonomii, jež má v pozadí naprostý rozkol a rozdvojení, nemůžeme se na to dívati jako na zjev neškodný. Nemluvíme o těch, kteří to myslí s autonomií poctivě, ale o těch, kterým je jen maskou rozkolu. Zdá se, bohužel, že je jich více. Idea československé jednoty stojí po desíti letech hůře než před nimi. Nedovedli jsme pro ni nic udělat. Jak je to nebezpečné, cítíme více my na Slovensku, než se cítí v Praze.

(B. Müller, Přítomnost V, 1928, č. 11)

Poměry vykrystalizovaly u nás už tak, že o jednom etnografickém národě československém hovořiti se nedá. Ano, jsme zatím národy dva: Češi a Slováci. Nepřiznat si to, znamenalo by strkati hlavu do písku. Ale oba tyto národy, které se jen okolnostmi historického vývoje rozdělily, musí mít jedinou vůdčí ideu, řekněme jedinou ***státní ideu****, a to jest právě idea jednoty, idea československá. (. . .) Nesmíme otupět ani zlhostějnět k této myšlence. Vzdáme-li se ideálu jednoty, vzdáme se i mravního základu, na němž tento stát byl vybudován.*

(B. Müller, Přítomnost V, 1928, č. 11)

Idea čechoslovakismu jest jakýmsi rozšířením osobnosti, ale rozšířením i teritoriálním. Jest vědomím velikosti národa, nespoutaného hranicemi historickými. (. . .) Prostě tím, že se stáváme Čechoslováky, stáváme se většími, rozložitějšími; jsme nuceni vyjíti ze své dosavadní teritoriální uzavřenosti, z uzavřenosti myšlenkové i historické; jest nám dávána možnost poznati něco více a jinak, než jak jsme mohli dosud, nebo jak jsme byli zvyklí; jest nám dána možnost cítit se doma nejen v Paďousech, ale i v Ťahanovcích – čili můžeme, odvážíme-li se býti Čechoslováky, rozrůsti se trochu do délky. Čechoslovakismus jest rozšířením naší národní i lidské osobnosti, jest prvním rozmachem k světovosti, jest prvním krokem k větší budoucnosti. Býti Čechem nebo Slovákem jest náhodností místa narození a národnosti rodičů: ale býti vědomě Čechoslovákem znamená zmnožení této náhodné existence.

(B. Müller, Přítomnost IV, 1927, č. 40)

Každý stát musí mít nějakou ideu, která dává náplň jeho životu. Existence státu není pouhým stavem živočišným. Vůdčí ideou národa českého v době jeho poroby byla samostatnost. Snad celý život český považoval tuto ideu za nejvyšší. Podobně i projevy národa slovenského sjednocovaly se v touze po svobodě; jen tam, kde idea svobody se uplatňovala, možno mluviti o slovenském duchovním životě.

Situace se však změnila, když oba naše národy se spojily, osvobozeny, v jediný celek.

Samostatnost u obou znamenala zakončení minulosti, splnění národního ideálu. Cíle bylo dosaženo – třeba jít nyní dále. Ani stát samostatný bez nějaké vůdčí ideje nemůže existovat.

(B. Müller, Přítomnost V, 1928, č. 11)

Cílem naší společné existence v jednom státě musí být idea jednoty, idea československosti nejen politické, ale i kulturní a národní. Nedojdeme-li k tomuto chápání, potom zůstane nám jen dvojí možnost: buď rozchod, anebo vláda silnějšího. (. . .) Stát, v němž by se bila idea česká s ideou slovenskou, může býti držen pohromadě jen násilím.

(B. Müller, Přítomnost V, 1928, č. 11)

Přítomnost

ROČNÍK V. V PRAZE 22. BŘEZNA 1928. ČÍSLO 11.

Myšlenka československá churaví.

V desátém roce samostatnosti vypadáme trochu rozháraně. Hlavně na Slovensku jsou poměry neutěšenější, než by si přáli i skeptikové. Živly, kterým napravila sebevědomí současná konservativní politická konstelace, dostatečně se přičinily o to, aby nasely rozbroj i tam, kde ho snad dosud nebylo. Hlavně ovšem se přičiňují o to, aby idea československé jednoty byla podryta a aby rozkol, pro nás v minulosti tak osudný, stal se definitivním.

Snaha odůvodniti rozpory a rozdíly mezi Čechy a Slováky i vědecky a historicky se uplatňuje stále mocněji. Formy tohoto snažení jsou dostatečně známy a netřeba se jimi podrobněji zde zabývati. Vzpomeňme jen, že dnes činí se rozdíly i tam, kde jich nebylo, že na př. místo dosavadního »zase« se zavádí »zasa« a místo »prevrat« se zavádí »prievrat«; vzpomeňme jen, že na všech stranách s láskou hledají se rozdíly a zakrývají se věci společné a jednotné. Je zde prostě úmysl jediný: dokončiti rozkol, kdysi Štúrem zahájený, znehodnotiti či zbourati všechno, co dosud nás pojilo, mravního základu, na němž tento stát byl vybudován. Řeklo se přece: stát Čechoslováků — není-liž pravda? Nebudeme-li věřiti v jednotu československou, nebudeme-li úsilovně hledati to, co nás spojuje, a nikoliv to, co nás rozdvojuje, potom nemá smyslu ani existence této republiky. Postavíme-li se na stanovisko dvou národů, stavíme se současně na stanovisko dvou států. Stát, v němž by se bila idea česká s ideou slovenskou, může býti držen pohromadě jen násilím.

Jestliže dnes na Slovensku pozorujeme silné hnutí pro autonomii, jež má v pozadí naprostý rozkol a rozdvojení, nemůžeme se na to dívati jako na zjev neškodný. Nemluvíme o těch, kteří to myslí s autonomií poctivě, ale o těch, kterým je jen maskou rozkolu. Zdá se, bohužel, že je jich více. O tom se musí volat, o tom se musí křičet. Idea československé jednoty stojí po desíti letech hůře než před nimi. Nedovedli jsme pro ni nic udělat. Jak je to nebezpečné, cítíme více my na Slovensku než se cítí v Praze. Někteří lidé theoretisují o výhodách autonomie pro stát. Ale ta touha po autonomii, jaká bouří na Slovensku, nevyplývá z idey celostátní, nýbrž z idey protistátní. Je nutno z blízka znát

Miloslav Bednář

Lze rehabilitovat čechoslovakismus?

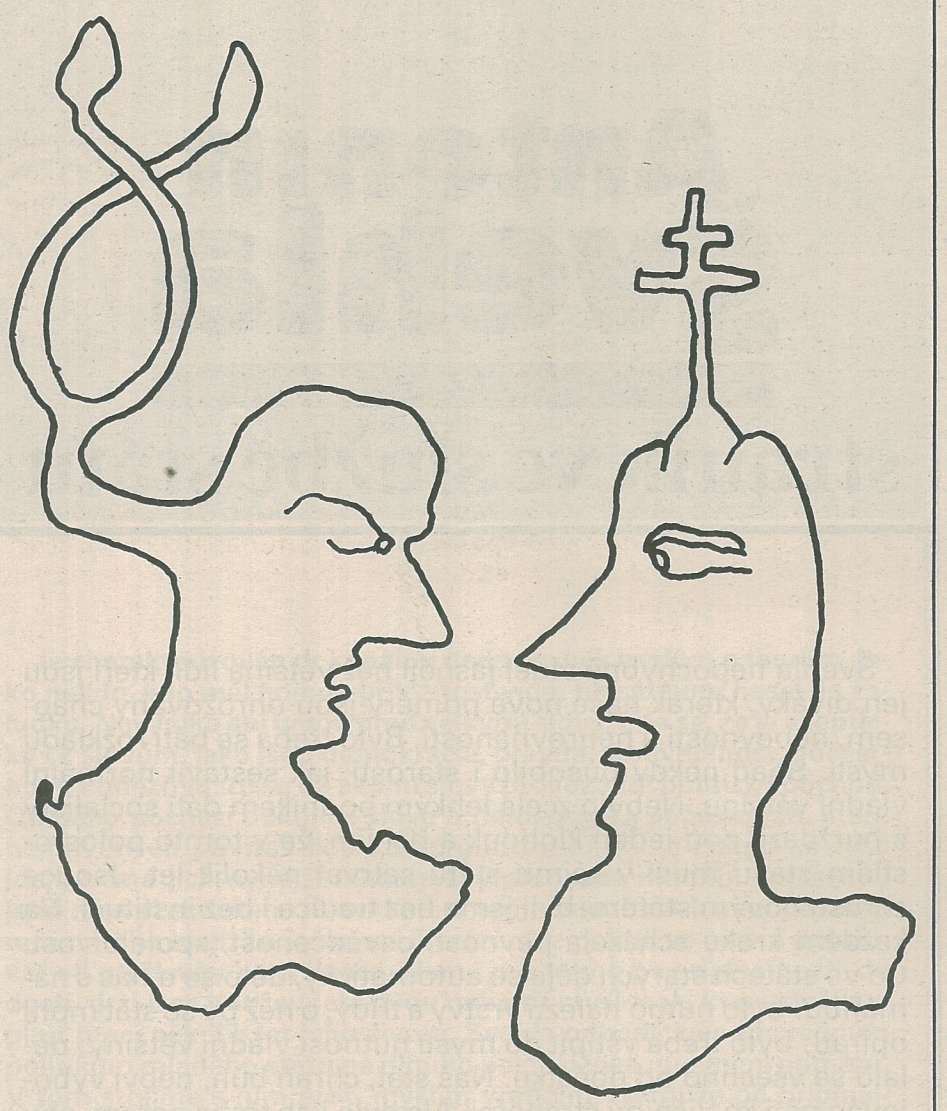

V komunistické propagandě fungoval termín čechoslovakismus jako pejorativní označení předválečné československé politiky vůči Slovensku. Je to typický případ totalitní manipulace se slovy. Uplatnila se tu metoda reflektoru: výklad se zaměřil výhradně na jednu, nejsnáze kritizovatelnou část významu daného slova, a negativní hodnocení se už jaksi automaticky přenášelo na celé jeho významové pole. Takto sémanticky zatížený termín pak mohl účinně diskreditovat původní smysl věci, v tomto případě Masarykovo pojetí jednotného československého národa.

Ve Smolenicích u Bratislavy se ve dnech 4. – 6. února uskutečnil interdisciplinární vědecký seminář na téma »Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratické společnosti«, pořádaný filosofickými ústavy ČSAV a SAV. Právě problematika koncepce československého národa byla hlavním předmětem zájmu v oficiálních i neformálních diskusích.

Je pozoruhodné, zvláště v situaci současného česko-slovenského napětí, že stanovisko převážné většiny slovenských účastníků semináře k této ožehavé otázce nebylo jednoznačně negativní. Odmítali ovšem čechoslovakismus v jeho pokleslém, etnicko-jazykovém smyslu, tedy pojímání slovenštiny jako nářečí češtiny a Slováků jako větve českého národa: dnes je zřejmé, že šlo o chybnou teoretickou konstrukci, právě tak jako v případě rasově založené vize budoucího splynutí obou národních kmenů v jakýsi nový, i biologicky jednotný slovanský národ . . . Ze slovenské strany se však zároveň často poukazovalo i na to, že československý národ v *politickém* pojetí je myšlenkou nosnou i pro současnost.

Někteří čeští diskutující v této souvislosti výslovně požadovali, aby byl autentický smysl Masarykovy koncepce jednotného československého národa rehabilitován. Bylo by to významné nejen pro další osudy československé federace, ale i pro současnou Evropu. Evropa se nebude moci sjednotit, nedojde-li k politickému stmelení prostoru mezi Německem a Ruskem. V tom spočívá vlastní »evropský« úkol států středovýchodní Evropy. Filosoficky založená Masarykova koncepce československého národa je tak nanejvýš aktuální, a to právě v návaznosti na jeho duchovně zacílenou koncepci střední Evropy a evropské jednoty.

Masarykovo pojetí československého národa vychází z jeho filosofické koncepce politiky. V zásadě jde o originálně prohloubené herderovství. Herderův přístup k národům jako přirozeným orgánům lidstva, jejichž specifičnost je dána v první řadě jazykem jako individuálním charakterem rozumu, interpretuje Masaryk ve smyslu rovnocennosti chápané jako nezastupitelnost individuálního přístupu k celku života a světa. Masarykovo původní filosofické stanovisko bychom mohli s použitím Patočkovy terminologie zhruba vymezit jako specifickou koncepci individuálních přirozených světů každého člověka, zaměřených na celkový smysl životního pohybu. Masaryk odtud zároveň vyvozuje požadavek intersubjektivity, kterou označuje jako »náboženskou demokracii«. Z tohoto stanoviska přistupuje i k fenoménu národa, který mu rovněž vykazuje individuální rysy. Například demokracie jako taková u Masaryka neexistuje; existuje pouze demokracie anglická, americká, francouzská atd.

České a slovenské duchovně kulturní směřování se v Masarykově filosoficko-dějinném pohledu vyznačuje právě důrazem na nezastupitelnost individuálního, náboženského svědomí a je zároveň vedeno ideálem takto založené národní a všelidské pospolitosti. K tomu je třeba dodat, že herderovský duchovní podklad byl společný jak české, tak slovenské obrozovací práci. Přihlédneme-li k vůdčím osobnostem našeho národního obrození, lze o něm právem hovořit jako o obrození československém. Masarykova koncepce československého národa vyrůstá z duchovně mravních prvků, a není tedy v pejorativním smyslu nacionalistická. Je založena mnohem pevněji než na pouhé jazykové blízkosti obou sousedících národů a vzájemné podpoře v časech ohrožení. TGM ukazuje, že u zrodu československé národní a státní myšlenky stojí společný ideál.

Pojetí československého národa u TGM je svým filosofickým založením zjevně opakem národně nivelizační koncepce, za kterou je tak dlouho vydávala jak komunistická, tak nacionalistická propaganda. Jde naopak o koncepci intenzívní vzájemnosti dvou rozdílných národů, budované na základě společného duchovního zdroje. Masaryk přitom zdůrazňoval *rovnocennost* obou částí československého národa. Jeho pojem československého národa nemá uniformně etnický, nýbrž duchovně kulturní smysl jako základ politicky a administrativně jednotného státního útvaru. Československý národ je tu pokládán za dvoupólový dynamický organismus: »Tvrdím po veľmi zralom uvážení, že ako Slovákom, tak aj nám Čechom bratské spojenie v jeden štát je najvýhodnejšia štátna forma. Ale já som na toľko slavjanofil, že pripúšťam s Havlíčkom, že na Slovensku je najrýdzejšia časť nášho spoločného národa, že na Slovensku je srdce nášho československého národa. V Čechách snád je viac hlava, ale zdravý organizmus musí mať aj hlavu, aj srdce, a preto myslím, že medzi nami nemôže byť žiadnych sporov. Spory, ktoré boly, hlavně jazykové, sú prekonané.« (Řeč k dobrovolníkům a zajatcům, Slovenské hlasy I/10, 28. 8. 1917).

Význam Masarykovy koncepce se neomezuje na československou problematiku. Z jeho pojetí vyplývá, že účinná vzájemnost obou národních větví politického československého národa, duchovně eticky založeného, by se měla stát příkladem pro politické uspořádání středoevropského území mezi Německem a Ruskem. Tato oblast, se svým charakteristickým prolínáním národních a státních hranic, je ústředním neuralgickým bodem evropského světadílu. Právě nerespektování rozdílu mezi národem a státem, mezi právem přirozeným a historickým, vedlo zde k tomu, že se tento prostor stal chronickým ohniskem válek a nestability.

Masarykův rozvrh cílů první světové války a následného míru zahrnoval úsilí o volné demokratické federační útvary, jež by se postupně, organicky rozšiřovaly na Evropu jako celek. V průběhu tohoto procesu by osvobozené národní menšiny hrály významnou úlohu tím, že by napomáhaly vývoji opravdové mezinárodnosti. Kulturně politickým modelem se mělo stát právě Československo, založené na dvoupólovém celku politického národa československého.

Masarykův projekt se v meziválečné době neuskutečnil především pro nepříznivé zahraničně politické vlivy. Svůj podíl viny na tom však měl i nedostatek smyslu pro realitu a politického taktu vůči Slovákům z české strany, zejména v průběhu 30. let. Po válce, zvláště pak v období komunistické totality, byl Masarykův zakladatelský záměr cílevědomě diskreditován. Přispělo to nemalou měrou i k současnému politickému napětí mezi oběma částmi československé federace, jež dramaticky kontrastuje s pokračujícím sjednocováním západní Evropy. Paradoxní přitom je, že právě Československo bylo založeno na myšlence postupného evropského sjednocování, myšlence, jež vyrostla z duchovního chápání demokracie a v níž mělo klíčový význam právě pluralitní pojetí politického československého národa.

Současné západoevropské sjednocování, jež sledujeme s oprávněnou závistí, není však rozhodně bezproblémovým procesem. Jak národní nevraživost a egoismus, tak i nedostatek respektu k národní a státní suverenitě, projevující se tendencemi k centralistickému evropskému velkostátu, nejsou zdaleka věcí minulosti. Je omylem se domnívat, že lidská, občanská a národní práva se uplatňují automaticky, pokud jsou zaručena zákonem. Zákon v autenticky evropském kulturním smyslu je pouze podmínkou možnosti neustálého veřejného úsilí o individuální uplatnění. Koncepce evropské jednoty v tomto ohledu dosud postrádá konkrétně politicky propracovanou duchovně mravní základnu. Z tohoto hlediska by navázání na Masaryka mohlo být v přítomné době významným praktickým stimulem.

Masarykův promyšlený postoj k národní problematice je kamenem úrazu jak pro negativní nacionalismus, založený na pocitu národního ohrožení, tak pro povrchně liberalistická či marxistická stanoviska odkazující nacionalismus na »smetiště dějin«. Obě tendence se vyznačují neschopností vyrovnat se s podstatnými souvislostmi mezi fenomény národa a mezinárodnosti. Pro pozici negativního nacionalismu, stejně jako pro stanovisko marxisticko-leninské, jež má s mělkým liberalismem mnoho společného, je příznačné časté uplatňování teorie spiknutí. Negativní nacionalista stojí bděle na stráži proti neustálému ohrožení vlastního národa buď národem jiným, nebo beznárodním kosmopolitismem, nezřídka obojím současně. Marxistický internacionalista odhaluje zase reakční nacionalistická spiknutí proti pokroku světových dějin. Přitom je pozoruhodné, jak snadno se ze socialistického internacionalisty může stát socialistický negativní nacionalista, dojde-li k závěru, že »reakční« cizí národ hodlá řešit své problémy na úkor jeho vlastního národa. Jak povrchní liberalismus a marxistický socialismus, tak negativní nacionalismus se v zásadě potřebují a často se propojují. Jejich společným zdrojem je černobílé vidění světa.

Masarykův pohled na fenomén národa jako na projev individualizačního a demokratického pohybu dějin, který umožňuje organické propojení národních individualit v širokém mezinárodním celku, založeném na jejich vzájemnosti a na podpoře lidských a občanských práv, představuje skutečnou alternativu totalitarismu. Racionalističtí liberálové, marxističtí socialisté a negativističtí nacionalisté takový pohled podrážděně odmítají, protože zásadně překračuje jejich triviální černobílá východiska. Úsilí o rehabilitaci vlastního smyslu Masarykova pojetí československého národa se tak opět setkává s jeho tradičními odpůrci, jejichž nepopiratelnou zásluhou se totalitní režim v naší zemi ujal, a to nikoli nakrátko.

Miloslav Bednář (1948) po absolvování FF UK působil jako obchodní zástupce, lektor Institutu pro doškolování lékařů, dále pak v Ústavu teorie a praxe žurnalistiky; nyní ve Filosofickém ústavu, kde se zabývá filosofií politiky: to je i téma jeho statí, uveřejněných v samizdatu i v zahraničních časopisech (pozornost vzbudily např. »diskuse o míru« pod pseudonymem V. Racek).

Dušan Uhlíř

D. U. (1938) vystudoval historii na FF MU. Zabývá se obdobím 1. republiky, zvláště agrárním hnutím, nyní se věnuje obecným dějinám, zejména 18. a 19. století. Pracoval jako ředitel muzea ve Slavkově, od r. 1985 je ředitelem Muzea města Brna. Publikoval časopisecky i knižně (Slunce nad Slavkovem, Anály ze Spálené ulice).

Antonín Švehla

straník ve službě státu

Ferdinand Peroutka ho kdysi výstižně nazval – mlčenlivým státníkem. Vystihl tím základní rys osobnosti jednoho z předních politiků první republiky a vůdce největší československé politické strany. Měl přitom na mysli nejen nechuť Antonína Švehly k veřejnému vystupování, ale celou jeho politickou metodu, jež spočívala v tiché a vytrvalé organizační práci řízené z pozadí a skryté před zraky publika. Švehla po sobě zanechal jen velmi málo psaných slov. Nebyl filosofem ani publicistou a své politické názory neukládal do teoretických studií a ideologických statí. Patřil k politikům ryze praktickým a svým prakticismem zřetelně poznamenal charakter vnitřní politiky meziválečného Československa.

* * *

Byl to selfmademan s vrozeným politickým talentem, který svou houževnatostí překonal nedostatek vzdělání. Narodil se 15. dubna 1873 jako desáté ze čtrnácti dětí bohatého sedláka v Hostivaři u Prahy. Po obecné škole vychodil jen čtyři třídy gymnázia a hned byl vržen do praktického života. Mládí prožil na otcově statku v Hostivaři, který také podědil. Záhy se zapojil do politiky, kde našel své pravé uplatnění.

Ve svých 36 letech se Švehla stal předsedou agrární strany a zasadil se o radikální změnu její koncepce. Z dosavadní strany velkých sedláků, jak ji budovali její zakladatelé Karel Prášek, Stanislav Kubr a také Švehlův otec, začala se pod vedením Antonína Švehly přetvářet ve stranu celého venkova, tedy i malých a středních rolníků. Švehla se tak stal zakladatelem moderního masového agrárního hnutí u nás.

Vedení strany si uvědomilo, že jakmile si zajistí ekonomickou převahu v zemědělském podnikání, ve zpracovatelském průmyslu a ve službách, bez jejichž pomoci se rolník neobejde, nebude vnitropolitické síly, která by mohla agrárníky na venkově ohrozit. Švehlova koncepce byla založena na systému hospodářských výhod, jež může strana poskytovat svým stoupencům prostřednictvím nejrůznějších družstev, hospodářských podniků, záložen a bank.

V letech před první světovou válkou a těsně po ní vybavil Švehla se svými spolupracovníky agrární stranu silnými hospodářskými a finančními institucemi, s jejichž pomocí pak postupně integrovala celé československé zemědělství.

V posledních letech 1. světové války patřil Švehla k organizátorům domácího odboje, k pětici »mužů 28. října«. Po převratu byl jedním z politiků, kteří se dostali do čela republiky, a v prvních vládách zastával úřad ministra vnitra. Jeho strana byla od samého začátku pevnou oporou nového státu. Tvořila součást první všenárodní koalice a pozdější koalice »rudozelené«.

Vznik republiky otevřel agrární straně dříve netušené hospodářské a politické možnosti. Švehla okamžitě odhadl situaci a zaměřil své úsilí k tomu, aby jeho strana ovládla klíčové pozice ve státním aparátu, především ty, jež byly důležité pro venkov a zemědělskou výrobu. V letech poválečné bídy a vázaného hospodářství byl takovou institucí Obilní ústav, který zabezpečoval kontrolu státu nad hospodařením s hlavními zemědělskými produkty. Ten se tedy stal doménou agrárníků nejdříve. Pak ovládla Švehlova strana ministerstvo zemědělství a po celých dvacet let první republiky je nepustila z rukou. Agrárníci také pevně zakotvili ve Státním pozemkovém úřadu, výkonném orgánu pozemkové reformy.

Byla to právě pozemková reforma, jež agrární straně pomohla k vybudování masové členské základny a k upevnění hospodářských pozic na československém venkově. Na počátku roku 1919 vystoupila totiž agrární strana na podporu vládního programu vyvlastnění velkostatků a přišla s návrhem parcelace půdy mezi soukromé rolníky. Tento požadavek jí okamžitě zajistil silnou podporu zvláště ze strany bezzemků a malých rolníků. Proti tomu sociální demokracie, v prvních poválečných měsících nejsilnější československá strana, přišla s radikálním návrhem na združstevnění vyvlastněné půdy – a svou věc mezi zemědělci prohrála. – Pozemkovou reformou se ještě prohloubil malovýrobní charakter československého zemědělství, což pochopitelně nepřispělo ke zvýšení jeho produktivity. Nejvýznamnější složkou zemědělské výroby se napříště staly tzv. zbytkové statky, vzniklé na troskách někdejších feudálních velkostatků. Při jejich přidělování mělo ovšem hlavní slovo agrární vedení a vydatně toho také využívalo ke svému politickému prospěchu.

Hlavní starostí agrární strany po pozemkové reformě bylo zajistit co největší rentabilitu československého zemědělství, věc velmi obtížnou při tak velké roztříštěnosti pozemkové držby. K tomuto cíli byla zaměřena veškerá agrární politika ve vládě i v parlamentu. Všechen politický vliv strany se upíral k tomu, aby bylo zemědělství všemožně zvýhodňováno daňovými, cenovými a sociálními opatřeními. Toto úsilí vyvrcholilo ve dvacátých letech požadavkem tzv. obilních cel, jež měla bránit dovozu levnějších zemědělských produktů ze zahraničí. S takovým požadavkem přišla agrární strana do vládní koalice už v první polovině dvacátých let a prosazovala ho přes odpor sociálních demokratů. Švehlovou zásluhou došlo sice k dočasnému urovnání, ale v roce 1925 se stala otázka obilních cel úskalím, na kterém spojenectví agrárníků se sociálními demokraty ztroskotalo.

Agrární stranu ovládal Švehla pevnou rukou. Jeho vztah k podřízeným politikům a funkcionářům někdy připomínal jednání sedláka s čeledí. Své nejbližší spolupracovníky držel v naprosté poslušnosti a respekt si dokázal rázně vynutit. Zejména generální tajemník strany Rudolf Beran byl poslušnou figurkou v Švehlových rukou. Švehla dokázal udržet v patřičném odstupu nejen jeho – i významní politikové, jako např. ministr Malypetr, naráželi na Švehlovu nesmlouvavost.

K prosazení svých záměrů a upevnění své moci se Švehla nezdráhal využívat i hmotných zájmů a slabostí svých podřízených. Sám platil všeobecně za muže čistých rukou, a takových lidí ovšem agrární strana neměla mnoho. Švehla byl dobře informován o každém pohybu ve své straně i o poklescích jejích vedoucích činitelů. Nejenže je toleroval, ale dokonce je nejednou kryl, čímž měl své lidi dokonale v hrsti. I to patřilo k tajemství jeho úspěchu ve straně, postup ostatně nikoli ojedinělý v dějinách politiky.

Snažil se být vždycky co nejblíže svým stoupencům a mít s nimi bezprostřední kontakt. Věděl, že to je základ politického úspěchu, a z toho důvodu také před válkou odmítl kandidaturu do vídeňské říšské rady a zůstal v Praze, nablízku svým lidem.

* * *

Pod Švehlovým vedením vystupovala agrární strana jako strana středu a to jí umožňovalo vstupovat do koalice se stranami občanské pravice i se socialistickou levicí. Po roce 1920 byla bezesporu nejsilnější československou politickou stranou. Rozhodujícího mocenského postavení dosáhla za první Švehlovy vlády v letech 1922-1925, kdy postupovala v úzké spolupráci se sociálními demokraty a československými socialisty. Tehdy se také ve vnitřní politice ujala ona známá praxe, která snižovala váhu parlamentu tím, že všechna důležitá vnitropolitická opatření byla rozhodována uvnitř pětice vedoucích představitelů koaličních stran, tzv. Pětky, a parlamentu byla předkládána už v definitivní podobě.

Švehla nepochybně viděl jasněji než většina lidí, kteří jsou jen diváky, kterak naše nové poměry jsou ohrožovány chaosem, nepevností a neurovnaností. Bylo třeba se báti rozkladu myslí. Snad někdy působilo i starosti, jak sestavit normální vládní většinu. Nebylo zcela lehkým podnikem dáti socialisty s buržoazií pod jeden klobouk a říci jim, že v tomto polosrostlém stavu musí v zájmu státu setrvat několik let. Jsouce zbrusu novým státem, byli jsme bez tradice i bez institucí. Na každém kroku scházela pevnost, osvědčenost, spolehlivost. Co ve státech starých děje se automaticky, dělo se u nás s námahou: bylo nutno nalézti vrstvy a třídy, o něž by se stát mohl opírati; bylo třeba vštípit do myslí nutnost vládní většiny; dělalo se všechno od počátku. Náš stát, chraň bůh, nebyl vybojován pěti koaličními stranami. Ale bylo jich třeba potom, aby se začal spořádaný život. Stát neměl v prvých letech jiné opory než tuto. Nebylo nikoho jiného, kdo by chtěl vésti věci této republiky. Švehla se bál o těchto pět stran, jako se stavitel bojí o základy domu. Byly předmětem jeho péče, jež bývala velmi nešetrná k jiným. Nevida jinde spolehlivé záruky, byl odhodlán vším možným pomáhati těmto stranám; nešlo-li to jinak, tedy třeba i trochu machiavellisticky. Vše, co oslabovalo pozici těchto stran nebo pozici mužů, již je vedli, bylo mu protivné a podezřelé. (. . .) Chtělo-li se koaliční straně peněz, měla je mít. Zachtělo-li se některé z vlivných osobností zbytkového statku, mělo se mu ho dostati; neboť nelze dovoliti, aby rozjitřená a neukojená osobnost tropila nepříjemnosti některé z drahých koaličních stran. Předpokládaje, že lidé tam se cítí ve vlasti, kde je jim dobře, Švehla velmi klidně dovoloval, aby vlivní muži byli připoutáváni k režimu pouty pevnějšími, než je přesvědčení. Tento skeptik patrně pokládá pouhé přesvědčení za most vratký. Nikdo nemůže říci, že Švehla se uchýlil k tomuto systému z osobní ziskuchtivosti. I u nepřátel platí osobně za muže čistého. Jeho systém nevznikl z vlastních nároků, nýbrž z jeho filosofie, která je skeptická a nepovznášející. Zapadá zcela do tohoto systému, jestliže Švehla při několika příležitostech neviděl škůdce státu v těch, kdo korumpují nebo se dávají korumpovat, nýbrž v těch, kdo korupci odhalili. Tito nešťastníci neviděli jeho tvář jinak než zachmuřenu. Souhlasil by s Bernardem Shawem, že lidské jednání musí být posuzováno s ohledem na prospěch a ne podle souhlasu s nějakým ideálem. (. . .) Jeho režim byl režimem koaličního utilitarismu. Vida v koalici jedinou oporu státu, udělal vše, aby ji posílil. Ochotně ji chránil před konkurencí i kritikou.

F. Peroutka, O mlčelivém státníku Přítomnost, prosinec 1926

Švehla se stal duší takto vedené koaliční politiky. Byl rozeným mistrem kompromisu a dokázal získat ke spolupráci strany s nejodlišnějšími politickými programy. Největší zisk z takto vzniklých souručenství si ovšem zpravidla odnášela jeho strana. Rád přenášel projednávání důležitých politických otázek i řešení vnitropolitických sporů do ústraní kabinetů a před parlament a veřejnost přicházel už s vyřízenou věcí. Mnohé ani na veřejnost neproniklo. Kdybychom se měli vyjádřit obrazně: Švehla přenášel jednání nejraději ze zákulisí do šaten, co nejdál od jeviště politického života. Uplatňoval zde taktiku, kterou zavedl pro svou stranu i do volební agitace – přesvědčování od jednotlivce k jednotlivci. Bylo to přesvědčování praktické, založené na zájmech a potřebách všech zúčastněných.

K dosažení cíle Švehlovi nikdy nechyběla rozhodnost a důraznost. Jeho devízou bylo, že právo má ten, kdo si je dokáže vybojovat. V tomto duchu přistupoval k jednání s ostatními stranami. Jejich požadavky chápal jako protiváhu požadavků agrárních v složité hře vzájemných ústupků a přistupoval na ně jen tehdy, věděl-li, že se to vyplatí jeho straně. Řídil se tu striktně zásadou *do ut des*.

* * *

Přesto byl Antonín Švehla politikem, u kterého stranické zájmy nepřevládly nad zájmy státu. Koalici považoval za jedinou možnou vládní formu v dosud nezkonsolidovaném státě. Byl si vědom, že je to forma značně nepevná, a proto si vždy ponechával otevřené zadní dveře pro jednání se stranami opozičními. Postup jeho vlády proti nekoaličním stranám lze označit přinejmenším za opatrný. Hleděl se vyvarovat zbytečně tvrdých zákroků proti nim. Věděl, že by je mohl potřebovat v budoucích vládních kombinacích.

Ve sporech mezi Hradem a jeho pravicovými odpůrci se snažil postupovat nezávisle. Jako premiér a vůdce koalice měl zájem na usmiřování či mírnění vnitropolitických rozporů, ale dovedl z nich přitom také těžit pro upevnění mocenské pozice své strany. Jako základní podmínku pro každé jednání si však kladl naprostou loajalitu ke státu a jeho demokratickému zřízení.

Když se v březnu 1926 rozpadla všenárodní koalice, odcestoval vážně nemocný Švehla na jih, a uvolnil tak prostor druhé úřednické vládě Jana Černého. Mezitím začal vytvářet Švehlův zmocněnec a zástupce ve vedení strany Milan Hodža novou parlamentní většinu. Chopil se tohoto úkolu s rázností sobě vlastní a výsledkem byla v létě téhož roku pevná obilní cla a na podzim nová agrárně-klerikální koalice bez socialistů. Stalo se tak za těžké vnitropolitické krize, která hrozila vychýlit stát značně napravo. Když se Antonín Švehla koncem léta vrátil do republiky, našel politickou scénu výrazně změněnou proti jarním měsícům, kdy odjížděl. Za jeho nepřítomnosti došlo nejen ke schválení stěžejního požadavku agrární strany v parlamentu, ale také ke Gajdově aféře, vzrůstu fašistického hnutí, a rovněž k ostrým útokům proti Masarykovi a Benešovi. Jako výsledek svého jednání s pravicí Hodža dokonce nabídl Švehlovi úřad prezidenta republiky pro příští volební období.

Švehla rozhodně odmítl kandidovat na úřad, který podle něho příslušel jedině Masarykovi, a snažil se urovnat cestu k sociálním demokratům a národním socialistům, kterou Hodža svým pravicovým radikalismem uzavřel. Zastavil silný posun československé vnitřní politiky směrem doprava a konsolidoval domácí poměry. Usmířil Hrad, vypořádal se s Gajdou, a když socialisté definitivně odmítli vstoupit do koalice, postavil se do čela agrárně-klerikální vlády, ve které byli poprvé zastoupeni i Němci. Osvědčil v této době více státnické prozíravosti a zdrženlivosti, než by se dalo od vůdce nejmocnější strany očekávat.

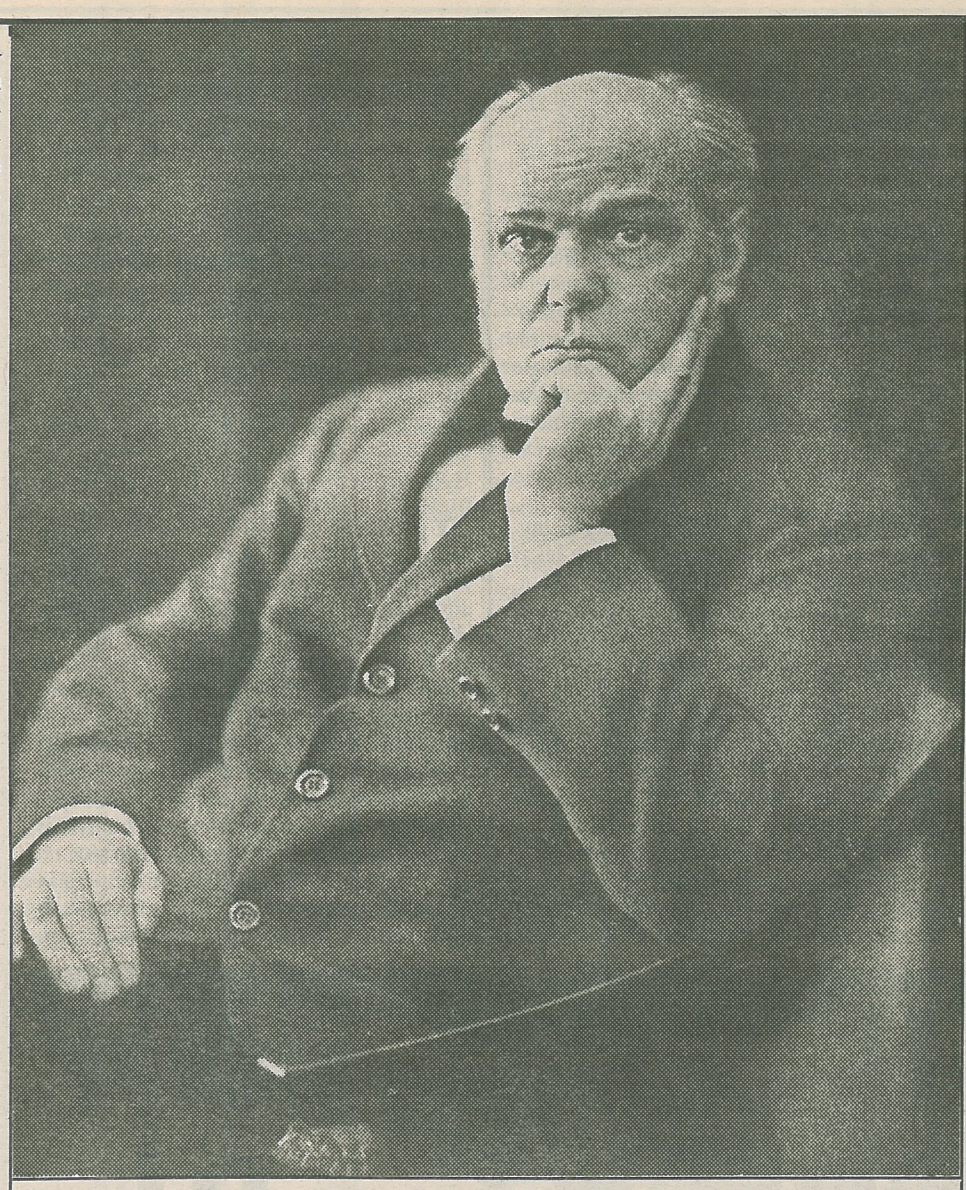

Antonín Švehla (1873–1933)

Je charakterizován dokonalou nedůvěrou k heslům a teoriím, jako někdo, kdo měl hojnou příležitost vidět hlasatelům hesel do žaludku. Nevyniká ani úctou před velkými slovy. Zdá se, že je skeptický i k slovům, jako jsou demokracie, pravda, spravedlnost, počestnost. Podezřívá, že se dá s těmi slovy provozovat politický obchod. Od něho pochází dokonce slovo o demagogii s počestností, které nejpřívětivěji přivítali lidé kompromitovaní. (. . .) Pokud se týká idejí, nemá jich nynější ministerský předseda mnoho, a všechny jsou rázu praktického. Nevidíme v tom vadu. Politik není povinen míti mnoho idejí. To je ctnost literátů. Ale politik se nesmí potulovat od myšlenky k myšlence. Nemá mít touhu po originálnosti. Je dosti, drží-li se houževnatě dvou nebo tří myšlenek, které stačí naplnit prací několik let jeho života. Švehla odhadl, že odpovědným politikům mladého státu na dlouho postačí idea upevnění poměrů. V tom stojíme s ním proti myslím vratkým. Netouže po originálnosti, bral různé nápady, kde je nalezl: něco od Masaryka, něco od Rašína, něco z knih z Laichterova nákladu. Ale budiž přiznáno, že věc není vyčerpána, řekneme-li, že bral: také dával. Jako má Masaryk vliv na Švehlu, má také Švehla vliv na Masaryka. Možno říci, že je to nejpronikavější vliv, pod nímž se Masaryk jako president octnul. Masaryk po většinu svého života byl teoretikem. Stává se někdy teoretikům, že podlehnou kouzlu mužů praxe.

Švehla nemá řečnického talentu, jenž je považován za základ vůdcovství. Není vůdcem v tom smyslu, že by byl uctíván davem. Ale je vůdcem v tom smyslu, že dovede jednat s těmi, kdo jsou uctíváni davem. Někteří z nich si spíše vědí rady s pěti tisíci posluchači než se Švehlou. Tento mistr soukromého jednání je méně vůdcem lidu a více vůdcem vůdců. Jeho působení začíná teprve za kulisami, teprve na druhé linii politického boje. (. . .) Vžil se už do role sfingy za záclonou. Byl by patrně na rozpacích, kdyby měl sám jít přímo se ucházet o přízeň lidu. (. . .) Mluví veřejně pouze tehdy, je-li to naprosto nezbytno. A nedaří se mu v tom příliš. Chtěje říci něco slavnostního, řekl jednou, že první, kdo stanul na sotva chladnoucí kůře zemské, byl zemědělec. To je snad jediný výrok, který od něho žije. Ale zlomyslná veřejnost to nepřijala v tom slavnostním smyslu, jak to bylo myšleno, nýbrž užívá toho k účelům komickým. Jinak nepocházejí od něho žádné slavné výroky. Nic nenapsal. Budoucnosti zůstane po něm málo černého na bílém. Jeho osud je poněkud podobný osudu herců: síla a kouzlo jeho osobnosti nemohou býti zachovány v dokumentech.

F. Peroutka, O mlčelivém státníku Přítomnost, prosinec 1926

Antonín Švehla respektoval státotvornou úlohu hradní skupiny a především prezidenta; jeho poměr k Masarykovi byl více než dobrý. Švehla v něm uznával politického teoretika, jakým sám nebyl. Z Masarykovy strany vycházelo mnoho podnětů, které Švehla jako praktik realizoval. Uvědomoval si, že bez Masaryka by stát ztratil hodně ze své vnitřní i vnější stability. Nepovažoval za rozumné vystupovat proti Hradu, neboť by tím byla narušována rovnováha politických vztahů, na které závisela prosperita zemědělské výroby, a tím i jeho strany. Kvůli Masarykovi se smiřoval i s Edvardem Benešem v úřadu zahraničního ministra, třebaže k němu nechoval ani velkou důvěru, ani osobní sympatie. I ve straně si vynutil loajalitu k Hradu, protože si to žádala stabilita státu. Polarita ve vedení agrární strany a ve vnitřní politice se vyhrotila až po jeho onemocnění a odchodu do ústraní.

Když na sklonku roku 1927 znovu těžce onemocněl, a musel proto opustit politickou scénu, snad nikdo tehdy netušil, že ji opouští natrvalo. Pro stát mohlo být zvláště osudné, že se to stalo v době vnitropolitické nerovnováhy, kdy byly u moci pravicové občanské složky a socialisté stáli v opozici. Tehdy bylo obzvláště třeba státnické uvážlivosti a velké energie v úřadu předsedy vlády. Brzy se také projevilo, že Švehlův odchod měl povážlivé následky pro další vývoj událostí. Krajně pravicové proudy, jež byly na podzim 1926 se Švehlovým návratem do politiky na čas potlačeny, vystoupily znovu do popředí a radikální protihradní křídlo, představované v agrární straně Staňkem, Beranem, Vraným a v té době také Hodžou, opět zesílilo. Situace byla o to vážnější, že se protihradní kruhy maskovaly Švehlovým jménem, které se stalo pro mnohé občany symbolem politické solidnosti a demokratického státotvorného postoje. Zatímco byl těžkou srdeční chorobou definitivně vyřazen z politického života (i když až do února 1929 zůstával československým premiérem podle jména), vedení jeho strany si vypůjčovalo jeho jméno a taktizovalo s ním před veřejností. Ještě v květnu 1929 na sjezdu agrární strany v Praze podvrhli pravicoví radikálové veřejnosti tzv. Švehlovo poselství, nemocným vůdcem údajně adresované agrárnímu členstvu. Svým útočným tónem vyvolalo vlnu stranické intolerance a vrhlo na Švehlovu osobnost neblahý stín.

Poslední léta svého života byl Švehla úplně izolován od politického dění; trávil je na svém statku v Hostivaři, udržován při životě předními evropskými lékaři. 12. prosince 1933 po dlouhém utrpení zemřel.

* * *

Ve Švehlovi lze právem vidět politika, který svým významem a schopnostmi přerostl československý průměr. Zejména ve vnitřní politice byl prakticky bez konkurenta.

Agrární žurnalisté ho ověnčili oslavnými frázemi, političtí protivníci ho zahrnuli nezaslouženou kritikou. Švehlova biografie z pera Vladimíra Dostála, vydaná roku 1989 v New Yorku, má blíže k hagiografii než k věcnému hodnocení. Komunistická publicistika naopak nešetřila slovy odsudku. Zřídkakdy byly úvahy nad Švehlou motivovány jinak než politicky. O nestranné zhodnocení Švehlovy historické a politické úlohy se pokusil málokdo. Můžeme si jen postesknout, že kniha rozhovorů se Švehlou, kterou připravoval Karel Čapek, nebyla nikdy dopsána. Čapek ani Peroutka jistě nepatřili ke Švehlovým stoupencům. Přesto dospěli k závěru, že Švehla v čele své strany rozhodujícím způsobem ovlivnil vytváření československé vnitřní politiky a podílel se v nemenší míře než Masaryk a Beneš na vzniku československé státní tradice.

PSYCHIATRIE na rozcestí

Cyril Höschl

Současná proměna společenského rámce otevírá otázku po postavení všech struktur, které jsou do něho zahrnuty. Tak i psychiatrie, jejíž situace je navíc historicky proměnlivá tím, jak se v ní citlivě obráží celkový vztah společnosti k člověku – dá se dokonce říci, že v přímé závislosti na střídání epoch totalitních a liberálních režimů . . . Představuje zásadní obrat v naší zemi také proměnu naší psychiatrie?

Leccos nám při ohledávání tohoto tématu ozřejmí rozdíl mezi psychiatrií a psychologií. Podle definice Světové zdravotnické organizace je psychiatrickým případem »zjevná porucha duševní činnosti, natolik specifická ve svých klinických projevech, že je spolehlivě rozpoznatelná jakožto jasně definovaný soubor znaků, a natolik závažná, aby způsobila ztrátu pracovní schopnosti nebo sociální kapacity nebo obou, a to v takovém stupni, který může být hodnocen jako selhání (nepřítomnost na pracovišti, neúčast v nějaké sociální činnosti)«. Psychiatrie se tedy odlišuje od psychologie mimo jiné tím, že jejím předmětem není psychika a její činnost, popřípadě její změny, ale choroba. L. Hanzlíček v Psychiatrické encyklopedii uvádí, že u duševních poruch jde vždy také o poruchy adaptace jedince na zevní prostředí, především sociální. Duševně nemocné osoby nejsou v době manifestace poruchy schopny adekvátně fungovat podle všeobecně akceptovaných norem svého sociokulturního prostředí. Protože tyto normy vykazují geograficky i historicky značné rozdíly, je také »norma« jedince pojmem značně relativním. Je například známo, že v primitivních vícegeneračních rodinných společenstvích jsou poruchy ve stáří (demence) daleko lépe sociálně maskovány, takže potřeba geriatrické péče není tak naléhavá jako v rozvinutých zemích. Hodnocení poruch chování je tedy vždy dáno kontextem té které společnosti a kultury.

Psychiatrie bývá v nejširším smyslu též označována za vědu o poruchách mezilidských vztahů, čímž se naznačuje, že nejde přece jen o disciplínu ryze medicínskou, ale že svým obsahem zasahuje i do psychologie (respektive naopak, psychologie přesahuje do psychiatrie), dále do sociologie apod. V popředí zájmu je tedy člověk jakožto jednotka biologická, avšak právě proto i sociální, dozrávající tím, že se učí sociálním vztahům, systémům hodnot, a vrůstá tak do kulturního pozadí.

Postoj k těm, kteří se nějak lišili od akceptovaných norem chování a svými projevy »rušili«, závisel značně na názorech, kterými společnost hodnotila tzv. duševní nemoc. Všeobecné lékařství se nikdy nemuselo tázat, co je to nemoc, protože lékaři i nemocní věděli, jak vypadají příznaky chorob, co je bolest a fyzické selhání. U duševní poruchy to nikdy tak jasné nebylo. Někteří nemocní si svůj narušený stav sotva uvědomují a nechápou ani potřebu lékařské pomoci. Jiní sice pozorují, že se s nimi něco děje, že se cosi mění, ale vysvětlení přesouvají navenek a příčiny svého selhávání vidí spíše ve svém okolí než v sobě – což je koneckonců bytostně lidské.

Přestože psychiatrie stojí na pomezí věd biologických a sociálních, historicky se vyvíjela jako odvětví medicíny. Měla za úkol ujmout se těch, s nimiž si jiní nevěděli rady. Byla, a často v některých případech stále je, předposlední stanicí před patologií.

Jakožto obor s vlastní výukou a výzkumem je psychiatrie asi půl tisíciletí pozadu za všeobecným lékařstvím. Výcvik lékařů je sice dokumentován už ve 13. století, avšak psychiatrie jako obor se rodí až na přelomu 18. a 19. století. Snažila se – vzhledem ke svému historickému zakotvení v klasické medicíně – vždy přejímat jako svůj model nějakou poruchu fyzikální, tělesnou a setrvávat na medicínské půdě. Koncepce, dále pak rozlišování a definování jednotlivých druhů nemocí – nosologie, a ovšem i metody výzkumu a teorie jsou odvozeny ze všeobecného lékařství. Zařízení k hospitalizaci duševně nemocných odpovídají svým uspořádáním zařízením nemocničním či ambulatoriím běžné medicíny.

Naproti tomu psychologie se vyvíjela jinak. Na rozdíl od medicíny přitahovala myslitele vůbec (pojmu psychologie užíval už Melanchton), byla součástí fyziky, zabývali se jí lingvisté a nezřídka i matematikové. Ve Francii byla psychologie součástí filosofie, definovala podstatu lidské duše a jejích činností; v anglickém prostředí, kam se dostala koncem 18. století, zahrnula i morálku, logiku a další odvětví. S medicínou, jak zřejmo, nesouvisí.

Historicky odlišné zdroje psychiatrie a psychologie přestaly ovšem být ve 20. století zřejmé – s tím, jak medicína získala zjevnější psychologickou a sociální dimenzi. Sigmund Freud zanechal v podobě psychoanalýzy našemu století nesmazatelný odkaz, jehož význam nespočívá ani tak v rozluštění záhad duševních poruch či v rozhodujícím pokroku léčebných možností, jako především v psychologizaci medicíny, a tedy – sit venia verbo – v psychologizaci psychiatrie a v její humanizaci, nemluvě o přínosu obecně kulturním. Toto nepochybně cenné splynutí psychologie a medicíny, zprostředkované psychoanalýzou a psychiatrií, má však rovněž některé neblahé důsledky. Vede totiž ke zcela mylné domněnce, že duševní nemoci mají psychologické příčiny.

Podotkněme, že psychologizace medicíny, zlidštění přístupu k nemocným, vztah lékař – pacient, víra v Boha, hledání smyslu života, vztahy k bližním, sociální otázky, téma smrti, stárnutí, opuštěnosti aj. se týkají všech oblastí lékařství: psychiatrie nemá v tom smyslu výlučné postavení. Na druhé straně pak duševní onemocnění, jakožto hlavní předmět psychiatrie, nejsou psychologicky a sociálně podmíněna o nic více než onemocnění ostatní – jako cholera, tuberkulóza, AIDS, syfilis apod. Stejně jako v případech těchto chorob tu není podmíněnost příčinná. Etiopatogenezi, to jest příčiny a mechanismy vedoucí k duševním onemocněním, nutno hledat jinde, tak jako se hledá jinde v případě cholery, TBC atd. Připomeňme zde také onen důležitý fakt, na který se často zapomíná – totiž že vážných duševních poruch (schizofrenie, maniodepresivity) je v populaci všude na světě zhruba stejné procento, bez ohledu na sociálně-psychologické podmínky, na to, zda jde o země vyspělé či zaostalé, bohaté nebo chudé.

Vzhledem k tomu, že vzájemné postavení psychologie a psychiatrie se dosud nepodařilo pro veřejnost definovat, žije mnoho lidí u nás v nebezpečné představě, že duševní poruchy se vyskytují jenom proto, že stát je takový či onaký, a že jednou, až se zacházení s jedincem zlepší, poruchy nebudou. Tyto postoje lze ilustrovat například na vztahu k fenoménu sebevraždy. Okolí sebevraha zpravidla hledá psychologické vysvětlení. Kde ho nenachází, tam si ho vytvoří: dotyčný měl zlého šéfa, za manželku semetriku, nevyvedly se mu děti apod. A přece často patrně nejde o příčinu, neboť většina lidí má všelijaké šéfy, manželky semetriky a nevyvedené děti, a přitom sebevraždy nepáchají. Stejně laicky se někdy soudí, že člověk může zemřít proto, že se mu zastaví srdce nebo mu přestanou vylučovat ledviny. Že by někdo zemřel proto, že mu onemocní ta část mozku, která »dělá« smutek, a ten smutek je pak tak strašný, že jako jediné východisko z něho mu připadá smrt, to se zdá i vzdělaným laikům nepřijatelné. Kdo nepronikl do psychiatrie hlouběji, není ochoten se vzdát pocitu, že člověk je za všech okolností pánem svého já a že má na tuto vládu právo děj se co děj: Prohánějte si mým srdcem při záchraně života proudu, kolik chcete, ale mozkem nikdy, to nedovolím, tam je moje »já«, »self«, »ego», a to nemocné není, to se na choroby jenom dívá.

V podobném kontextu se ovšem také utváří postoj státu k psychiatrii . . . Stát totalitní si vždy promění represivní roli, kterou společnost v každém zřízení vůči nepohodlným šílencům prostřednictvím psychiatrie uplatňuje, v represi státní, ne-li přímo politickou. Chápe pak psychiatrii jako svou samozřejmou službu, nikoli jako obor lékařství, který by bylo třeba rozvíjet, pěstovat a financovat. Tím se na druhé straně vytvoří optický klam, že duševně nemocní jsou ti, které stát neprávem zavírá do svých psychiatrických zařízení, a kdyby to nedělal, nebylo by duševních nemocí. Tomuto klamu podlehnou nejprve intelektuálové, zcela hluší a slepí k tomu, že duševní nemoci jsou v neztenčené míře i tam, kde se stát chová podstatně jinak. Padne-li totalitní režim, situace psychiatrie se nejen nezlepší, naopak se někdy katastrofálně zhorší: pod vlivem předchozího optického zkreslení je nová »revoluční« společnost nakloněna nejspíše psychiatrii zlikvidovat jako instituci, která »duševně nemocné neléčí, nýbrž vyrábí«, která sloužila represi a která různými drogami a jedy pacienty ničí. Je to obdobná snaha jako zrušit v takový moment věznice – obojí potřeba má shodný zdroj v mylném povědomí veřejnosti. A tak se v dobách »po převratu« vždy zákonitě objevují tendence zrušit psychiatrické léčebny a proměnit psychiatrii z oboru medicíny v sociální službu. Přitom se zcela vytrácí vědomí, že i v psychiatrii jde o choroby, jejichž subjektem je člověk jakožto jednotka biologická, a teprve důsledkem toho sociální, nikoli naopak. Poprvé jsme v našich moderních dějinách propadli tomuto omylu při vzniku republiky v roce 1918, kdy v porovnání se starým Rakouskem poklesla zejména v počátcích úroveň společenských investic do psychiatrie. Další takové období byla léta po skončení druhé světové války. »V nové, lepší společnosti nebude bláznů a šílenců,« myslelo se tehdy . . .

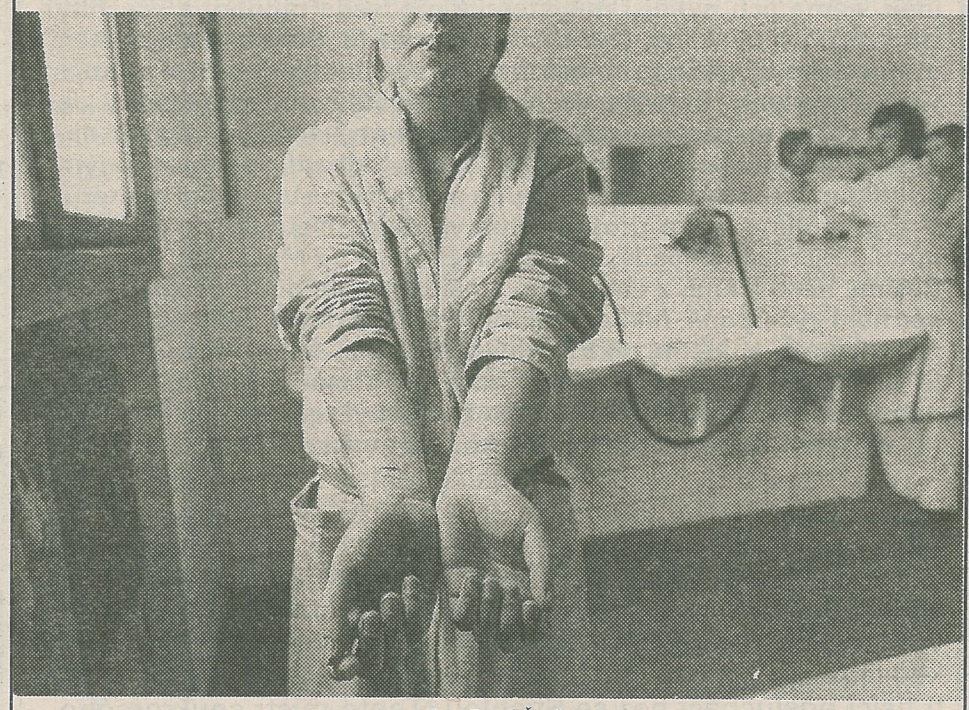

foto Pavel Štecha

Třetí křižovatku psychiatrie máme před sebou dnes. Shodit její bídu na předchozí režim, pacientům otevřít brány léčeben a více se nestarat by znamenalo katastrofu sociální i odbornou. Ve smyslu sociálním dostáváme nejedno memento odevšad, kde to zkusili: Spojené státy dnes v tisku na svůj komunitní systém – u nás stále tolik kýžený, neboť by znamenal návrat lidí z kustodiálních léčeben do jejich prostředí – hlasitě žehrají. Psychiatričtí nemocní žijí spolu s nezaměstnanými v ghettech, soutěží s nimi o sociální podpory, vyhýbají se kurativě, sociální ani lékařská služba na ně nestačí; odsud povstávají bezdomovci, kriminálníci, toxikomani, šiřitelé nákaz, spáči v metru, pod mosty a v kanálech. Mnozí odborníci v USA volají po »zlatých psychiatrických nemocnicích«. Podobně v Itálii se dostali nemocní po zrušení psychiatrických léčeben do svízelných situací; potlačení psychiatrie tam mělo i dopad na odbornou úroveň psychiatrů.

Musíme dnes pochopitelně změnit strukturu a organizaci naší psychiatrie. Bude to jistě znamenat přenesení důrazu z klasických psychiatrických léčeben na psychiatrická oddělení nemocnic s krátkou ošetřovací dobou a zavedení systému psychiatrického doléčování, rehabilitace, sociální služby, chráněných dílen a v rozumné míře i municipálních komunit, tzv. »domů přátel« apod. Léčebny však nesmíme zrušit, nýbrž je snížením počtu lůžek zkvalitnit a zmodernizovat.

Neměli bychom teď přejít z extrému do extrému, jde naopak o to, přesvědčit veřejnost i stát o skutečném obsahu a významu psychiatrie, o tom, jaké má problémy a co potřebuje. Nejlepší prevencí před omyly a nedorozuměními je osvěta. Kdopak u nás ví, že když díky antipsychiatrickému hnutí (jak například rezonuje v Keseyho románovém »kukaččím letu« či ještě lépe ve Formanově filmu na jeho motivy) zakázali v některých městech v USA aplikaci »elektrošoků«, desítky, možná stovky nemocných si platily drahé letenky do sousedních států Unie, kde se dali »ošokovat«, aby vůbec mohli žít? Vysvětlil někdy někdo laikům sine ira et studio, jak to vůbec s těmi »šoky« je? Že to nejsou šoky, nýbrž elektrokonvulze aplikované v narkóze a ve svalovém uvolnění; že nemocný o tom vůbec neví a ani si na nic nepříjemného nevzpomíná; že paměť na všechno ostatní se brzy v plném rozsahu vrátí a že správně indikovány a správně provedeny jsou snad nejúčinnější léčbou v psychiatrii – natolik účinnou, že zachránila stovkám nemocných život?

Biologické hledisko psychiatrie dostává nyní řadu významných podnětů, zejména z oblasti výzkumu mozku. Jsme přímo svědky »Desetiletí mozku«, které pro léta 1990–2000 vyhlásil Kongres Spojených států a prezident Bush. Současná genetika již umožňuje najít gen, který je nositelem vlohy ke schizofrenii, maniodepresivitě, alkoholismu, definovat geny pro různé neurologické choroby a demence. Nesmírně pokročilo studium mozku z hlediska biochemie, psychofarmakologie, neurofyziologie a morfologie. Ukazuje se, že mediátory imunitního systému – lymfokiny – fungují v mozku jako nervové růstové faktory. Díky nedávným pokrokům molekulární biologie, genetiky, zobrazovacích metod, imunologie, neuroendokrinologie a dalších disciplín se dala do pohybu lavina. Nejsou to samoúčelné pokroky . . . Každý čtvrtý občan u nás přijde do styku s psychiatrií, v sebevražednosti jsme na jednom z předních míst (tzv. suicidální pásmo se táhne od Skandinávie přes střední Evropu včetně Rakouska a Maďarska do Rumunska a dále na Balkán), na psychiatrické invalidní důchody jsme doposud vypláceli přibližně 30 miliónů korun měsíčně . . .

Psychologizace medicíny přinesla vskutku důležité plody, je to conditio sine qua non každé úvahy o její humanizaci. Avšak není to způsob, jak odhalit, rozluštit a zlikvidovat psychózy. Volnými asociacemi psychoanalytiků se schizofrenie nevyléčí. Hledat je třeba v biologii člověka, přičemž leckde jsme tu již před cílem.

Cyril Höschl (1949) vystudoval FVL UK, poté pracoval ve Výzkumném ústavu psychiatrickém. Nyní děkanem 4. LF UK a ředitelem Psychiatrického centra v Praze. Zaměřen na biologickou psychiatrii, psychoneuroendokrinologii a etologii.

Bohuslav Blažek

Odkud přichází KRUTOST

Jednou z nejtěžších chorob společnosti je vytěsňovat problémy do nevědomí. Když problém vyhřezne na povrch, máme pak snahu považovat jej za cosi extrémního, výjimečného, co se nás slušných lidí netýká: tak se například šikanování chápe jako něco příznačného pro vězně, deviantní vojáky nebo učně. Jsou to však projevy, které souvisejí se samými základy společenského života.

Být nebo být bit

Režisér Martin Vadas zastoupil sociology, kteří k tomuto tématu – jako ostatně k většině choulostivých témat – dosud mlčí, a ve svém dokumentárním filmu *»Diagnóza 90 aneb malé české a slovenské rituály«* shromáždil desítky výpovědí o iniciačních neboli zasvěcovacích obřadech, které jsou u nás živé. Nejvíc pozornosti věnuje rituálům při vojenské službě. Mladí vojáci, bažanti nebo také ptáci, dostanou leckde hned po nástupu na vojnu vstupní nářez, respektive »výdus«. Pak jsou pět měsíců ponižováni, vykořisťováni a zneužíváni. Uklízejí chodby a záchody, často jen pro pobavení mazáků neboli starších vojáků, nakupují jim z peněz od rodičů cigarety nebo jídlo (jeden z nich se dohodl s rodiči, že se bude do obřadu pasování, který mu »za trest« odložili, »vykupovat«, což stálo jeho rodinu za šest měsíců celkem 2800 korun). Také obsluhují své otrokáře, dělají kliky na střepech, nastavují krky pro rány do zátylku, tzv. »tatry« – a pět měsíců se těší na krutý obřad pasovačky, po kterém »budou mít klid«, čímž se rozumí, že budou moci sami provádět totéž nově přišlým bažantům. Mimochodem, nejmenší ve filmu uváděný počet ran na zadek, kdy voják klečí ohnut přes kavalec a hlavu má zabalenu do spacáku, byl dvanáct, výjimkou však není ani sedmdesát ran, po nichž už je tělo rozbité do krve.

Ač neomezeni kasárenským plotem, provádějí zasvěcovací rituál také skinheadi. Ještě větší krutosti pak nabývá ve vězení – tam často vede k doživotnímu poškození nebo i k úmrtí.

Filmař dává do protikladu k těmto barbarským aktům iniciační rituály kulturně zvládnuté: pasování rybáře, který sice podobně jako na vojně dostane nejprve na zadek přes vodou promočené kalhoty rybářským právem a pak hned napít alkoholu, ale je prý to jen »štípnutí«, které stojí za ten pocit příslušnosti; biřmování dospívajících, jehož základem je svobodné rozhodnutí; křest nemluvněte, které se někdy kvůli studené vodě rozpláče.

Trpké je vyznání chlapce, jenž se neodvažoval odmítnout vojenské pasování, protože se oprávněně bál, že by ho pak jeho vlastní ročník vyvrhl. Těsně před pasovačkou však dezertoval z armády a při pokusu utéci přes jednu sousední zemi upadl do rukou tamější bezpečnosti. Surovosti mazáků byly proti jeho novým zkušenostem idylou. Následoval rok ve vězení na Borech s klasickým repertoárem od homosexuálního vydírání po vymáhání ponižujících služeb. Film ho zastihl opět v uniformě, protože výkonem trestu přerušená služba se přece musí dosloužit.

Působivý výjev filmu poskytuje kudrnatý frajírek, který byl ochoten před kamerou velmi přesvědčivě sehrát scénku, jak mu bažant musí přinést svou vlastní cigaretu a ještě doběhnout pro sirky. Rozněžňuje se pak nad fotografiemi ze své vlastní pasovačky. On i mnozí další se bez váhání přiznávají, že jakmile přišla po těch pár měsících jejich chvíle, s chutí dali novým bažantům do těla tolik, kolik předtím sami dostali.

Zvrhlost nebo geny?

Jsou všichni ti chlapci s mnohdy ještě dětskými tvářemi perverzní? Máme je psychoanalyticky podezírat z análního erotismu kombinovaného se sadomasochismem? To by přece »vysvětlovalo«, proč snášeli bití a proč i rádi bili, v obojím případě přes zadek.

Nebo máme dospět k závěru, že je perverzními učinilo prostředí uzavřené veřejné kontrole i zjemňujícímu působení ženského živlu? Takhle by to asi interpretovali feministicky ladění sociální psychologové.

Také bychom mohli usoudit, že při tlaku, jaký představuje fyzické uzavření spojené s násilím ve vězení nebo na vojně, puká tenká slupka civilizace a na povrch se dere cosi silnějšího, lidská pudovost, zakotvená v genetické výbavě člověka. Takovéto vysvětlení by nabídla darwinisticky zploštělá verze sociobiologie.

Hypotéza o zvrhlosti – ať už jednotlivců nebo vůbec mužů – nedokáže vysvětlit ani to, proč existují výjimky, ale především ani za jakých situací se tato latentní zvrhlost uvolňuje. Hypotéza o vrozených způsobech chování právě tak neumí objasnit, za jakých podmínek tento vliv převáží nad výchovou a kulturou.

To, co se zde událo, však nebyl pád do perverze ani »do živočicha«. Pravdivé je pouze to, že to byla cesta zpátky v čase, takzvaná regrese. Lidé ve stavu ohrožení tu zcela intuitivně našli obdobu pravidel hry, jakými se řídili jejich dávní předci v takřečených primitivních společnostech.

Dnes je to cosi v zásadě podobného, ale ve zcela jiném dějinném kontextu. Tím se kdysi přirozené stává vskutku zrůdným. Když mladí lidé v archaické civilizaci procházeli *všichni* povinně rituálem přechodu mezi mládím a dospělostí, bývalo to také spojeno s až krutě bolestivými zkouškami. Při nich však umíral starý člověk a rodil se nový, a této proměně všichni příslušníci společenství věřili. Kdo zkouškou prošel, neměl jen nějaké výhody navíc – byl znovuzrozený. Tato proměna byla transcendentálně jištěna. Mimo jiné to znamená, že žádný svévolný mazák nerozhodoval, kdo smí a kdo nesmí projít zkouškou ani kolik ran dostane: od toho tu byl právě nadosobní rituál, jehož porušení by bylo nebezpečné pro celé společenství.

Obecně sdílená víra dávala zcela konkrétní psychofyziologické obrany proti strachu i bolesti. Jedinec procházel pečlivou přípravou a nejtěžší chvíle byly spojeny s exaltovaností až extází, při které se tělem vyplavované endomorfiny postaraly o jakési znecitlivění vůči bolesti a celková stresová pohotovost o psychické vyladění, umožňující rychlejší hojení.

Takovýto rituál přechodu pomáhal zvládat vývojový pohyb ve statické společnosti, založené na cyklickém čase. Soudobá dynamická a postupně stále více otevřená společnost však potřebuje jedince schopné projít takovýmto vývojem každý po svém a ze svého rozhodnutí. Měli by se stát individualizovanými osobnostmi, které nevstupují do hotového neproměnného společenství, ale své společenství vynalézavě spolutvoří. Vězni, vojáci nebo skinové ve svých zasvěcovacích rituálech unikají před touto tíží osobní zodpovědnosti a obnovují sociální logiku kmene s jeho vertikální mocenskou hierarchií a vládou fyzické síly.

Nepřiměřenost této regrese by se dala přirovnat k použití kamenného kladiva v pracovně vybavené elektronikou. Možná, že tam zavládne kázeň, ale všechno to jemné a komplikované, k čemu společnost dospěla, je vyřazeno, ne-li poničeno.

Rituály dnes

Jeden z vojáků vyprávěl, jak se před pasováním každý mladý voják musel naučit »básničku«, pokřiveně humornou verzi vojenského hlášení. Když vstoupil do místnosti s mazáky a pln strachu z výprasku se přeřekl, pro sebemenší chybičku ho vyhodili a musel přijít znovu. Tento rys není až projevem novodobé byrokracie. Trvání na detailní repetici má u byrokracie a u mazáků stejné archaické kořeny. Mytický člověk měl všechny životní činnosti do detailu ritualizované a každý z těchto kroků byl pro něj stejně důležitý v tom smyslu, že jakékoli narušení rituálu mohlo být příčinou zkázy celého jeho společenství. Nerozlišovaly se tedy úkony prvotní a druhotné, hlubina a povrch.

Archaický rituál poznáme právě podle toho, že je to propracovaný řetězec úkonů, který je nepřizpůsobivý vůči nové situaci a musí se reprodukovat bez jakékoli změny. Pokud se vyvíjí – obvykle ve vlnách delších než jednotlivý lidský život, a proto pro jedince nepozorovatelných – ,pak nikoli tím, že by se oprošťoval od »funkčně nepodstatného«. Naopak se zjemňuje, nabalují se na něj další detaily, vytváří si svá ritualizovaná gesta, intonaci řeči, místa, předměty, oblečení atd.: skutečně si totalitarizuje prostoročas. Režisér Vadas v myšlenkovém kontrapunktu exponuje paralelně s krutými rituály vojny vrcholný okamžik katolické mše provázející křest. Formule, kterou přitom říká kněz, je stejná u všech oltářů katolické církve na celém světě. Ovšem třeba z vyprávění věřících vězňů nebo vojáků, kteří sloužili u »černých«, víme, že tam mše probíhala přísně ilegálně, takže hostie se sice podávala se stejnými slovy liturgie, ale zlatý kalich nahradila krabička od sirek. Rituál živé církve se dokázal zjednodušit; ti, kdo se na něm podíleli, jasně věděli, co je na něm podstatné a co ne.

Rituál nejen patří do soudobé společnosti, je jakousi její kostní dření, ve které se obnovuje její duchovní krev. Rituály jsou starší než institucionalizované náboženství a zůstávají i tam, kde náboženství přestává být samozřejmým společným klimatem a mění se v předmět individuální volby. Je-li to rituál, který je schopen reflektovat své vlastní vrstvy, rituál, který se takříkajíc nebere beze zbytku vážně, pak je to mýtus a antimýtus v jednom. Protože archaický mýtus, to jsou úkony, postoje a víry, které se už na ničem dalším nezakládají. Lidé je berou jako jediné možné. Na rozdíl od dnešních samozřejmých předpokladů, které se staly psychicky neviditelnými, však tyto základní pravdy nejsou pojímány jako triviální, ale jako mocné a svaté, jako pilíře světa.

Svět archaických mýtů má tedy proti našemu modernímu životu jednu velikou přednost: neustále zviditelňuje samy své základy, své principy jednání. To proto, že jsou obrazné, takže je lze názorně dramaticky předvádět, a že se jimi vysvětluje jak pravidelný chod dění v cyklickém čase, tak každé vybočení z něho – to se pak stává znamením. Zároveň ale tyto své základy neoddělitelně mísí s jejich – pro nás dnes spíše náhodným – předvedením.

Regrese do rituálů archaické společnosti uprostřed společnosti soudobé má v současnosti dva hlavní důvody, které jsou spolu v napětí. Vládnoucí vrstvy naší společnosti v uplynulých letech se pokoušely zastavit čas a donutit jej, aby se stočil do neměnného kruhu totalitárních svátků, do života od sjezdu do sjezdu. Zde neměly místo žádné jiné než předem plánované události a předčasné napadnutí sněhu se stávalo kalamitou. Rozměry letenské pláně nebo spartakiádních stadiónů ukazují zcela názorně, jakých proporcí a nákladů dosáhly mrtvolné totalitární rituály. Ministerstvo vnitra bylo vlastně ministerstvem ritu. Kruté vojenské iniciační obřady z této doby režisér Vadas zcela trefně paralelizuje s rituálem přijímání do strany. Regrese do archaického rituálu byla v totalitárním státě vlastně maladaptací, přizpůsobením se hluboké sociální poruše.

Že takové rituály po pádu totalitárního režimu neubývají, nebudeme po soudružsku vysvětlovat tím, že jsou to přežitky, byť tentokrát socialismu. Sotva bychom tak vysvětlili, proč třeba na území nedávné NDR rostou násilné skupiny mladistvých pravičáků skutečně jak houby po dešti a proč si tak rozumějí s chaoty ze Západu. Tam je vlastně důvod regrese do archaických rituálů právě opačný: lidé neunesou komplikovanost otevřené společnosti a tempo jejích změn. Vracejí se do uzavřených gangů s pěstním právem jako do ztraceného ráje přehledných vztahů a hodnot.

U nás se tyto dva důvody kuriózně prolínají. Skinheadova mysl zatuhla pod tvrdými údery dětství a dospívání. Nesnáší chaos demokracie a nenávist k barevným dává jeho životu jasně čitelný směr. Je to regrese takříkajíc západního typu. Na vojně může dnes chlapec zažít důkladnou reprízu padesátých let: tady totalita ještě kvete. Když odejde z vojny, podsvětí počínajícího tržního hospodářství na něho tlačí západním způsobem.

Oba tyto úniky jsou ovšem protikladné jen povrchově a v hloubi mají společného jmenovatele. Nezralé osobnosti na jedné straně a pro ně neúnosný sociální tlak na straně druhé. Lidé, kteří neobstáli ve zkouškách života, si tu osvědčí navzájem sami sebe tím, že se podrobí zkoušce, již si naordinovali sami. Věrohodnosti jí má dodat právě fyzická krutost.

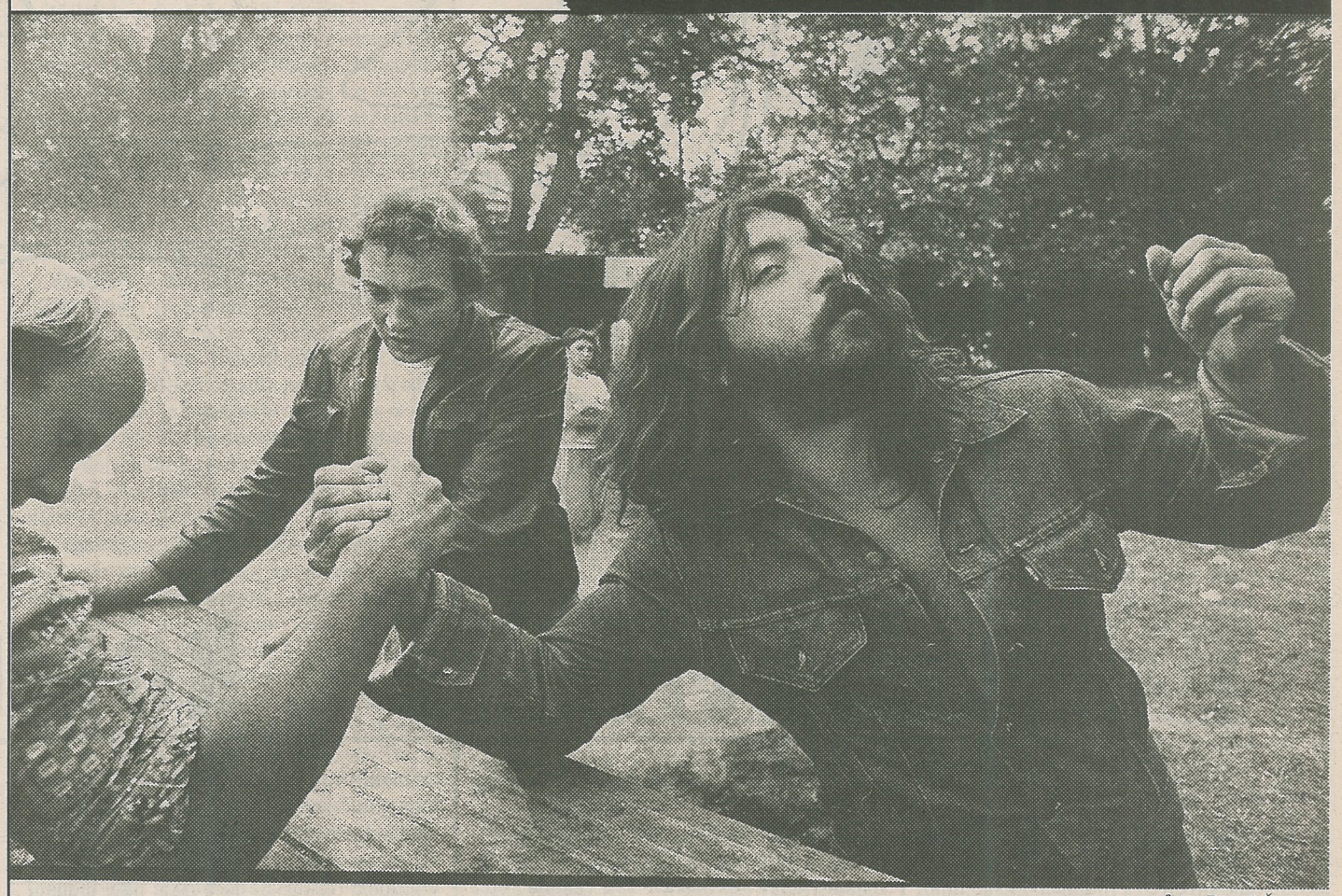

foto Pavel Štecha

Bohuslav Blažek (1942) vystudoval FF UK. Vydal – většinou s J. Olmrovou – řadu knih, hlavně z oblasti mezilidské komunikace, nejnověji Krása a bolest, Světy postižených, Bludiště počítačových her. Píše scénáře dokumentárních filmů a je spoluautorem mnoha psychologických her, hříšť a terapeutických hraček. Spolupracuje s časopisy, mj. Architektura, Bajt, Děti a my, Respekt, Výchova a vzdělání.

Umění konverzace

Milan Suchomel

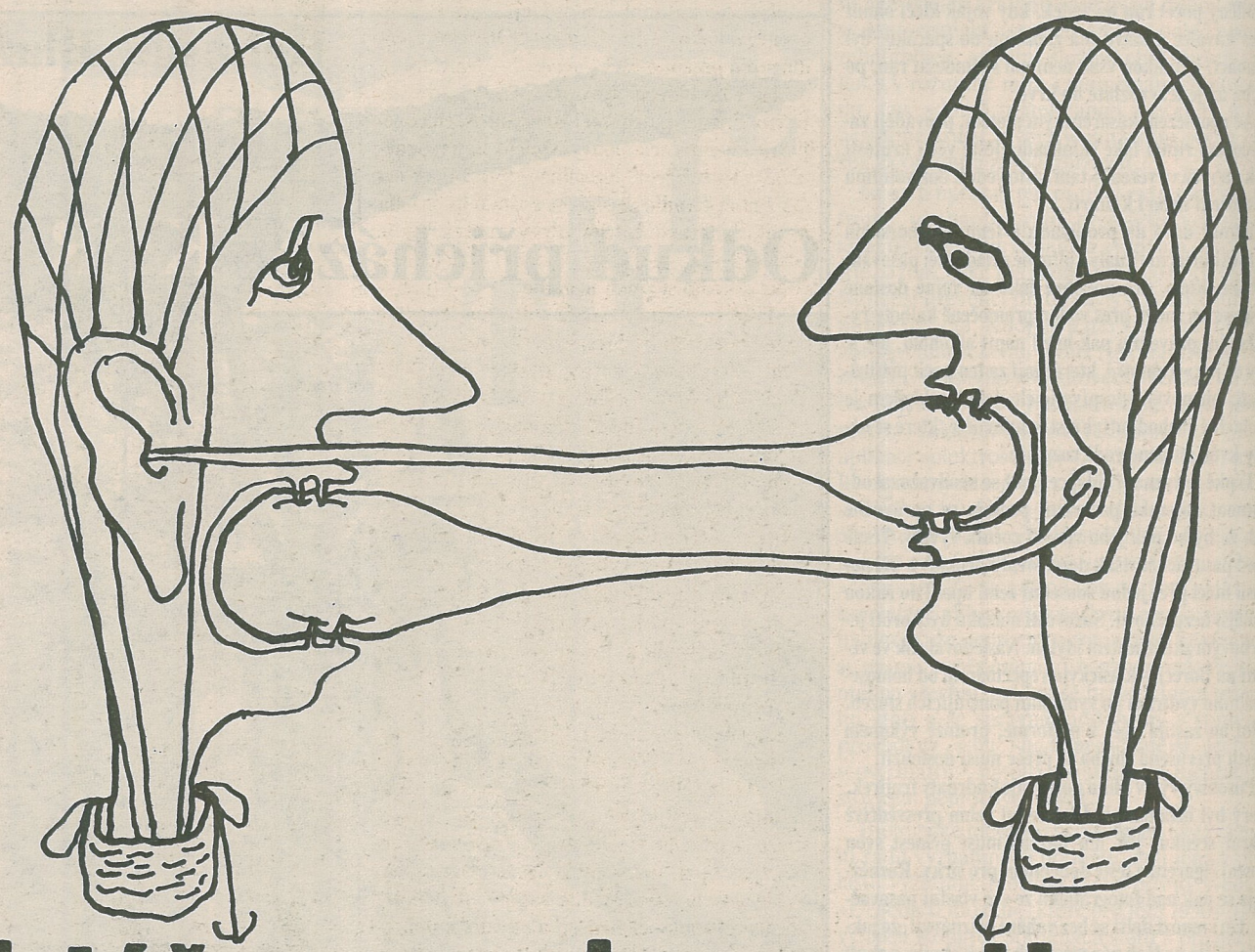

obtíž komunikace

Konverzace je vyměňování slov a předpokladem k ní je verbální pohotovost. Komunikace je dorozumívání a předpokladem k ní je upřímnost. Je to tak nějak?

Z dopisu Aleny Vostré

Otevřeme-li Tanec na ledě, třetí román Aleny Vostré, datovaný rokem 1988, naráz vstoupíme doprostřed dialogu:

»Co neudělá strach!« zasmála se žena ve smutku.
»Všichni lidi jsou stejný,« přikývl stařec.
»Ale kdepak by dal na zdravej rozum,« dodala žena.
»Lidi jsou všelijaký,« přikývl stařec.
»Byl to holt osud,« vzdychla žena.
»Člověk se v lidech nevyzná,« přikývl stařec.

Rozmlouvají spolu dvě postavy, které ovšem neznáme. Ani ony se spolu neznají, setkaly se náhodou při cestě vlakem. Ani vypravěč se k nim nezná, jednu označuje jako »ženu ve smutku«, druhou jako »starce«. Tyto slovní nálepky jsou konstantní, už oběma postavám zůstanou. Když si čtenář spojí hovorovou řeč s všední situací, domyslí si, že černě oblečená žena jede na pohřeb nebo z pohřbu a že mluví nejspíš o nebožtíkovi, jaký byl a co ho potkalo. Starcovy odpovědi jsou obecné až do gnómičnosti, ale zkušenost, kterou by měly zrcadlit, už odumřela, vymizelo z ní všechno individuální a skutečně žité, chybí osobní vztah k tomu, co říká žena ve smutku, vztah k ženě, která to říká, i k němu samému, který na to odpovídá. Povídá se cosi o lidech, ale je to povšechné a lidé jsou jen neurčitá množina, nepovídá se vlastně nic, jenom se bezmyšlenkovitě opakují ustrnulé formule, neúčastné vůči cizímu i vlastnímu slovu, netečné vůči předmětu rozhovoru, vůči partnerovi v dialogu i vůči samému mluvčímu.

Přesto probíhá rozhovor k oboustranné spokojenosti. Lidé se v dialogu nesetkávají, ale taky se neruší. Míjejí se, ale nepřekážejí si. Nevyžadují jeden od druhého opravdové účastenství, neuplatňují nárok, aby proti nim seděl člověk a sdílel s nimi společnou lidskou zkušenost, společné starosti a naděje. Každý z nich si vede svou a za společníka jim stačí správně naprogramovaný automat, který si navenek zachoval lidskou podobu a jehož reakce zajišťují to, co je pro účastníky nejhlavnější: aby řeč nestála. Setrvačnost komunikace je udržována v chodu, ale namísto spolubytí tu zeje děsivá anonymita.

S podobnou dispozicí, jakou jsme právě popsali, setkáme se u Vostré už v povídce Bůh z reklamy (1964). Také tam pásmo postav nápadně převažuje nad pásmem vypravěče, ale neméně nápadné je, že postavy, které se spolu pořád dorozumívají, nejsou schopny si vzájemně porozumět. Kvantita komunikace odhaluje její nekvalitnost. Lidé mluví a mluví, ale nedokážou se domluvit. Konverzační aktivita vynáší na světlo poruchu v komunikaci. Oč více slov, tím méně znamenají a tím více zavádějí.

Protagonistou povídky je Václav Příkazský, žák první třídy základní školy. Odlišuje se od svého prostředí, rodinného i školního, komunikační spojení mezi ním a jeho sociálním okolím nefunguje, jak by mělo. Stěžují si na to obě strany a obě si stěžují právem. S prvňákem je těžká řeč. Neodpovídá na otázky, vede si svou, mluví z cesty. Druzí mluví a jednají smysluplně, ale právě tím jsou jaksi diskvalifikováni. Učitelka se vyjadřuje jako učitelka, jako reprezentantka povolání a stavu, jako osoba postižená svým povoláním. Je to jazyk profesního stereotypu, jazyk neosobní, odindividualizovaný. Tak je tomu i s dalšími postavami, i Vaškovi spolužáci se přidávají k učitelce a k dospělým a zařazeným. Vaška ostrakizují jako komickou výjimku.

Dvojí protikladná mluva je také dvojím protikladným jednáním a odpovídá jí dvojí rozdílná rovina hodnot. Postavy se dělí na dvě třídy, ostře bipolární a asymetrické. Vlastně jdou všichni proti jednomu, jeden proti všem. Jednotlivec se drží možnosti vidět jinak a být jinak. Naskýtá se možnost jiného světa a on za ní jde spontánně, bez úvahy, příliš mladý na to, aby se vědomě bouřil, aby věděl, proč být nespokojený. Ti druzí, většinoví, jsou na svých přikázaných místech a opírají své sebevědomí o svou zařazenost: co je naše, to je normální. Ze stejného důvodu pokládají jeho za nenormálního. »Jsi vůbec normální?« ptá se ho učitelka přímo.

Aniž o tom co věděl, aniž se rozhodl pro něco takového, šestiletý žáček zkomplikoval život sobě i druhým, zproblematizoval svou i jejich existenci. Vykročil po cestě nebezpečí a konfliktů. Semknutá většina vynaloží nemalé úsilí, aby z něho udělala přizpůsobeného člověka. On zas bude uvádět v nejistotu jejich jistoty, skutečnost jejich skutečnosti. Srovnej epizodu, v níž mu učitelka vytýká, že nebyl v »jiskřičkách«, když tam vystřihovali a slepovali řetěz na vánoční stromek. Vašek odpovídá, že se mu takový řetěz nelíbí a že to není žádný opravdový řetěz. Na dobře míněné doporučení (»Vždyť si můžeš slepit řetěz, jaký se ti líbí /. . ./ Nikdo ti nic nepředepisuje. Udělej si řetěz, jaký chceš!«) zavrtí hlavou a na další naléhání poskytne anakolutické vysvětlení: »Protože není taková barva.«

Ten řetěz může být ovšem přečten také alegoricky (i když autorka třeba na nic takového nepomyslela). Učitelka i žák chápou řetěz v jeho prvotním a hmotném významu, ale dá se mu rozumět i tak: Pořiď si řetěz, jaký chceš, máš svobodu volby, hlavně když to bude řetěz, co si pořídíš. Ještě jinak řečeno: Můžeš si dělat, co chceš, jsi svobodný člověk, ale za podmínky, že se připoutáš, že svou svobodu rozumně omezíš.

Když Vaškovi nabízejí rozumné, reálné a dostupné věci, odmítá je ve jménu něčeho nejsoucího, nemožného, snad opravdu absolutního. Ten nerozum má v sobě dost podvratné síly, aby předkládal otázky: Je rozumné být upoután a zůstávat upoután? Není dětské vidění lepší než dospělé vědění? Je lepší vševědoucnost, nebo cit pro tajemství? Hotový, uzavřený svět, nebo otevřenost vůči možným světům? Rutina, nebo tvořivost? Plno řečí o ničem, nebo možnost domluvit se o tom, na čem záleží?

Repliky a lidé se míjejí. Ale náš hrdina se chce setkat. V odpověď na svou samotu si vytváří ve své mysli ideálního komunikačního partnera a tuto metafyzickou abstrakci projektuje do vnějšího světa. Ztotožňuje ji se záhadným nápisem Maggi na zdi staré hospody. S touto mag(g)ickou bytostí, mocnou a přátelskou, si může promluvit o tom, co mu leží na srdci, svěřit se jí s vážnými věcmi svého života. Ale ten dětský mýtus je ovšem také jen klam a jednoho krásného dne se musí zhroutit. To v okamžiku, kdy Vašek objeví nápis Maggi na lahvičce s polévkovým kořením . . . Tajemné jméno je také pouhá nálepka, která přikrývá docela jinou věc, než jakou si člověk za ni umísťoval, jakou si představoval a vysnil. Ten jediný opravdový komunikační vztah se ukáže být sémantickou libovůlí a komunikačním bludem. Z rituálního kontextu je nápis přeložen do kontextu všednosti a každodennosti, z řeči metafyzického obcování do řeči užitkovosti a reklamy. Není než všednost, svět je bez tajemství.

Je to moment životní krize. Co teď? Je člověk vydán té podřadné komunikaci, neosobní a zautomatizované? Existuje jenom obyčejnost, všednost, praktická střízlivost? Nejde to jinak? Nezbývá už nic jiného? Anebo se po této předčasné iniciační zkoušce otvírá výhled k jiným zkouškám a jiným vykročením? Je to možné . . . »Vždyť přece svět nám v každém okamžiku něco říká: naše jednání není nic jiného nežli odpověď na to, že svět nám něco říká. Že věci pro nás mají význam, že nás k něčemu vyzývají a my jim odpovídáme.« (Jan Patočka) Člověk, který vykročil světu vstříc tímto nesamozřejmým způsobem, může nesnáz či překážku pochopit jako impuls, jako krizi nevyhnutelnou a žádoucí, neboť ho upozorňuje, že sešel z cesty pravdy. Jak říká Patočka: duchovní člověk je ten, který *je na cestě*; o negativních zkušenostech ví, nikdy je neztrácí ze zřetele; duchovní člověk se – na rozdíl od těch, kteří na ně hledí zapomenout či se hledí přes ně instinktivním způsobem přenést – právě *tomu* vystaví.

S konverzací jsme vstoupili do živlu toho, co se děje teď a tady, je to říše jednotlivého a zvláštního a zároveň překotně generalizujícího. Část se vnucuje za celek, s ideologickou agresivitou se vydává za jediný smysl a hodnotu. Postava je zahleděna do svého světa a do světa své skupiny, své skupinové příslušnosti, netečná k jiným možným světům. Vypravěčův vklad do dialogu je v tom, že vyvádí slovo ze zaslepené soběstačnosti, usvědčuje dílčí sémantické pole z partikularity. Až tímto zařazením se jazyk postavy a postava stávají samy sebou, protože partikularity se sobě podobají a splývají spolu, kdežto individuality se od sebe odlišují. Tato integrační práce však neochránila vypravěče před tím, že také on zůstává odkázán na svůj dílec pravdy a poznání. Rozdíl mezi ním a postavami je v tom, že tu nenapravitelnou uzavřenost svého horizontu reflektuje. Konstrukčně vzato, postava se opírá o vypravěče, vypravěč se může zaštítit autorem; kde ale ten nalezne zastání a čím ospravedlní svou komunikační vládu? Autor není vševědoucí. To je jeden z důvodů, proč distribuoval své pravomoci směrem dolů. Může se také odvolat někam nahoru? Václav Příkazský si vynašel svého vyššího komunikanta, který selhal; na konci povídky je postava vystavena krutému zklamání. Autor pro sebe a své svěřence nenalézá jiné řešení než zůstat vystaven, zůstat »jenom na cestě« a znovu zas vstupovat do komunikace. Filosof

Citovaný Václav Bělohradský se odvolává na Gadamerovo pojetí řeči jako hry: »V každé hře vznikají možnosti, které nelze pochopit z analýzy vědomí jednotlivých hráčů.« Dodejme, že Gadamer stejně jako Bachtin považuje za nejpřirozenější bytí jazyka rozhovor. Řeč se vpravdě uskutečňuje, naplňuje, je sama sebou jedině v rozmlouvání, až když já a ty si začnou spolu vyměňovat hodnoty, na kterých jim záleží. V čem vidí Gadamer strukturní podobu mezi rozhovorem – touto realizovanou řečí – a hrou? Hra je pohyb, který do sebe vtahuje hráče. Kdo nepod-

lehne této herní fascinaci, kdo se nedokáže odevzdat hře a ztratit se v ní, není prostě hry schopen. Také rozhovor se stává autonomní silou, která má svou vlastní dynamiku. Vtahuje do sebe rozmlouvající a nikdy se neví, co z rozhovoru vyjde a jak z něho vyjdou ti, kteří do něho vstoupili. Čím opravdověji je rozhovor veden, tím nepředvídaněji se vymyká vedení. Nakonec musíme uznat, že »opravdový rozhovor není proto nikdy ten, který jsme chtěli vést«. Skutečná rozmluva »je dramatická, protože s sebou nese riziko, že se dozvíme něco, co jsme vědět nechtěli, že se prosadí hledisko, které změní od základu jak pojetí nás samých, tak i světa«. (Gadamer)

Také podle takového kritéria lze vytyčit hranici mezi dvojí literaturou a hranici mezi epochami.

Jan Otčenášek zinscenoval svůj román Kulhavý Orfeus (1964) jako rozměrnou ideovou diskusi. Debatéři přednášejí svá světonázorová expozé, ale předem bylo za ně rozhodnuto, který názor je správný. To je dialog podle vzoru: Každý si může říkat, co chce, ale pravdu má paní učitelka. Nebo taky: Můžeš si udělat řetěz, jaký chceš, pokud slíbíš, že se z něho neutrhneš. S takto řízenou diskusí srovnejme první poloveřejné literární vystoupení Bohumila Hrabala z roku 1956. Je to jednoduché střídání dvou hlasů, vypravěč nepřidává k hlasům postav jedinou svou větu, ale stačí si povšimnout motivického opakování a jeho uspořádanosti, aby bylo jasné, že ten diskurs je vlastně vypravěčův a že byl až dodatečně rozdvojen. Poetika, která se zde hlásí, je plná zanícení pro spontánnost žitého a původního »tady a teď«, které je svébytné a pro sebe, existuje bez ohledu na nás; a zároveň je zaujata proměňováním toho původního jsoucna v umělost, v zahrávání si s ním; a samo to zahrávání je prodchnuto vůlí podílet se, být svým dílem při té původní spontánnosti. Slyšet hlasy, které si mluví po svém, a vmísit se do rozmluvy, dát se slyšet. Ta povídka se jmenuje Setkání; dilogie, do níž je ještě s jednou krátkou povídkou spojena, pak nese pojmenování Hovory lidí. »Setkání« a »hovory lidí« jsou klíčová slova nové poetiky. Setkání je prvním a posledním cílem také Ne-divadla Ivana Vyskočila i jeho próz, které jsou druhotným, nicméně svéprávným produktem živého lidského obcování. Před ustálenými literárními i divadelními konvencemi dává Vyskočil přednost skutečnosti blízkého, důvěrného dorozumívání. Něco z té nabyté skutečnosti literatuře vrací, vraceje se do ní. Komunikování se děje jazykem, skrze jazyk, ale jazyk není pouhým instrumentem. Mluvčí je v něm obsažen, všichni jsme v něm obsaženi, jazyk obsahuje i to, co si sami o sobě neuvědomujeme, musíme to z něho zase vydobývat, musíme z jazyka vydobývat sami sebe. Řízená improvizace znovu uvádí do hry, co bylo už předchozími improvizacemi ozkoušeno, a z nových ozkušování vznikají nové kontakty, setkání a porozumění, pokoušení, nové hry – něco musí vždycky zas zůstat nevyřčeno, nedopovězeno, jinak by bylo po hře. Řeč proměněná v tvořivou hru je blíženecky spjata se zdevastovanou řečí pustého blábolu. Někdy je od sebe rozeznáme jen podle toho, že blábol je smysluplný a jde za svým smyslem a cílem neotřesitelně až do konce, kdežto hra se vzdává posledního slova, kterým by rozhovor končil.

V bludišti je veselo, když se osvobozujeme z nepravé komunikace, když věci nabývají význam a my jim odpovídáme. Ale tančíme na tenkém ledě.

Milan Suchomel (1928), literární teoretik. Patřil k okruhu spolupracovníků časopisu Host do domu, přispíval do Literárních novin, Plamene a Orientace. Koncem 60. let připravil knihu studií Literatura v času krize, která již nesměla vyjít. Nyní působí na katedře české literatury FF Masarykovy univerzity v Brně.

Komunikovat můžu jen s člověkem, kterého se na *cokoli* zeptám, a on mi *pravdivě* odpoví. Nastoupí-li místo pravdivé odpovědi blábol, vytáčky nebo mlčení (nemá lež), komunikace pro mě končí a nastupuje pouhá konverzace. Přechod z jednoho do druhého u mě nikdo nepozná.

Z dopisu Aleny Vostré

LESK & bída divadla

Karel Steigerwald

Lesk má divadlo za sebou. Prožilo si ho ve slavných listopadových dnech a rok před tím. V hojném počtu vrhali se dosud politicky apatičtí herci do podpisových akcí, ti slavní odvážně riskovali své slibné kariéry i dobré příjmy, jako by náhle, po dvaceti i více letech lhostejnosti, stála před jejich duchovním zrakem nová a ceněná hodnota: čest. Překvapený a zaskočený režim se váhavě chystal k odvetě. Do celonárodní stávky šla divadla několik minut po studentech, šla do ní do jednoho a svými známými obličeji dodala občanské vzpouře tribuny a rétory. Převrat si vysloužil přitažlivé a podivné přízvisko: divadelní revoluce. Ulicemi měst šly tisíce a skandovaly: Ať žijí herci! Pak nastaly všední dny.

Bídy má divadlo v této chvíli dost a dost a další bída je čeká. Tisíce, které se z divadel vyhrnuly na náměstí, se do hledišť už nevrátily. Sály jsou poloprázdné či prázdné. Divadlo užasle hledí na svůj pád. Premiéra stíhá premiéru, titul dříve zakázaný stíhá titul ještě zakázanější a tisk ty premiéry posměšně glosuje: zas nic. K tomu přichází další pohroma: štědrá dlaň komunistického plýtvala se uzavřela a druhý takový plýtval se těžko kdy najde. Dotace se zmenšují a státní správa krčí rameny: nedám, nemám, chcete, abych ubrala nemocnicím a školám? Divadelními budovami se ozývají bludná vyprávění o bohatých mecenáších a legendy o plýtvání státní správy jinde: nám nedají a za Stoletou výstavu utratili majland. Palác kultury, stavba, jejíž smysl nikdo nezná, polyká desítky miliónů. Oblastní divadla sní o plném měšci Národního. Národní se otřásá v základech: své oprávněné výsady (zejména finanční) nedáme! Herecká asociace sepisuje kolektivní smlouvy, v nichž hájí (oprávněné) zájmy herců. Ke splnění těch zájmů nemá žádné divadlo peníze. A dostalo by je leda na úkor devastovaného zdravotnictví. To je ovšem demagogie, říkají někteří divadelníci, české divadlo si zničit nedáme.

Málokdo přizná, že české divadlo je mrtvé už teď. Čtyřicet let degenerovalo, syceno dotacemi a represemi z téže dlaně, nedůstojné a národu škodlivé (jako všechno, co oni vymysleli), až konečně ze dna svých nejlepších sil spáchalo čestné a oslňující harakiri: svrhlo svého plýtvala. (Dobré výsledky, které za těch čtyřicet let také mělo, nic nevyvracejí: byly to úspěchy, kterým se režim nedokázal vyhnout, jako se nedokázal vyhnout hezkému počasí.)

Vymýšlejí se všelijaké postupy, jak smrt oddálit: nátlaky na Klause, různé lobby v ČNR, rady na ochranu kultury, blouznění o daňových úlevách, řada patetických článků o neobyčejné důležitosti divadla pro život národa. Prostě divadlo je třeba zachránit. Ale co se tak zachrání? Složitě organizované nesmyslné kolosy z dob stalinské kultury, plné věrných služebníků a všelijakých manévrujících taktiků, které si poměry vykádrovaly. Duše malověrné, zpustošené ustavičným devastováním, navyklé vnímat a případně sabotovat příkazy pánů, většinou bez hrdosti a odvahy k dobrodružným činům. Organismy tučné a vypasené, sebezhlížívé a nehybné. A současně: zchátralé budovy, rozpadající se technika a mizerné platy divadelních odborníků. Známe to ze všech oblastí našeho života: ochota stále plýtvat a neschopnost investovat rozumně. Tak se vytvořilo fantaskní soustrojí na polykání dotací. Kdo chce soustrojí zničit, ničí údajně něco velmi vzneseného: ničí národní kulturu. Takovou věc si málokdo na sebe vezme. Že i toto divadlo samo čtyřicet let národní kulturu ohrožovalo a ničilo, neřekne nikdo.

I státní správa je rozpačitá a nechce oznámit nahlas, co tedy už ví (nedáme, nemáme). Naznačuje: postarejte se sami! Dokažte nám i sobě, že jste životaschopní! A zde je paradox: divadlo, svázané stovkami předpisů hospodářských i jiných, nemá právní možnost na popsané poměry jakkoli reagovat, nemůže prostě zemřít a zrodit se jinak – znovu, skutečně, přirozeně. Sametová snaha udržet právní kontinuitu se osvědčuje: udržuje staré poměry. Evoluce požírá své děti.

Divadla jsou rozpočtové a příspěvkové organizace jako každá státní kancelář. Podobají se i státním podnikům. Jsou stejně nafouklá a stejně neschopná života. S jediným (ale zásadním) rozdílem: nelze je privatizovat. Nikde na světě se ani vyprodané divadlo neuživí z tržeb a příspěvků svých ctitelů. Krom divadel speciálních (tanec, nahota, zpěv). Kdo bude tedy divadlo podporovat, kolik dá a komu? Kdo bude divadla rušit, kdo zakládat? Co bude kritériem? Tržba, zisk, kvalita? Jaká kvalita? Kdo ji stanoví? Hrozící rozpad divadelní sítě hrozí i zánikem budov a odborných týmů. V blahobytnější budoucnosti bude obtížné divadelní kolektivy opět seskupit. Podobnými argumenty se ovšem zaštiťují i jiné dnes neužitečné organizace. Ověřit jejich věrohodnost je obtížné.

Zatímní neschopnost státní správy jeví se v prvním kole užitečná: divadla, zdá se, umírají jaksi samovolně, sama od sebe, ze svých vnitřních zdrojů a na nezájem svého publika. Není tedy nutné obviňovat ze zkázy určité státní úředníky. Ostatně stát se svého břemene vzdává: divadla budou přecházet pod správu obcí.

Možná že bez ústředního celostátního názoru na věc proběhne dobře i druhé kolo: obce už si poradí a každá, která divadlo bude chtít, si nalezne svou specifickou potřebu a pak i model existence divadla. Stručně řečeno, jaké divadlo, takový paragraf. Vzniknou divadla různá nejen umělecky, ale i organizačně. Snad by se vyplatilo obcím tuto volnou ruku ponechat, ale panují i obavy, že obce, stejně jako hladoví podnikatelé, vlastně žádná divadla chtít nebudou, protože jim divadla nic nevynesou. A pak je tu ovšem další obava, že zupáčtí radní by mohli divadla terorizovat, jako to dělali komunisté.

Často je slyšet výčitky, že stát není ochoten formulovat státní kulturní politiku a sdělit, co hodlá podporovat, na čem mu záleží a čemu bude tedy přáno. To je samozřejmě výčitka ze starých poměrů, kdy tohle stát rozhodoval rád a neustále. (Skrývá se za ní dnes opačný smysl: stát je povinen nás umělce chránit před nepřízní doby.) Dnešní stát na tohle naštěstí nemá ani dostatečnou ideologii ani sklony. To spíše jednotlivé politické strany by mohly podporovat nějaké umění jim stranící, je-li takové. Ale stát? Užitečnější je myšlenka kulturních fondů, které státní aparát může tím či oním způsobem shromažďovat na podporu kultury, aniž by si osoboval právo ty fondy rozdělovat. Takové právo by měli mít nejspíš reprezentanti veřejnosti či široké kulturní obce. Ti by zas mohli představovat kulturní průměr – čili banalitu. Problém je obtížně řešitelný. Kultura, bytostně toužící po demokracii, má vnitřně nedemokratický charakter: nerozhoduje v ní počet hlasů. Hrozí i pochopitelný sklon státu takové fondy ovládat, když už je nasbíral. Fondy by měly zůstat na té které státní linii nezávislé a z hlediska kulturního prostředí mnohotvárné. Více malých fondů s rozličnou koncepcí přineslo by větší užitek než jeden fond silný. Zatím se reálná možnost nějakých kulturních fondů nerýsuje a finanční ministerstva podobné pokusy sledují s oprávněnou podezíravostí. Kultura má špatnou minulost: žrala a málo dávala. Jiné (také pravdivé) hlasy říkají, že dávala hodně: soustřeďoval se v ní boj proti režimu a vytvářela jakési očistné a povzbudivé duchovní prostředí. Finanční ministři jsou obviňováni z necitlivosti k umění. Je v tom nedorozumění: proč by právě finanční ministři měli být citliví? Na druhé straně jim nikdo nepředkládá seriózní analýzu a vážné návrhy. Požadavky, které se tu a tam objevují, mají charakter spíše jen neodůvodněně obranný. Neví se, zda na té věci pracují kulturní výbory parlamentů a jaký mají názor.

Debata o ohrožené existenci českého divadla není příliš oduševnělá. Všichni hovoří o penězích, nikdo se nechce ptát, jací jsme byli. Co divadlo přinášelo, jak myslelo? Taková otázka, dobře promyšlená, vede k poznání, že divadlo bude brzy zcela jiné, než jsme zvyklí. A možná, že my už u něho nebudeme. My, majitelé výučních listů AMU, DAMU a FAMU či odborníci s (již) neplatnými dekrety zasl. a nár. umělců. Kdekdo bude měnit povolání, proč by se to nestalo i nám? Možná, že se do divadel vderou nové živly, které tam sítí kádrových dozorců proniknout nemohly. Možná, že se divadlo promění tak, že my sami už ani nepoznáme, že jde stále o divadlo.

Problém divadla je stejně složitý a rozplétá se stejně špatně jako ostatní problémy společnosti. To staré – nenáviděné, ale bezpečné – umírá, nové na obzoru nevidět. Kdo, zahleděn do klidné minulosti, bude jen naříkat a obviňovat, vypadne asi z kola. Je v tom jakási křivda: rámus, který divadla způsobila v roce 1989, byl poctivě míněný a je dobré, že se divadlo, ten velmi slyšitelný hlas, dovolává svých tehdejších revolučních zásluh jen nepatrně. Asi ví, jak nedostatečné byly a jak málo se dotkly podstaty. Zbytky »revoluční« odvahy musí dnes divadlo obrátit samo proti sobě. Jinak svou agónii jen prodlouží.

Karel Steigerwald (1945), dramatik, absolvent FAMU. Působil jako scénárista Filmového studia Barrandov, na počátku 80. let spoluvytvořil s režisérem I. Rajmontem nejvýznamnější éru ústeckého Činoherního studia. V současné době dramaturg Divadla Na zábradlí; člen předsednictva Divadelní obce. Hry: Tatarská pouť, Dobové tance, Neapolská choroba, Hoře, hoře, strach, oprátka a jáma.

Čeho se dočkalo české dějepisectví

diskuse

S dějinami ani s historiografií to není u nás moc dobré. A tak je každá pomoc a rada dobrá – a kritika je také pomoc a rada, zvlášť přichází-li od kolegů bohemistů ze zahraničí, kteří se v minulých letech o naše dějiny tolik zasloužili. Tohoto druhu bývají i články dr. Hartmannové z mnichovského Collegia Carolina: často provokativní, občas vzbuzující nesouhlas, ale skoro vždycky podnětné. O jejím článku » . . .aneb co čeká české dějepisectví« (Přítomnost č. 1/1991) se to však říci nedá, a to zdaleka ne jen proto, že si tu vzala na svou kritickou mušku mou knížku o bílých místech v našich dějinách.

Nedivím se, že se Hartmannové koncepce tzv. bílých míst moc nelíbí. Mně také ne, což jsem se snažil naznačit hned v titulu problematizujícím otazníkem. Zdá se, že si toho autorka nevšimla. Její špatné čtení začalo však už tady a špatně pokračuje i dál. Vytýká-li, že pouhé zaplnění »bílých míst« komunistické historie nestačí, neboť jsou i jiná »bílá místa« (na str. 82 píši např. o tradiční a nepřekonané »nacionalitě českého historického myšlení«), pak není potřeba ani příliš pozornosti k zjištění, že právě to je jeden z leitmotivů mé studie. Závada »oné historické kritiky, kterou vyjadřuje pojem tzv. bílých míst,« – stojí v mé knížce na str. 52 – »tkví především v soustředění pozornosti na křiklavé deformace oficiálního [tj. komunistického] podání minulosti – tím se kritika bezděčně upíná na události a děje vybrané původně vlastně právě tímto podáním. I kdyby se sebraly tyto deformace všechny, jejich součet stále bude negativně závislý na oficialitě a jejím dějinném rozvrhu . . . Proto také pravda dějin dějin nebude úplná, ani kdyby byla oficiální verze sebedůkladněji přepracována a objektivně opravena všechna její bílá místa.« Čtenář jistě sám posoudí, zda je oprávněné vinit právě autora těchto řádek z toho, že »mechanicky přejímá daný rozvrh desiderat«, a že se tak dostává do «závislosti na tomto minulém režimu«. Jen mimochodem, abych odvrátil autorčinu výtku, že jsem stoupencem naivní představy o jediné »historické pravdě«, který nechápe západní pluralitu v pojetí dějin, poukazuji na závěr své studie, kde tuto pravdu charakterizuji jako »názorovou polyfonii«, jako proměnné »mnohostranné duchovní pole«, neboť »demokratická pluralitní společnost . . . nezbytně potřebuje i demokratické, pluralitní, vskutku bohaté a plnokrevné dějiny . . .« (str. 105).

Zdá se mi, že starou metodu podstrčit protivníkovi nějakou tezi a na té ho potom rozcupovat dr. Hartmannová zde vskutku zdokonalila: tvrdí téměř doslova co on a ještě ho cepuje, že se »stylizuje do pozice zjevitele pravdy« a »prozrazuje jako historik neznalost svého oboru«. Rád své neznalosti uznám (např. v tom, čím končí svou recenzi v témže čísle Přítomnosti dr. Pešek), ale argumenty dr. Hartmannové za oprávněné považovat nemohu.

Nadmíru problematická, abych užil jejích slov, je i vyšroubovaná konstrukce, kterou vyložila kolem výrazu »naše dějiny« v názvu mé knížky. Nebýt kritikem právě dr. Hartmannová, byla by odpověď prajednoduchá: jsme na tom sice dost špatně, ale tolik zase ne, aby se nám mohlo ze zahraničí upírat právo nazývat naše dějiny našimi, a aby dokonce užití tohoto slova, jak autorka výslovně uvádí, českého historika diskvalifikovalo. Zkusme však diskutovat věcně. Aby z tohoto jediného výrazu vyvodila »specifickou ideologickou konstrukci«, musela by autorka na obsahu knížky doložit, že tento výraz v ní má vskutku onen přivlastňující ráz, jaký mu ona přikládá, a že se v ní vskutku provádí amputace dějin jen na dějiny Čechů, »národu českého v Čechách i v Moravě«. Kdyby ale pořádně četla a nechtěla mít za každou cenu hůl na psa, dočetla by se na str. 83, že »nevšímavost k Němcům a Židům je také nacionalismem (a antisemitismem) svého druhu, jen méně průhledným a více pokryteckým . . . Největší část našich dějin není přece jen nacionálně česká, ale . . . bohemistická: Němci a Židé jsou její integrální částí, nemluvě o našich Rómech . . .« Cítí-li se zahraniční historik tímto pojmoslovím »provokován«, je to přecitlivělost, které není pomoci. Ale vinen se na ní cítit nemohu a na tom, co jsem o tomto problému a o bohemistice napsal, mohu snad s dobrým svědomím trvat: »Problém samozřejmě není v tom, že historická věda malého národa bádá povětšinou ve vlastních národních dějinách, které jsou na okraji zájmu mezinárodní vědy, ačkoli my si na plodnou bohemistickou obec v zahraničí nemůžeme moc stěžovat, a už vůbec ne, vezme-li se v úvahu, jak se k ní oficiální – také historická – československá strana chovala. Problém je v pojetí tohoto bádání, které se málo pídí po spojitosti národního dění s jeho historickým okolím; zapojení do širších kontextů skýtá možnost vytěžit nové poznání« etc. etc. (str. 86). Kde je tady provokace vůči našim zahraničním kolegům, kde ztotožnění »našich dějin« s dějinami Čechů, které ostatně také mají právo na život? Nikdo z nás nemůže zahraničního bohemistu nutit, nechce-li se identifikovat s našimi dějinami a brát je také za své, zvlášť je-li s nimi spjat i svým původem. Je to ovšem škoda – po všem, co učinili a co pro ně činí (dr. Hartmannová na místě nikoli posledním), by na to měli nárok a zahraniční bohemistika – jmenuji jen Denise nebo Skillinga – takovou tradici má a není to docela špatná tradice. Jestliže se ale autorce »historik používající tohoto pojmu« (rozuměj »naše dějiny«) už ani »nejeví jako kolega odborník«, nýbrž jako příslušník nějakého magického společenství, na něž hledí svrchu »jako na jeden z předmětů svého studia«, pak lze jen litovat – zde byla překročena hranice kolegiální slušnosti a vkusu.

Stejně nekorektně se kritička »vypořádává« s jednou větou D. Třeštíka vytrženou z kontextu. Pamatuji-li si dobře tento pohnutlivý článek, napsaný přímo po 17. listopadu, byla to mj. filipika proti prezentistické a formální projekci Československa do celých dějin a pro dějiny českého státu či státnosti – a jak to bylo s vývojem jejího národního rázu, ví každý historik dobře; ostatně z článku téhož autora o Velké Moravě v témže čísle Přítomnosti si každý může učinit obrázek, zda je či není v zajetí národních mýtů. Také diskusi o pojetí českých dějin, k níž dal před lety podnět dr. Mezník, odbyla autorka příliš jednoduše a bez zřetele na cíl, který tato diskuse sledovala. Mimochodem se při ní tehdy také diskutovala otázka legitimity katolického pojetí dějin (viz Svědectví 83 – 4/1988), a to mnohem rozumněji a tolerantněji, než jak to dnes činí dr. Hartmannová. Stará vesta je rovněž její poučení o »fotografické metodě« – pamatuji ještě, jak nám její ošidnost před čtyřiceti lety vykládal prof. Voska; patrně se to už tehdy někde v literatuře pro poučení začínajících historiků vyskytlo.

Jak může pouhé užití výřazu »naše dějiny« »navádět« ke krytí »bývalých nositelů komunistického režimu«, ví snad jen Pán Bůh a dr. Hartmannová. I otázka, kterou považuje za otevřenou, zda se totiž máme orientovat na současný stav historických věd na Západě, anebo napřed zaplnit mezery z posledních čtyřiceti let, je stejně uměle vymyšlená a vyšroubovaná jako její kázání o »našich dějinách«. V mnoha ohledech jsme zaostali, ale zase takoví omezenci nejsme, abychom tyto dva úkoly stavěli proti sobě.

Tím se už blížím ke konci. Autorka nám předvádí západní vědu jako »skromnou« a »sebekritickou« co do mezí historického poznání, a činí tak zcela oprávněně – jen sama v tomto nepodařeném článku z těchto ctností mnoho nepobrala. A její ujištění, že nejde o »poučování české veřejnosti«, je zbytečné: nestydíme se dát se poučit, ale musí to být poučení vskutku poučené; ve svém článku nám však pohodila sotva pár nepříliš trefných a syrových nápadů z apriorně zaujatého čtení. Znal jsem kdysi jednoho starého moudrého pána, který rozeznával kritika a – jak říkal – »kritygra«; autorka se tu předvedla spíš jako ten druhý případ: její rozmilá kritická tlapka sekla tentokrát na nepravá místa – a škrábance tohoto druhu bolí víc. I při nejpozornějším čtení jsem v článku neobjevil mnoho toho, co bychom byli neznali. Zbyl mi jen dojem průvanu mezi všemi těmi otevřenými dveřmi, jimiž se tak razantně probila. Dr. Hartmannovou ale znám a nemohu uvěřit, že by to byl špatně míněný záměr – zkrátka každému z nás se občas něco nepovede.

Jan Křen

MOROVÉ RÁNY?

Přijde jaro?, ptá se přítel Příhoda v Přítomnosti č. 3/91. Přítele přidal jsem nikoli proto, že mi to přišlo příhodným, ale proto, že v Příhodově případě myslím to oslovení upřímně a vážně. Přesto či právě proto však s ním nemohu nepolemizovat. Příhoda konstatuje, že jsme byli a zůstáváme rozbitou společností, a při pokusu o stanovení diagnózy nemeškáve svém článku sám přispět svou trochou do mlýnice společenské autodestrukce, kterou hodlá analyzovat:

»Není to poprvé, co jsme měli namále. Socialistická katalepsie byla vlastně třetím velkým úkladem o život ducha národa. První se konal v patnáctém, druhý v sedmnáctém století. Jen na okraj poznamenávám, že všechny tři – husitství, stavovské povstání s třicetiletou válkou a socialismus – byly experimentem, s kterým jsme začali sami. Důkladná psychoanalýza této naší autodestruktivity by nám rozhodně prospěla.

Po těch prvních dvou morových ranách následovalo zotavení. V prvním i druhém případě mělo spíše ostrůvkovitý ráz. V druhém případě byl nadto učiněn pokus o systémovu, „celoplošnou“ obnovu za aktivní pomoci Evropy, respektive její katolické půlky. Ale k jeho výsledkům mám i jako katolík ambivalentní vztah.«

Jedním z kořenů rozpadlosti české společnosti je po generace působení vražedných epických mýtů, kterým v domácí tradici říkáme pojetí dějin. Posléze převládla představa, že tato velkovyprávění jsou vzájemně nepřevoditelná a údělem a národní tradicí je bojovat o převládnutí jednoho nad druhým. Příhoda se dovolává katolické představy s radikálností a samozřejmostí, jež byla by hodna lepší věci. Nejde jenom a především o takt, o jistou decentnost vůči těm, jimž jsou drahé mytické skutečnosti z koncepce alternativní. Především jde o historické události a odvahu interpretovat je autenticky, bez berliček mýtotvorných konceptů.

Nevím, lze-li bez dalšího dovozovat, že hu-

NEMŮŽETE SEHNAT PŘÍTOMNOST? PŘEDPLAŤTE SI JI!

Roční předplatné Přítomnosti zůstává *při nezměněné ceně* 84 Kčs, půlroční 42 Kčs. Zasíláme i jednotlivá čísla (také loňská).

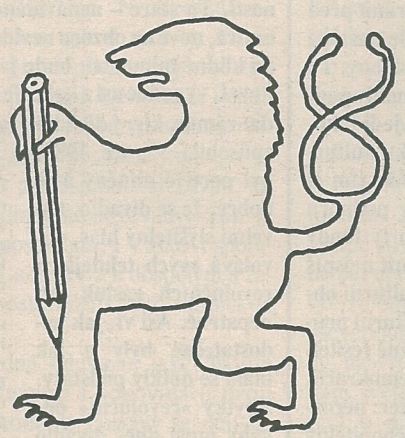

Přítomnost

Objednávám předplatné časopisu.
Jméno a příjmení . . . . . .
Adresa . . . . . .
Počet výtisků . . . . . .
Časopis mi zasílejte od čísla . . . . . .
Datum . . . . . 1991 Podpis . . . . . .

Se svými objednávkami se obracejte přímo na redakci, Na Florenci 19, 112 86 Praha 1.

sitství byl první velký úklad o život ducha národa – ze seriózní historiografické analýzy to, soudím, vyvodit nelze. Už vůbec však nelze říci, že šlo o experiment, který jsme začali sami. Tíživá krize katolické církve, vrcholící ve 14. století, a spory o nominalismus a realismus nebyly přece českou záležitostí, navíc čeští mistři Karlova učení a v neposlední řadě Hus zastávali realismus (»starou víru«, říkával Jakoubek ze Stříbra), těžko šlo tedy o experiment, navíc ve sporu mezi Husem a kostnickým koncilem se právě poprvé na straně koncilu uplatňoval experiment pochopit autoritu koncilu jako nadřazenou zdiskreditované autoritě papeže. Tedy naopak Husovo odsouzení je z tohoto ohledu docela dobře interpretovatelné jako experimentální a z dnešního hlediska z katolických pozic nehajitelné. Chce snad Příhoda říci, že Hus si neměl začínat a uznat autoritu koncilu? To patrně ano, za předpokladu, že by usiloval o politické řešení problému či záchranu života. Hus však usilovat o »pravdu boží« a v tomto smyslu byl zaskočen novým procesním pravidlem o tom, že koncil má dvě oči, zatímco Hus oko jen jedno. Hus prohrál při a byl podle tehdejších pravidel upálen regulérně – avšak jeho nárok na pravdu poznanou, oproti nároku koncilu na pravdu z titulu jeho postavení, není záležitost nějakého myšlenkového experimentu, za který se po staletích musíme tiše hanbit, nýbrž myšlenková tradice, jež je dosud živá.

Netoliko v pobělohorském případě byl učiněn pokus překonat český experiment dle Příhody celoplošně za aktivní účasti katolické Evropy. Série křížových výprav si přece vynutila trvalou existenci zemských vojsk táborských a sirotčích, nikoli naopak. O tom, že tato vojska se posléze stala zhoubou země a byla k její spáse posléze poražena a zničena u Lipan, není jistě sporu.

Ani stavovské povstání v sedmnáctém století není možné regulérně traktovat jako český experiment. Nevidět události na pozadí ničivého století náboženských válek bylo by historickou slepotou. Většina v zemi byla protestantská a smírné řešení dlouhodobě bez šance. O tom, co následovalo, vystříhal bych se raději paušálních soudů z jedné i druhé epické tradice a upřednostnil bych analýzu jednotlivých historických událostí v tradici Pekařově.

Z toho, jak Příhoda své »morové rány« řadí a kumuluje, vyplývá, jako by i vinu za socialistickou katalepsii přičítal týmž silám v národě, jež zavinily husitství a Bílou horu. To by ale bylo hrubě nepravdivé. Socialismus jednak ideově souvisí spíše s katolicismem, jsa víceméně jeho sekularizovanou odnoží, stejně jako kapitalismus má ideové kořeny protestantské. Malá odolnost českého národa vůči socialismu a komunismu by pak logicky souvisela spíše s často povrchní a zvnějšnělou rekatolizací, která ještě v devatenáctém století zeslábla liberalismem a nacionalismem, které byly implicitně a vlastně z dobrých důvodů spíše protikatolické.

Nemám rád, když se v oblasti duchovních dějin příliš hauzíruje s terminologií převzatou z psychopatologie, u psychoanalytika Příhody je tento sklon trochu nemocí z povolání. Jinak ovšem s jeho článkem zcela souhlasím a k ostřejší polemice vede mne vlastně jeho důraz na to, začít s obnovou zdola, neboť tuto ideu plně sdílím. Obnovu zdola ovšem nelze úspěšně zahajovat militantní obnovou rozpadlých mýtů. Velkovyprávění, jež jsou byvší kostrou evropské imperiální historiografie, jsou totiž pravým opakem tradice, jíž se Příhoda dovolává. Jsou smrtí regionálních událostí, smrtí malých dějin, zničením svědectví kronikářů. Při životě udržují jen rituál sloužící státní raisoně, nikoli onu zvykovou pestrost zašlé tradice, nikoli krásu českého venkova, za kterou pléduje Příhoda, tentokrát s mou plnou podporou.

Zdeněk Pinc

Snaží-li se obnovená Přítomnost vystupovat jako list názorově otevřený, předpokládá její přístup přiměřenou míru snášenlivosti nejen ze strany redakce, nýbrž i přispěvatelů. Neznamená to, že by autoři nemohli zastávat stanoviska třeba i do krajnosti vyhraněná; avšak každá prezentace vyhraněných názorů (obzvlášť jsou-li spojeny s výlučným hodnocením nazíraných jevů) musí usilovat o jejich věrohodnost; to předpokládá oporu buďto v důkladné argumentaci vlastní, nebo v obecně respektovaném stanovisku autority jiné.

Tuto zásadu se rozhodl nešetřit autor březnového úvodníku »Přijde jaro . . .?«, s nímž tak laskavě polemizuje v předchozích odstavcích Zdeněk Pinc. Autor Příhoda má zajisté právo hodnotit uzlové momenty našich dějin po svém; musí však vědět, že pojmenuje-li dva mezníky české reformace »morovými ranami« a »úklady o život ducha národa«, nevyslovuje názor obecně sdílený; a sotva by své hodnocení mohl doložit rozumnými argumenty. Právě tomu se ovšem autor vyhnul: své tvrzení jednak vyslovil jako axióma, tedy jako pravdu, která platí bez dokazování, jednak je podsunul do textu, který pojednává o něčem jiném a vyznívá vcelku sympaticky. V podobném kontextu má sporné tvrzení takto pokoutně utroušené účinek krůpěje jedu.

Jako rafinovaná aktualizace působí zmínka o »aktivní pomoci Evropy« v souvislosti s pobělohorskou dobou u nás: připomíná to naše dnešní programové volání po návratu do Evropy. O důvěryhodnost takových implikací netřeba se přít; to už by bylo snažší připomínat, kolik shodných rysů měla pobělohorská »asanace« s neblahou »normalizací« po roce 1968. Jenom si říkám, že nazve-li lékař pobělohorskou kúru v Čechách »pokusem o celoplošnou obnovu« a její následek »zotavením«, zapomíná, jak málo tehdy scházelo, aby to s životem ducha národa (a snad s národem samým) dopadlo jako v klasické medicínské anekdotě: operace se zdařila, jen pacient nepřežil.

Nejšťastnější mi nepřipadá ani autorovo přihlášení ke katolictví. Jistě je správné, že katolicismus aktivizuje své úsilí podílet se na zápase jak o ducha národa, tak o každou jeho duši; je však otázka, jestli ultramontánní stanoviska jsou tou nejlepší výzbrojí a česká reformační minulost tím pravým cílem zásahu. Potřeba dneška, domnívám se, není v boji o konfesi, nýbrž o zduchovnění života, tedy o víru vůbec.

Ferdinand Peroutka v Budování státu napsal: »Katolicismus v Čechách, jak se zdá, nebude poražen některým jiným vyznáním, nýbrž nevěrectvím. To však bude hledět uložit protestantismus s ním do jednoho hrobu. Jednoho dne budou obě tyto konfese nuceny k spolku proti společnému nepříteli, ať dnes chtějí nebo nechtějí. Budou – bez ohledu na odstíny – hájit společný pojem Boha proti světu, který nebude už chtít jej znát.«

Satis?

Jan Horálek

ERRATA

Únorovou Přítomnost opravdu stíhal pech. V minulém čísle jsme upozornili na tři chyby v textech, čtvrtou jsme zachytili později: v posledním sloupci B. Loewensteina »Socialismus vědecký a utopický« (str. 17) vypadl 3. řádek před koncem prvního odstavce a na jeho místě se podruhé objevil řádek z jiného místa textu. Porušený odstavec má končit: »Babeuf (. . .) později pro odpůrce revoluce chystal koncentrační tábory; k vědecké práci chtěl připouštět jen politicky zcela spolehlivé občany.«

Chyba se nevyhnula ani číslu 3, naštěstí jen v první tisícovce nákladu. V článku Z. Neubauera »Pád totality a konec vědeckého světonázoru« se pokračování třetího sloupce na str. 8 octlo až v druhé polovině sloupce následujícího. Odstavec mezi 3. a 4. sloupcem má správně končit větou: »Nebo nepochopení jen předstírá, aby kazil již poznané – pak patří do vězení.«

Čtenářům i autorům se omlouváme.

R.

KRITICKÝ SBORNÍK

revue pro literaturu, umění a filosofii

vychází v nakladatelství LIDOVÉ NOVINY
(čtyři čísla ročně v rozsahu 80 stran B5 po 17 Kčs)

Svým základním zaměřením navazuje KRITICKÝ SBORNÍK na téměř desetiletou samizdatovou tradici. Věnuje se výhradně kritice a reflexi kulturní tvorby, nikoli tvorbě samotné. Nenabízí aktualitu, chce pěstovat kritické myšlení v širších dějinných souvislostech. V bibliografické příloze bude systematicky dokumentovat hlavní samizdatová periodika a knižní edice.

Právě vyšlo č. 1/91

Z OBSAHU:

PLURALITA PRAVDY Jaroslav Kříž
VZPOMÍNKA NA HISTORII? Zdeněk Vašíček
ČESKÁ ROMÁNOVÁ ZKUŠENOST 60. LET Milan Suchomel

KRITICKÝ SBORNÍK lze dostat ve vybraných knihkupectvích (Vilímkovo ve Spálené, Čapkovo na Vinohradech, Orbis, Kaprova ul., Čs. spisovatel aj.). Objednávky zasílejte na PNS nebo do odbytového oddělení Lidových novin, PS 845, 111 21 Praha 1

LETTRE **INTERNATIONALE**

Právě vychází č. 2

Z OBSAHU:

MY A SMRT (dosud neznámý text Sigmunda Freuda)
KDO JSI, NĚMČE? (Ludvík Vaculík)
EVROPA V ROZVALINÁCH (Hans Magnus Enzensberger)
SKRYTÉ PŘÍŠERY (Adam Michnik)
AIDS V METAFORÁCH (Susan Sontagová)

* PSYCHOANALÝZA A VÁLKA * FOTOGRAFIE A SMRT * JAK ŽIJEME *

Czesław Miłosz * Ivan Wernisch * Juan Goytisolo a mnozí další
80 stran velkého formátu – básně – dopisy – ilustrace

Chcete-li dostávat Lettre pravidelně, přímo a bez dalších příplatků (poštovné, dobírka atd.), objednejte si nás přímo v nakladatelství Lidových novin. Lidové noviny – odbyt, PS 845, 111 21 Praha 1

FRANCOUZSKÝ INSTITUT V PRAZE POŘÁDÁ SPOLU S LIDOVÝMI NOVINAMI VE SVÝCH PROSTORÁCH (ŠTĚPÁNSKÁ 35, PRAHA 1) VE STŘEDU 10. DUBNA V 18.00 HODIN PRO PŘÁTELE LETTRE INTERNATIONALE MALOU SLAVNOST K PŘIVÍTÁNÍ ČÍSLA 2.

dějiny a současnost

kulturně historická revue

určena historikům, učitelům dějepisu a zájemcům o dějiny

Vychází 6x ročně, 64 stran, cena 20,–

Z obsahu čísla 1/91:

Filozofie dějin jako předsevzetí **J. P. Kučera**
Nové antické nálezy na jižní Moravě **J. Tejral**
Svatá Hedvika, patronka Slezska **M. Cetwiński**
Znárodnění 1945 **V. Vrabec**

Adresa redakce:
Na Florenci 19,
112 86 Praha 1,
telefon 282 22 26
Tiskne
Typografie Praha
MIČ 47 148
ISSN 0862-7614
Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha
čj. 79/91 – P/1
ze dne 21. 1. 1991.
4. dubna 1991
Cena 7,– Kčs

Přítomnost

Redakční rada: Václav Bělohradský, Bohuslav Blažek, Jiří Brabec, Vojtěch Cepl, Armin Delong, Eva Hartmannová, Viktorie Hradská, Tomáš Ježek, Bedřich Moldan, Miloslav Petrusek, Petr Pithart (předseda), Petr Příhoda, Jan Rous, Jacques Rupnik, Alexandr Stich, Kristián Suda, Pavel Štecha, Otto Urban, Josef Vavroušek, Josef Zieleniec.
Redakce: Jan Vít (šéfredaktor), Veronika Maxová, Karel Palek (zástupci šéfredaktora), Petr Dvořáček, Jan Hloušek, Jan Horálek, Markéta Královcová, Alice Šimonová. **Stálí komentátoři:** Miloš Calda, Zdeněk Pinc, Jan Sokol. **Fotografie:** Jaromír Čejka. **Sekretariát:** Milada Milerová, Milada Píšová, Pavla Zbranková. **Typografie:** Clara Istlerová. **Technický redaktor:** Vladimír Pop.

RALF DAHRENDORF

Úvahy o revoluci V EVROPĚ

v dopise určeném jednomu pánovi ve Varšavě

O revolucích roku 89 se dají psát romány. Ralf Dahrendorf, vynikající německý sociolog a politik, působící v Oxfordu, zvolil formu dopisu – »jednomu pánovi ve Varšavě«, protože v Polsku ovšem mají středovýchodoevropské revoluce svůj počátek. Forma i samotný obsah knihy tu vědomě poukazují ku slavnému vzoru. V roce 1790 uveřejnil dnes znovu objevovaný irský filosof a teoretik politiky Edmund Burke své Reflections on the Recent Revolution in France, vztažené k revoluci francouzské. Pro Burka, tohoto otce intelektuálního konzervatismu, je revoluce zlem, neboť v ní přicházejí k moci síly, které trhají dosavadní kontinuitu s jejími hodnotami, jež třeba zachovávat; síly, které se svého držení moci pak nedovedou zříci. Situace o dvě stě let později je jiná, nicméně starost o post-revoluční společnost má Dahrendorf stejnou jako Burke. . . . Hodláme zde seznámit v několika úryvcích zejména s Dahrendorfovými postřehy k tématům, jež se v souvislém myšlení na stránkách Přítomnosti objevují jako leitmotivy. Kdo chce číst knížku celou, může se těšit na brzké vydání v Evropském kulturním klubu v překladu Karla Kovandy.

(© 1990 Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart; přeložila Eva Pátková)

Vážený pane J.,

když jsem Vás za své poslední cesty do Polska jednoho slunečného březnového rána ve Varšavě navštívil, představoval jsem si, že spolu vypijeme šálek kávy a popovídáme si o běhu věcí tím způsobem, jemuž Francouzi říkají *café de commerce*. Měli jsme zvláštní zimu, že? S vánicemi, ale mírnou. Nepochybně »skleníkový efekt«. Možná, že zachránil Gorbačova. V každém případě byl účet za energii nižší, než se čekalo . . . Vy jste však takový nezávazný rozhovor vůbec nepřipustil a zasypal jste mne tolika otázkami o velkých hádankách Polska a Evropy po revoluci roku 1989, že jsem z nich byl celý popletený a ani na jednu z nich pořádně neodpověděl. Teprve nyní, v poklidu své pracovny v Oxfordu, obklopen knihami a různými papíry, s výhledem na přívětivou nesourodost budov St. Antony's College, mám dost času a síly, abych se pokusil o přiměřenou odpověď.

Ptal jste se, co znamenají události posledního roku a kam povedou. Jsme svědky rozkladného procesu, při němž nevzniká žádná náhrada za staré a evidentně mizerné struktury? Jak se mohou tvořit politické strany, ptal jste se dál, když ty staré z roku 1946, o předválečných ani nemluvě, už nic neznamenají a nové strany jen s obtížemi hledají sociální základnu, o kterou by se mohly opřít? A proč, ptal jste se dál trochu stísněně, jsem před jistou dobou napsal, že jak socialismus, tak i sociální demokracie jsou u konce? Co způsobí tržní hospodářství v sociální skladbě země? Neudělá z pár lidí boháče, zatímco ti ostatní zchudnou ještě víc? Co bude s kulturou? Musíme teď, kdy jsme svobodní, číst a sledovat špínu a brak, zříci se finančně dostupných knih a kvalitních subvencovaných filmů? Jak se dá vytvořit právní stát? Neztratili všichni staří soudci důvěru lidí, zatímco ty nové, kteří by zaručili nezávislost a objektivitu, lze nalézt jen stěží, pokud vůbec nějaké najdeme? A co německé nebezpečí? Nedožijeme se zbalkanizované Evropy, ovládané mocností, která se nerozpadá, ale sjednocuje? A pokud jde o novou Evropu, jsem (tak jste se ptal) spíš optimistický, nebo znepokojený a plný obav, jako tolik Vašich krajanů a – jak jste se domníval – mnoho dalších lidí ve středovýchodní Evropě?

Naděje a strach jsou jen zrcadlem našich očekávání. Vaše obavy mohou mít stejný důvod jako můj optimismus. Rozpoznal jsem za všemi Vašimi otázkami vizi budoucnosti Vaší země a jí podobných zemí? Vizi, která je právě tak pochopitelná jako neskutečná, a tudíž zavádějící? Zdálo se mi, že si představujete společnost, jejímž tmelem jsou přísná pravidla veřejné a soukromé morálky, která však přitom překypuje ekonomickým elánem, společnost, která je pořádkumilovná a ukázněná, současně však politicky rozmanitá, jakési »Švédsko«. Jistě jste nepřehlédl ty uvozovky. »Švédsko« není Švédsko; je to sen, který se na mapě Evropy nikde nezhmotňuje v reálný kus země. Ba co víc, měli bychom děkovat šťastnému osudu, že ve skutečném světě žádné »Švédsko« neexistuje, neboť – pokud by existovalo – by se nacházelo kdesi mezi Li Kuan-jouovým Singapurem, který ve svém »parlamentu« stěží strpí jediného opozičního poslance a kde se za odhozený papír platí 200 dolarů pokuty, a mezi Platónovým státem, kde králové-filosofové dbají, aby se odlišná mínění vůbec neobjevila, protože pravdu mají vždy jen oni sami. Skutečné Švédsko je naštěstí svobodná země, v níž najdeme lecjakou (ač třeba ne v dostatečné míře) nedbalost a nepořádek, pestrost, různorodost, konflikty i proměnlivost, tedy všechny ty věci, bez nichž se nemohou rozvinout lidské šance a lidé s nimi.

Vaše otázky si ale žádají víc než jednoduchou obhajobu Švédska proti »Švédsku«. A rovněž nemám v úmyslu vzít si Vás na mušku pro Vaše názory; ty si zaslouží respekt i od člověka, který je nesdílí. Vaše otázky především vyžadují odpovědi. Když jsem začal dvěma prsty ťukat do stroje, abych je zformuloval, brzy jsem zjistil, že výsledek přesáhne obvyklý rozsah dopisu. Doufám, že mne vyslechnete i přesto, že se musíme smířit s jedním nepříjemným důsledkem. Dopis dovoluje jistou neformálnost stylu včetně odboček a opakování, ba i občasnou nevyváženost, které by v traktátu byly stěží přijatelné. Zároveň by byl »jinak rozvržený plán vhodnější pro přehledné členění a rozdělení pojednávané látky«. (Tak to formuloval Edmund Burke v úvodu k anglickému vydání svých Reflections on the Revolution in France – »v dopise určeném jednomu pánovi v Paříži«.) Zvolil jsem střední cestu (navzdory argumentaci proti »třetí cestě«, tvořící jádro mé odpovědi) a ve svém dopise rozlišil čtyři hlavní body. Žádný z nich se beze zbytku nevejde pod jeden nadpis, nicméně první by se dal výstižně popsat jako bod, v němž se mluví zejména o revolucích a otevřené společnosti, v druhém zejména o podivné smrti socialismu a o fata morganě »třetí cesty«, ve třetím zejména o politice, ekonomii a cestách ke svobodě, ve čtvrtém zejména o Německu a nové architektuře Evropy.

Zejména o revolucích a otevřené společnosti

Adresát Vašich otázek patří k lidem, které vzpomínka na události roku 1989 nepustí, co budou živi. Jaké štěstí, že jsem mohl prožít tento rok. Jistě, tekly i slzy, hořké slzy tváří v tvář masakru na náměstí Nebeského míru, který 4. června brutálně ukončil demokratické hnutí čínských studentů, dělníků i vojáků, jak se rozvinulo po smrti Chu Jao-panga 14. dubna. Tekly slzy i za oběti Securitate v Temešváru a v jiných rumunských městech o šest měsíců později. Avšak většina slz roku 1989 byly slzy radosti. Kdo by mohl zapomenout na okamžik, kdy Váš první nekomunistický ministerský předseda Mazowiecki 24. srpna usedl do vládní lavice Sejmu: vypadal tam trochu ztracený, s tím svým typickým přemýšlivě smutným výrazem, ale každému muselo být jasné, že to není žádný diktátor ani nomenklaturní byrokrat. Co by kdy mohlo vymazat z paměti jásot nad bouráním berlínské zdi 9. listopadu, když lidé, osmadvacet let rozdělení, objímali jeden druhého i své hlídače a oslavovali novou svobodu? Kdo byl s to ovládnout své city, když Václav Havel, v tehdy pravděpodobně jediném svém obleku s kravatou a bílým límečkem, předstoupil 29. prosince jako nově zvolený prezident Československa před kamery? A když už je řeč o kamerách (protože rok 1989 byl mimo jiné i rokem televize): ten, kdo viděl, jak se výraz rumunského diktátora Ceaușeska během masového shromáždění 21. prosince, zorganizovaného agenty bezpečnosti, postupně rozpadá, když se shromáždění během jeho projevu měnilo v rozhořčenou protestní demonstraci, ten, kdo to viděl, bude po všechny časy vědět, co to znamená, když vládcové ztrácejí nervy, ještě než jejich lid najde svou vlastní cestu.

Nemusím Vám připomínat sled událostí onoho kouzelného roku 1989. Jeho pamětihodná historie ostatně našla svého letopisce v osobě Timothyho Gartona Ashe, u něhož se vzácně snoubí vášnivost i pronikavost pohledu. (Jeho rada mi pomáhala při přípravě těchto odpovědí na Vaše otázky.) Ve své knize We the People (My jsme lid) postavil »revoluci '89«, jak ji prožil ve Varšavě, Budapešti, Berlíně a Praze, trvalý pomník. Byla to skutečně revoluce? Zní to možná jako akademická otázka, zajímavá spíš pro vysokoškolské semináře než pro postižené. Garton Ash sám razil pro změny ve Varšavě a Budapešti pojem »refolution«, protože tu šlo v podstatě o *ref*ormy shora jako odpověď na tlak rev*oluce* zdola. Avšak bez váhání mluví o »revolucích« v Praze, Berlíně a Bukurešti. Události roku 1989 bezpochyby vyvolaly proměny, které jednak proběhly mimořádně rychle, jednak důkladně zpřevracely staré struktury (což je definice revoluce). Vedly nakonec ke ztrátě legitimity vládnoucí třídy, k nahrazení většiny jejích vůdčích příslušníků a současně k dalekosáhlému zvratu politického a sociálního systému.

Zpravidla nezáleží na tom, jak historické události pojmenujeme. V tomto případě však ta »akademická otázka« má značný praktický význam. Crane Brinton ve své práci The Anatomy of Revolution (1957) nás porovnáním událostí v Anglii 1688, v Americe 1776, ve Francii 1789 a v Rusku 1917 přesvědčil, že revoluce mají svou vlastní »anatomii«. Je možno schematizovat nejen jejich příčinné pozadí, ale i jejich průběh. Všechny začínají »líbánkami« poté, co opozice proti starému režimu dobyla vítězství bez vážnějšího krveprolití. »Otevřela se cesta ke znovuzrození, o němž lidé tak dlouho mluvili a v něž tak dlouho doufali.« Brinton cituje Wordsworthe:

Francie vznesla se do zlatých časů
a znovuzrozen zdá se nám teď lidský rod.

Ne všichni sdíleli tento pocit, především tak necítil autor, o němž bude v tomto dopise ještě častěji řeč: Edmund Burke. Ale v dotyčných zemích byly líbánky dobou jásotu. Také však byly krátké. Řada Brintonových výroků zní zlověstně: »V počáteční fázi, až do kritického momentu, kdy začíná měření sil, jako by starý režim stál proti sevřené opozici. Ale ve skutečnosti se opozice skládá z různých skupin a není nikdy zcela jednoduchým živlem, „jednotným lidem".« To se brzy projeví, jakmile začne »vláda umírněných«. Nyní se totiž stará opozice rozpadá; nepodaří se jí ve skutečnosti spojit úkol, v němž by byla vytvořena nová konstituce, s úkolem vládnout; radikálové začnou šířit názor, že umírnění zradili revoluci a nejdou dost daleko. Když se umírněným nedaří věci zvládat, cítí extrémisté, že uhodila jejich hodina. Jsou v menšině, ale dobře organizovaní a odhodlaní k boji. Nakonec svrhnou umírněné, kteří jsou spíše dojemní než efektivní, a začíná »vláda teroru a ctnosti«. Je strašná. Když ji ukončí thermidor – třeba pádem Robespierra v červenci 1794, který přivodí normálnější, byť stěží přijatelnější poměry, totiž vládu Napoleona Bonaparteho nebo o nějakých sto třicet let později Stalina –, dosáhla schopnost daných společností snášet četná utrpení své hranice. Diktátoři přebírají scenérii úpadku, ničení a demoralizace.

Mnozí lidé pochybovali, že Brintonova ponurá analýza vůbec platí nejen pro tu »jeho« revoluci, ale také pro »slavnou revoluci« v Anglii a revoluční činy, z nichž vzešly Spojené státy americké. Edmund Burke s velkou výmluvností razil tezi, že v roce 1688 šlo právě o to, aby se zabránilo revoluci typu revoluce francouzské z roku 1789, a George Washington byl stěží Napoleonem, natož Stalinem. Některé paralely Brintonovy anatomie se však nedají přehlédnout v revolucích let 1989 a 1990. Opoziční skupiny jako Solidarita v Polsku, Občanské fórum v Československu, Nové fórum v NDR, ba i Ekoglasnost v Bulharsku a počáteční Výbor národní spásy v Rumunsku byly po jistou, byť mnohdy jen krátkou dobu vnitřně jednotné. Chtěly odstranit starý režim a také to udělaly. Ale období líbánek vskutku dlouho netrvalo. Nemohlo trvat dlouho. Když zmizel společný nepřítel, objevily se běžné rozdíly uvnitř dosud sjednocených opozičních skupin – třeba městská a venkovská Solidarita, popřípadě jiné křesťanskodemokratické i nacionalistické skupiny, nebo politické strany, které nastoupily na místo Nového fóra v NDR a brzy nastoupí na místo Občanského fóra v Československu. Navíc pak náhlý kontakt s mocí mění tvářnost věcí. Pro vládnutí jsou zapotřebí jiné vlohy než pro opozici, a také jiné ctnosti – totiž praktická »etika odpovědnosti« místo čisté »etiky smýšlení«. Vůbec tu věru nepomáhá, že odstraněním starého režimu vzniká vakuum. Na rozdíl od vítězů demokratických voleb musejí vůdcové revoluce začínat od nuly. Je hezké dát si potvrdit legitimitu volbami a akceptovat jistá pravidla ústavní kontroly moci, avšak spolu s monopolem strany se zhroutila celá správní struktura. Kdo bude propouštět a jmenovat úředníky na všech úrovních a kde se najdou noví lidé? Jak se budou vybírat daně? Jak se dá prakticky prosadit nový systém vlastnictví? Jakým způsobem zavést do škol nové osnovy? Ptal jsem se, co nastoupí na místo demontovaných včerejších struktur, a odpověď zní, že na začátku v těchto zemích existuje sotva něco víc než nadšení a naděje.

Brinton není právě zdvořilý k umírněným, kteří se dostanou k veslu ve fázi revolučních líbánek a jimž chybí odvaha rozhodně prosazovat své vlastní přesvědčení. »Velkolepým způsobem užívali velkých slov, aby utěšili i potěšili své posluchače a samy sebe. Ale tomu, co říkali, nevěřili tak, jako věří radikálové; neměli nikdy v úmyslu řídit se v jednání slovy až do jejich logických důsledků.« Zdá se, že v tom Brinton nemá tak úplně pravdu, když pomyslíme na prezidenta Havla nebo na Vašeho ministerského předsedu a jeho ministra financí Balcerowicze. Přesto je kolaps mocenského centra příznačný pro řadu postkomunistických zemí Evropy. Setřásly sice monopolistickou stranu, státní bezpečnost, nároky nomenklatury a samozřejmě stále přítomnou hrozbu sovětské intervence, ale až na několik výjimek na jejich místo nedosadily o mnoho víc než dobré úmysly. I z toho důvodu se znovu vynořují staré regionální, etnické nebo náboženské rivality a vzniká nebezpečí, že nové roztržky rozbijí společné cíle, jež byly hybnou silou změn.

(pokračování v příštím čísle)